

2025 / 3

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Népszámlálás Magyarországon
A nemzetiségi adatfelvétel múltja
és ankét a jövőjéről

A 2022-es nemzetiségi helyzetkép

Polgári ellenállás Szerbiában
Az egyetemista tüntetések háttere

Emanuel Rádl
A cseh–német háború

Táncház hatás a diaszpórában

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztőbizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNICA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
Hun-Ren TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu

33. évf. (2025) 3. szám

NEMZETISÉGI NÉPSZÁMLÁLÁSOK MAGYARORSZÁGON

PAPP Z. ATTILA

A modern népszámlálások és a nemzetiségi, anyanyelvi összeírások kialakulása Magyarországon 3

MORAUSZKI ANDRÁS

Magyarország nemzetiségei a 2022. évi népszámlálás adatai tükrében 19

PAPP Z. ATTILA

A magyarországi nemzetiségek társadalmi rétegzettsége a 2022. évi népszámlálási adatok alapján 48

Ankét a magyarországi nemzetiségi népszámlálások jövőjéről 64

MENET KÖZBEN

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Egyetemista tüntetések, blokádok, polgári ellenállás Szerbiában 2024 novemberétől 85

KOC SIS ÁRPÁD

„Véres a kezetek” – Az egyetemisták által vezetett elégedetlenségi mozgalom társadalompolitikai előzményei és kontextusa 107

MÚLTETNIKUS NEMZETÉPÍTÉS

G. KOVÁCS LÁSZLÓ

Egy cseh filozófus emlékezete és időszerűsége 129

EMANUAL RÁDL

A cseh–német háború (részlet) 133

MŰHELY

KOVÁCS NÓRA

- A néptánc és a táncház módszer az argentinai magyar diaszpórában 161

KRITIKA

KOVÁCS TAMÁS

- Gettókról összefoglalóan, de kérdőjelekkel 186

Végső István: *Gettóélet '44. A magyarországi vidéki gettósítás története.*
Budapest, Jaffa Kiadó, 2025.

BARTA LEJLA

- Ukrajna útja a Szovjetuniótól napjainkig
nacionalizmus és kisebbségi kérdések hálójában 193

Fedinec Csilla: *Ukrajna, nacionalizmus, kisebbségek. Etnopolitika és
parlamentari képviselet Gorbacsov utolsó éveitől a második Trump-korszakig.*
Budapest, Gondolat Kiadó, 2025.

PRÉM MÓNKA

- Az erdélyi kisebbségek közelítő történetei
a 20. század szétválasztó történelmében 199

Tar Gabriella-Nóra: *Közelítő történetek.*
Írások Eginald Schlattner erdélyi szász lelkésziró műveinek világáról.
Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2024.

CSATA ZSOMBOR

- A barátomnak mindent, a többieknek a törvényt” –
a túlélés topográfiája etnikai határvidékeken 205

Kovály Katalin: *Az etnikai kapcsolati tőke földrajza.*
Ukrajnai vállalkozók a transznacionalitás útján.
Budapest, Gondolat, 2024.

SÜTŐ ZSUZSANNA

- Metszéspontok a tanulmányi célú mobilitás és a migráció területén 214

Pallay Katalin: *Mobilitás, karrierépítés, integráció.*
A Balassi Intézet kárpátaljai hallgatói.
Debrecen, CHERD, 2024.

NEMZETISÉGI NÉPSZÁMLÁLÁSOK MAGYARORSZÁGON

PAPP Z. ATTILA*

A modern népszámlálások és a nemzetiségi, anyanyelvi összeírások kialakulása Magyarországon**

The Development of Modern Censuses in Hungary and their
Methodological Aspects on Gathering of Ethnic and Linguistic
Data

ABSTRACT: The article briefly reviews the history of modern censuses in Hungary, focusing primarily on methodological issues related to the collection of ethnic data. I hope that this will provide a more nuanced view of the ethno-demographic processes in Central Europe (and in the Carpathian Basin) and their impact on the present. At the same time, it is important to know that these topics are becoming increasingly relevant because nowadays register-based censuses tend to be more widespread not only in Europe but also in other parts of the world, which, among other things, make it almost impossible to collect sensitive data such as nationality or ethnic and religious affiliation.

KEYWORDS: modern censuses, methodological aspects of ethnic data, data on mother-tongue

* A szerző szociológus, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének igazgatója, kutatóprofesszora. E-mail: pappz.attila@tk.hu; ORCID: 0000-0001-6796-8882

** A tanulmány közzétételét a szerkesztőség azért is fontosnak tartotta, mert ez szembeesik azzal, hogy mi veszhet el abban az esetben, ha a magyarországi népszámlálásokból kimarad a nemzetiségi adatok számontartása. Jelen tanulmány az eredetileg Этнодемографическая картина в Карпатском бассейне на рубеже XIX–XX вв. (In: Kochegarov, K.; Novoselceva, L.; Forgo, A.; Havanova, O. (szerk.) *Vzaimodejstvija i konflikty na konfessionalno i jetniceski smeshannyh territorijah Centralnoj i Vostochnoj Evropy, 1517–1918*, Moszkva, Szentpétervár: Nestor-Istoriya, 2016, 259–275.) címmel orosz nyelven megjelent írás aktualizált magyar nyelvű változata.

Tanulmányomban röviden áttekintem a magyarországi modern népszámlálások kialakulásának történetét, és ezen belül elsősorban az etnikai adatgyűjtés módszertani vetületeire fogok koncentrálni. Reményeim szerint ezáltal sikerül árnyaltabban látni a Kárpát-medencei etnodemográfiai folyamatokat és jelenbe való kihatásukat is. Ugyanakkor a téma azért is kezd aktuálissá válni, mert nem csak Európában, hanem a világ más részein is egyre inkább elterjednek a regiszteralapú népszámlálások, amelyek többek között olyan érzékeny adatok összeírását is ellehetetlenítik, mint a nemzetiség vagy a vallásfelekezeti hovatartozás. Mint látni fogjuk, e témakörök pedig térségünkben a modern censzusok kialakulásakor is jelentősnek számítottak.

A modern népszámlálások célja

A modern értelemben vett népszámlálás a nemzetállami fejlődés fontos lépésének tekinthető, a nemzetállamok kialakulásának és megszilárdulásának eszköze is. Ez nem jelenti azt, hogy a népesség valamilyen összeírása ne lett volna bármelyik történeti korban a politikai és gazdasági hatalom gyakorlásának egyik eszköze. Nem véletlen, hogy a különféle összeírások alapján alkotott, a népesség valamilyen jellemzőit tartalmazó számsorok, a „*statisztikák*” az állam vagy a közigazgatás működtetésének eszközei voltak, mint ahogy a kifejezés etimológiája is utal erre (*stat*=állam). Népszámlálásokat már a Babilóniában, Palesztinában, az Ókori Egyiptomban, Kínában, Indiában, a görög városállamokban és a Római Birodalomban is végeztek, igaz, ezek eredményei csak elvétve maradtak fenn. Kínában például a Kr.e. 3 évezredben már végeztek összeírást, a Bibliában is olvashatunk megszámlálásokról (például Kr.e. 1491-ből az Egyiptomból való kivonulás idején, Dávid Király idejéből Kr.e. 1017-ben),¹ és ismert az is, hogy a Római Birodalomban 800 éven keresztül ötvenként végeztek censzusokat.² A Római Birodalom bukása után az olasz városállamokban a középkorban voltak kísérletek összeírásokra.

A szakirodalom nem egységes a modern népszámlálások kezdetét illetően, elsősorban azért, mert a modernnek nevezett censzusok főbb jellemzőit nem találjuk meg azokban az összeírásokban, amelyek már valóban más céllal készültek, mint a korai korszakokból származó kísérletek. A modern népszámlálások ugyanis teljes körűek, céljuk nem az, hogy az egyes személyeket kontrollálják, és többé-kevésbé rendszeresen végzik. A korábbi korszakok különféle összeírásai során a megkérdezettek köréből rendszerint kimaradtak a nők és a gyerekek, céljuk az egyének (vagyon helyzetének) ellenőrzése, az adózás és a harci képesség felmérése volt.

¹ Ld. Mózes IV. Könyve 1. (A fegyver alá való férfiak száma) és 26. (A nép új megszámlálása az ország felosztása végett).

² Bryan, Thomas: *Basic Sources of Statistics*. In: Siegel, J. S. – Swanson, D. A. (eds.) *The Methods and Materials of Demography*. Second Edition. Elsevier Academic Press, 2004. 15. Poston, D. – Bouvier, L.: *Population and Society*. Cambridge University Press, 2010. 35.

Modern, statisztikai célú, rendszeres összeírást legelőször Quebecben és Új Skóciában (Kanadában) szerveztek, ahol 1665 és 1754 között 16 alkalommal végeztek összeírást. Röviden azt állíthatjuk, hogy a modern népszámlálások három nagyobb feltételre épülnek: 1. egyre inkább elterjed egy egész országot lefedő tudományos és kormányzati célokat lefedő összeírás igénye; 2. a lekérdezések módszertana egyre kifinomultabbá válik, és a megkérdezettek jogi biztosítékokat is kapnak a válaszadás, a szolgáltatott információk bizalmas kezelésére; 3. az információk szerzése egyre mélyebbé és rendszeresebbé válik.³

A magyarországi modern népszámlálások kialakulása és etnikai vonatkozásai

Magyarország első modernnek tekinthető népszámlálását 1784–1787 között tartották. Az ez előtti időszakokban is voltak összeírások, ezek között említhetjük a 15. századtól kezdődött ún. dicalis összeírásokat, amelyek célja az adófizető háztartások számának megállapítása volt, illetve az ún. urbáriumokat is, amelyek az urbéreszek ellenőrzésére, a földesúr és a jobbágy kölcsönös kötelezettségeinek és jogainak szabályozására szolgáltak.⁴ Az 1715. évi országos összeírás, majd pedig ennek tökéletesített 1720. és 1728. évi változatainak célja az állandó katonaság fenntartási költségeinek az adózókra való hárítása volt. A 17. század végétől ugyanakkor megyei összeírásokat is végeztek annak érdekében, hogy az adóterhet a vagyoni állapot függvényében oszthassák szét. Mindezzel párhuzamosan az egyházak is végeztek különféle összeírásokat.⁵

Mária Terézia 1769-ben összeíratta a népességet annak érdekében, hogy az éhínségek ne ismétlődhessenek meg, majd 1770-ben elrendelték az ún. Conscriptio Animarumot (lélekösszeírást), az egyházi szervek adatgyűjtését. Mivel egyre nagyobb igény mutatkozott a társadalom mélyebb megismerésére, elrendelték az 1777. évi pátensben (rendeletben) népszámlálás lebonyolítását. Szakértők emögött több okok feltételeznek: egyrészt az abszolutista hatalom megszilárdulásával a más adatforrások (anyakönyvekből) származtatott adatok már nem voltak kellőképpen elégségesek és megbízhatóak, illetve a hatalom sem tudta ellenőrizni ezeket, másrészt pedig speciálisabb okként az is közrejátszott, hogy a török hatalom kiűzése

³ Encyclopedia Britannica, ld. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/102022/census/1222/Modern-census-procedure> (Letöltés ideje: 2015. január 15.)

⁴ Ld. Pallas Nagy Lexikon: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/103/pc010367.html#7>

⁵ Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Budapest: KSH, 1960. 6.

után az elnéptelenedett területekre megindult egy olyan népmozgás, amelyet a központi hatalom nem látott át.⁶

Az első modern népszámlálást Magyarországon azonban Mária Terézia már nem érte meg, és azt 1780-ban bekövetkezett halála után utódja (fia), II. József császár néhány évre rá rendelte el, annak érdekében, hogy az egész ország állapotáról, azaz „egy osztályát sem kivéve” képet kapjon. Magyarországon gyakorlatilag ez volt az első összeírás, amely a nemességre és a papságra is kiterjedt.⁷

„Egyébiránt közönséges és mindenki előtt ismeretes dolog, hogy az *állam gazdagságát és méltóságát a nagyobb népességszám* és az ezzel összefüggő közkereskedelem intézménye teszi, továbbá hogy a közigazgatásnak minden törekvését oda kell irányoznia, hogy a lakosok száma s ezzel együtt az állam ereje, s magának a népnek a boldogsága is, napról-napra növekedjék, (...)

mindenekelőtt *azt kell tudni minél bizonyosabban, mennyi a száma az egész népnek* annak *egy osztályát sem véve ki*, s miként növekszik vagy fogy ez a szám az ország egyik vagy másik részében”.

Az utalás vélhetően arra vonatkozik, hogy a korábbi összeírásokat rendszerint a nemesség akadályozta meg, és nem véletlen az sem, hogy ez a népszámlálás részleteiben gyakorlatilag az 1777. évi patent előírásait követte: az összeírásokat például a megye vagy a szabad királyi város által kirendelt biztosok, illetve a katonai összeírók végezték. A katonai összeírára azért is szükség volt, mert a nemesség korábban fegyveres ellenállást is mutatott a cenzussal szemben.⁸

Az adatokat megyei szinten összesítették, és ezek alapján kaphatunk képet az összlakosság számáról is. Igaz, egy-két megye községsoros adatai hiányoztak,⁹ ezeket később különféle becslésekkel pótolták, az alábbi adatsorok például a már korábban hivatkozott Danyi és Dávid 1960-ból származó elemzése alapján születettek. Ugyanakkor az egykoron közölt lakosságszámhoz hozzá kell tennünk az egykori határörvidékek katonai igazgatás alatt álló területén lévő népességet, ami Magyarország és Horvátország területén 600 ezer, Erdély területén pedig 120 ezerre becsülhető. Mindezt figyelembe véve az akkori Magyarország lakosságát mintegy 8 és fél millióra tehetjük, amely ugyan jóval nagyobbnak tűnt a korábbi

⁶ Bánszki Hajnalka: Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák. <http://www.olvass-sokat.hu/leveltar/?q=content/n%C3%A9p%C3%B6ssze%C3%ADr%C3%A1sok-n%C3%A9psz%C3%A1ml%C3%A1l%C3%A1sok-%C3%A9s-statisztik%C3%A1k> (Letöltés ideje: 2015. január 15.)

⁷ Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest: KSH, 1993. 7.

Danyi – Dávid, 1960. 7.

⁹ Példál Abaúj, Bács-Bodrog, Fejér megyék esetében.

összeírásokból levezethető számokhoz képest, ám a szakirodalomban mégis elfogadták ezt a számot. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

Az 1784–1787. évi népszámlálás országos eredményei

Megnevezés	Magyarország és Horvátország			Erdély 1786	Együtt	
	1784	1786	1787		1786	1787
Házak	1 053 353	1 061 522	1 072 482	255 124	1 316 646	1 327 606
Családok	1 314 362	1 318 575	1 332 038	289 123	1 607 698	1 621 161
Jogi népesség	7 008 574	7 044 462	7 116 789	1 443 371	8 487 833	8 560 160
Tényleges népesség	7 021 031	7 050 820	7 114 846	1 440 986	8 491 806	8 555 832

Forrás: Danyi – Dezső, 1960. 28.

Ugyanakkor érdekes az adatokat úgy is megvizsgálni, hogy a jelenlegi Magyarország területére vetítjük, hogy az I. világháború után más országokhoz került területek lakosság számát is láthassuk. Így tekintve az adatokra, megállapíthatjuk, hogy a mai Magyarországon a 18. század végén mintegy 2,6 millió személy élt. Az adatokat nemzetiségi és/vagy anyanyelvi bontásban ekkor még nem ismerjük, de a jelenből visszatekintve könnyen beláthatjuk, hogy az ország lakossága ekkor még a növekedés jeleit mutatta.¹⁰

II. József császár 1790. február 20-án elhunyt, és utána hosszas időre – minden ígéret ellenére – nem tartottak népszámlálást Magyarországon. Az Osztrák Birodalom különböző tartományaiban azonban eltérő módon és céllal készítették összeírásokat. Így például az osztrák és cseh tartományokban katonai céllal, a Velencei Királyságban, Tirolban, Dalmáciában és egyéb helyeken is politikai jellegű összeírásokat bonyolítottak le. Ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben a nemességet leszámítva 1848-ig évente közzétették a lakosság nem, kor, státusz szerinti statisztikáit, valamint a születési, halandósági és vándorlási adatokat. Módszertanilag fontos megjegyezni, hogy ezen összeírások alapegysége a család volt, és a családhoz tartozó személyek lajstroma kitért a nemi, életkori, foglalkozási és vallási adatokra.¹¹ Témánk szempontjából fontos megemlíteni a Birodalom negyedik összeírástípusát is, amely a Katonai Határőrvidékekre terjedt ki, és öt évente bonyolították le.¹²

Az 1848/49-es szabadságharc leverése után, illetve azért is, mert az elmaradt népszámlálások miatt nem rendelkeztek megbízható információkkal, még inkább szükségessé vált egy új census szervezése. Ezt 1850 áprilisában el is rendelték,¹³

¹⁰ Ld. még Tóth Pál Péter: *Népességfogyás és vándorlás*. Budapest: Lucidus 2014. 19.

¹¹ Danyi, 1993. 7.

¹² Danyi, 1993. 8.

¹³ „Napról napra inkább kitűnik annak siirgető szüiksége, Magyarország lakószai számának ’s az álladalomra nézve legfontosabb személyes viszonyainak följegyzését eszközölni, hogy az

és a lebonyolításban a katonaság közreműködésére számítottak. A népszámlálás során a nemzetiséget is tudakolták, mai kifejezéssel élve, az önbevallás módszerét alkalmazták:

2. táblázat

*Magyarország és a szomszédos államok alá tartozó területek
népességének száma 1784/1787-ben*

Ország	Népesség száma
Magyarország	2681 595
Ausztria	182 963
Csehszlovákia (ma: Szlovákia)	1926 703
Jugoszlávia	1016 166
Lengyelország	21 582
Románia	2489 530
Szovjetunió (ma: Ukrajna)	206 941

Forrás: Danyi – Dezső, 1960. 29.

„A' nemzetiségi rovatban minden belföldi személynél föl kell jegyezni a' nemzetiséget, akár tartozzék ahoz a' helységben a' többség akár nem. A' nemzetiség beigtatásánál alapúl szolgál nagykorúaknál *saját előadásuk*, kiskorúaknál szüleiék nemzetisége. A' kitétel csak egyetlen szóval történik p. o. ruthén, román.”¹⁴

A porosz egyesítési tervek miatti osztrák fegyverkezés következtében a népszámlálást azonban ebben az évben nem lehetett elvégezni, és csak 1851-ben, sok nehézség árán fejezték be. Nem meglepő, hogy a korabeli szakértők szerint is a szervezetlenség, a nem kellő előkészítés miatt az adatok nem lehettek megbízhatók, becslések szerint a lakosság legalább 5–6 százaléka hiányzott.

A sikertelennek titulált 1850. évi népszámlálás után nemsokára újabb censust rendeltek el 1853-ban, már a Bach-korszakban. A népszámlálást 1857-re tűzték ki, és a belügyminiszteri rendelet szerint a „legfőbb cél: a teljességet összekötni a pontossággal, a kihagyásokat éppen úgy el kell kerülni, mint a kettős számlálásokat”.¹⁵ E népszámlálás során külön nem tértek ki a nemzetiségi vonatkozásokra, azonban a népszámlálási kötetekben, az 1850-es adatokra építve, illetve a népmozgalmi

eddigyi összeírásnak hiányai, a' mennyiben ennek átalában helye volt, elhárítassanak, 's az 1849-ki marczius 4-ről kelt birodalmi alkotmányánál fogva lassanként életbe léptetendő intézkedések mindinkább biztosb és kielégítőbb alapot nyerjenek.” *Körrendelet a' polgári ügyekben teljhatalmú császári biztostól, 1850-ki april 24-dikéről, minden ministeri biztos és kerületi főispánhoz, mellynél fogva a' magyar koronaországban uj 's tökéletes népszámlálás rendeltetik.* In: Magyarkoronaországot illető országos törvény- és kormánylap. X. Darab, Kiadatott és elküldetett 1850. május 8-án.

¹⁴ Útmutató, 9. §. In: Körrendelet, 1980.

¹⁵ Belügyminisztérium 8272. sz. rendelet, idézi: Dányi, 1993. 9.

adatokat figyelembe véve mégis közöltek nemzetiségi statisztikákat is (ld. 3. és 4. táblázat). Ezeket az adatokat már a korabeli statisztikusok (például Fényes Elek¹⁶) is bírálták, mondván, hogy az 1851–1857 közötti népmozgalmi statisztikákban a nemzetiségek száma nem derülhet ki, mivel ezekben nem jegyezték fel a nemzetiségi hovatartozást. Így az 1857-es adatok is merő feltételezésekre épülnek. Megjegyzendő, hogy Fényes Elek saját, az istentiszteletek nyelvhasználatra épülő becsléseket is közzétett 1867-ben,¹⁷ azonban azokat sem tekinthetjük teljesen pontosaknak, többek között azért sem, mert nem derült ki, hogy bizonyos nemzetiségeket (zsidók, cigányok, bolgárok, lengyelek, olaszok stb.) hova sorolt.¹⁸

3. táblázat

A honos népesség nemzetiségek szerint 1850-ben

Nemzetiség	Összesen	Öt kerület	Szerb Vajdaság, Temesi Bánság	Katonai Határőrvidék	Erdély	Horvát-Szlavónország
Magyar	4 542 688	3 749 662	241 594	4 935	535 888	10 609
Német	1 420 948	334 350	340 149	37 825	192 438	16 186
Szlovák	1 701 788	1 656 311	28 070	9 740	3 743	3 924
Román	2 278 724	538 373	398 094	115 258	1 226 998	1
Szerb	864 746	20 994	333 189	292 070		218 493
Horvát	1 188 606	82 003	2 699	512 500		591 404
Vend	53 849	49 116				4 733
Rutén	355 419	347 734	7 276			409
Zsidó	343 554	323 564		579	15 570	3 841
Cigány	140 092	47 609	12 121		78 906	1 456
Illír	6 928	6 928				
Cseh	1 539	1 539				
Olasz	1 340	355	59			926
Lengyel	581	242	144			195
Bulgár	22 467		22 267		200	
Egyéb	22 569	371	13 335	631	8 167	65
Összesen	12 945 838	7 659 151 (7 159 151)*	1 398 997	973 538	2 061 910	852 242

Forrás: Dányi, 1993. 61.

* Vélhetően valamelyik érték elírása miatt az összesített adatok kis mértékben eltérnek a cellánkénti összegzéshez képest

¹⁶ Fényes Elek (1807–1876) magyar statisztikus, földrajzi és honismereti író, az MTA tagja volt. A szabadságharc közben megbízták az Országos Statisztikai Hivatal létrehozásával, amely rövid ideig működött is.

¹⁷ Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Eggenberger Ferdinánd, M. Akad. Könyvtárusnál, Pesten, 1867. 11.

¹⁸ Dányi, 1993. 64–66.

4. táblázat

A honos népesség nemzetiségek szerint 1857-ben

Nemzeti- ség	Összesen	Öt kerület	Szerb Vajdaság, Temesi Bánság	Katonai Határőrvidék	Erdély	Horvát- Szlavón- ország
Magyar	4 869 234	4 015 696	2 677 706	4 900	569 742	11 190
Német	1 484 260	858 168	368 168	38 400	202 114	17 410
Szlovák	1 631 732	1 591 782	24 600	9 820	2 340	3 190
Román	2 416 874	565 521	422 815	140 826	1 287 712	
Szerb	993 816	71 056	380 699	324 385		217 676
Horvát	1 198 964	66 040		540 992		591 932
Szlovén	54 779	52 039				2 740
Rutén	424 263	421 313	2 400		550	
Zsidó	412 702	365 171	23 203	404	18 792	5 132
Cigány	143 150	46 040	12 950	20	82 480	1 660
Egyéb	33 094	1 645	23 564	2 325	9 974	506
Összesen	13 667 868 (13 662 868)*	8 054 471	1 526 105	1 062 072	2 173 704	851 516 (851 436)*

Forrás: Dányi, 1993. 66.

* Vélhetően valamelyik érték elírása miatt az összesített adatok kis mértékben eltérnek a cellánkénti összegzéshez képest

1867-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban létrehozta egy statisztikai szakosztályt, amelynek vezetésére Keleti Károlyt kérték fel. Keleti rögtön hozzálátott, hogy elősegítse egy új népszámlálás lebonyolítását, és már a szintén újonnan megalakult Országos Statisztikai Tanács első ülésén előterjesztette javaslatát 1867 nyarán. A minisztérium szerette volna már 1867-ben megszervezni, de időközben belátták, a felkészülésre hosszabb idő kell, és először 1868 vége, majd pedig 1869. december végére tolódott. Témánk szempontjából fontos azt tudni, hogy noha Keleti javaslataiban szerepelt a nemzetiségi adatgyűjtés is,¹⁹ politikai okokból, és azért, mert az osztrák népszámlálásban nem szerepel e témakör, elvetették.²⁰

Keleti számára kulcsfontosságú volt, hogy a nemzetiségekről is rendelkezünk adatokkal, és ezt minden vonatkozó javaslatában és előadásában szóvá is tette. A nemzetiség meghatározása kapcsán azonban figyelmeztetett arra is, hogy ezek az

¹⁹ Ld. pl. itt is: Keleti Károly: *A népszámlálás*. Ministerium Statistikai Osztálya, Kiadja Ráth Mór, Budapest, 1869. 45.

²⁰ Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői*. I. Rész (1869–1910). Budapest: KSH 1983. 5.

adatok csak elviekben lehetnek „megtámadhatatlan helyességűek”, ugyanakkor számára a nemzetiség legfontosabb ismérve a nyelv, amelyet a nemzetiséggel együtt az alanyok szabad akaratukból vallhatnak meg: ez mutatkozik a legjárhatóbb útnak.

„A nemzetiség szintugy közmívelődési mint politikai szempontból egyaránt fontos tudnivaló, melyre nézve csakis a népszámlálás adhat hiteles felvilágosítást. Adhat – mondom – mert megtámadhatatlan helyességű adatokra itt is alig számolhatunk. A nemzetiség fogalma nemcsak a mivel emberre nézve nehezen határozható meg, mert a politikai nemzetiségnek például, más értelme van, mint a nyelvbeli nemzetiségnek; hanem a tudatlanra a kevésbé értelmesre nézve éppen alig megoldható kérdés. (...) Mégis alig találkoznék más mód, mely egyuttal az igazságossággal is megegyezik, mint kinek-kinek szabadságára hagyni, hogy mondja be maga, mely nemzetiséghez tartozónak vallja magát, mire legcélszerűbbnek látszik a nyelv és nemzetiség fogalmait együttesen bizni az illetők saját elhatározására.”²¹

Keleti ugyanezt képviselte nemzetközi fórumokon is, és ennek ékes bizonyítéka az is, hogy az 1872-ben Szentpétervárott szervezett 8. nemzetközi statisztikai kongresszuson el is fogadták módszertani javaslatát. Megjegyzendő az is, hogy itt a nemzetiségi adatfelvétel a nemzetközi statisztikai ajánlásban a „lényeges”, azaz minden államra nézve kötelező témakörök közé tartozott,²² ez azonban korábban sem volt így, illetve a jelenben sincs így. Keleti tehát ugyan elismerte, hogy a nemzetiséget nehéz objektívan mérni, de azt is megjegyezte, azáltal, hogy valamit nehéz mérni, az nem jelenti még azt, hogy ne is tegyünk kísérletet adatolására. Állítása szerint a magyarok számára mondhatni mindig is kulcskérdés volt a „hányan vagyunk kérdése”, és a nemzetiség kvázi objektív mérőszámának az anyanyelvet és a beszélt nyelvet tekintette.

*„Szerintem a nemzetiség semmi egyéb benső érzelmenél, hasonló a valláshoz, rokon a hazaszeretettel, melyet mindenki ápol keblében, de mint hazát szabadon is választhat (...) De valamint vallásfelekezetet legtöbb esetben átöröklünk s csak igen-igen ritka esetekben választjuk azt önmagunk, a nemzetiségnél is a nyelv többnyire átöröklött, ugynevezett anyanyelv, habár itt a későbbi változás gyakoribb, egész országra nézve azonban lassúbb is, minél fogva a rendszerint beszélt nyelv, a francziák szerint lingua parlé is tekintetbe veendő.”*²³

²¹ Keleti Károly, 1869. 20.

²² Keleti Károly – Hunfalvy János: *Jelentés az 1872. Augusztus havában Szent-Pétervárott tartott VIII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus Tanácsmányai- és Határozatairól*. Pest: Aetheneum Nyomda, 1873. 23.

²³ Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából*. Budapest: Ráth Mór Kiadó, 1873. 69.

A már említett minisztériumi statisztikai főosztály 1871-ben Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal néven átalakult önálló intézménnyé, amelynek vezetésére szintén Keleti Károlyt nevezték ki. Az 1880-as népszámlálást tehát egy nagyobb adminisztratív befolyással is bíró intézmény koordinálta, amely munkatársainak egy része már jelentős tapasztalatokat is szerzett az 1869. évi összeírás és utómunkálatai során. Mindezt mondhatni további hazai és nemzetközi történés is erősítette. Egyrészt fontos megemlíteni belpolitikai szinten, hogy az országgyűlés 1874-ben elfogadta az első statisztikai törvényt, amely még nagyobb súlyt adott a hivatalnak és magának az összeírásnak is, másrészt nemzetközi szinten a már tárgyalt, 1872. évi nemzetközi statisztikai kongresszust említhetjük. Ennek ajánlásait Magyarország is elfogadta, és beépítette a soron következő népszámlálásba, ám a legfontosabb változás éppen témánkat érinti: lehetővé vált a népesség nemzetiségi és/vagy nyelvi összeírása is.

Népszámlálás.		J. minta.	
Számílaló lap		főfiak számára.	
Értelmezve az 1880. LXII. törvényzárk által.		Járás:	
		Község:	
		Pozsita (telep stb.)	
		Házszám:	
Kérdés	Válasz		
1. Mi a vezeték- és keresztneme?			
2. Mikor született?	év..... hó..... nap.....		
3. Hol született? (mely ország, megye, községben?)			
4. Hová való honossága vagy illetősége? (mely ország, megye, községben?)			
5. Mi a vallása, hitfelekezete?			
6. Mi az anyanyelve? (azonkívül mely hazai nyelvet beszéli még?)			
7. Mi a családi állapota? (nőtlen; nő; özvegy, törvényesen elvált-e?)			
8. Mi a foglalkozása vagy keresete? (földműves, iparos, kereskedő, hivatalnok, katonai, hadifüggő vagy honvéde stb.) van-e mellékkeresete és milyen?			
9. Milyen foglalkozási viszonyban van? (földműves, házmester, önálló kereskedő vagy mester, legény, tanár, magister, család-e stb.)			
10. Tud-e (írni, olvasni?)			
11. Beteg-e? (hány nap, hét, hónap óta?)			

1. ábra. Az 1880. évi népszámlálás íve

A népszámlálási ívek 6. pontjában az anyanyelvet tudakolják, de ezen kívül lehetővé vált annak rögzítése is, hogy ezen kívül milyen „hazai” nyelveket beszél még. Az Útmutatóban így pontosították ezt: „A 6-ik rovatba az illető *anya-nyelve* irandó be. Mindenki oly nyelvűnek irandó be, a minőnek *vallja magát*, és ebbéli, határozottan teendő nyilatkozatára *semmiféle befolyást* sem szabad a számláló ügynöknek gyakorolni.”

Megjegyzendő továbbá, hogy a „Beszélni nem tudók” anyanyelvét utólag számolták ki az anyanyelvek közti megoszlás alapján. Az Útmutató szerint a nyelvtudás az anyanyelven kívül beszélt más hazai nyelvekre vonatkozott, de a gyakorlatban a „külföldi” nyelveket is összeírták. Mivel módszertani szempontból is lényeges, illetve az összeírás eredményeit is befolyásolhatta, megjegyezzük azt is, hogy a számláló ügynök olyan helyi „értelmiségi” (tiszt, altiszt, kereskedő, pap, kereskedő, ügyvéd stb.) kellett, hogy legyen, aki lehetőleg magyarul is beszélt az illető vidék nyelvén kívül.

Az egyes népszámlálások eljárása során azonban továbbra is voltak feszültségek a dualizmus korában: 1890-ben például Magyarország továbbra is az anyanyelvet és a beszélt nyelvet tudakolta, míg az osztrák fél az ún. társalgási nyelvet vette számításba, és a magyar nyelv csak Bukovinában számított az osztrákok szerint társalgási nyelvnek.²⁴

Az 1880. évi népszámláláskor az anyanyelvre és nyelvismeretre kiterjedően bevezetett kettős kérdésrendszer gyakorlatilag 1930-ig változatlan maradt, és csak 1941-ben és az azután következő népszámlálásokkor kérdeztek rá a nemzetiségre is. A közel tízévente megismételt censusok során mindazonáltal folyamatosan voltak eltérések. 1890-ben és 1900-ban például az anyanyelvi alaptáblákhoz képest korcsoportokkal, vallásfelekezettel, alapműveltséggel stb. kiegészített táblákat is közöltek, de ezek „magyar centrikusak” voltak, azaz csak a magyarok nyelvismeretéről, illetve a nem magyarok magyarul tudásáról számoltak be.²⁵ 1900-ban azonban árnyaltabb lett az anyanyelv útmutatóban szereplő definiálása is: „*Anyanyelv gyanánt a valósághoz híven mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető magáénak vall és amelyet a legtökéletesebben beszél.*” Az anyanyelv nem mindig „esik össze” a gyermekkorban az anyjától elsajátított nyelvvél, és az útmutató szerint a még beszélni nem tudóknál, némáknál a családi nyelvet kellett beírni, és anyanyelvként csak élő nyelvet lehetett bejegyezni, azaz a „latin, zsidó és héber nyelv nem mutatható ki”. Megjegyzendő még, hogy 1900-ban a délszlávok tagolása valamivel részletesebb volt, mint az 1890. évi, ugyanis ezúttal kitért a bunyevácok, sokácok, dalmátok és illírek együttes számát is.

Az 1910-es számlálólap nem sokban tér el a korábbi évtizedekben használt ívektől, és a nyelvi kérdések is közel hasonló módon szerepeltek itt. Árnyalatnyi

²⁴ Thirring, 1983. 47.

²⁵ Thirring, 1983.. 54. és 82.

különbségek viszont vannak, hiszen a beszélt nyelv vonatkozásában már megengedőbb, és ugyan most sem engedték a héber és zsidó nyelvek rögzítését, de elhagyták a korábban még szereplő latin nyelvet is:

A vármegye és község (j. vagy r.
város) megnevezése:

SZÁMLÁLÓLAP.

Kitöltendő az 1910. évi VIII.

törvényczikk alapján

minden jelenlevő egyénről,

tekintet nélkül a nemre és korra, lehel
a csecsemőről is.

Városrész,

kerület:

Utca, út, tér

és házszám:

Pusztá, telep,

tanya, stb.

A 3., 5.-é, 9., 10., 11., 14. és 18.-25. kérdésekre a megfelelő dallt szedési szó (szavak) aláhúzásával kell válaszolni.

Kérdés	Felelet
1. Vezeték- és keresztnéve? (Családi és utóneve)	
2. Születésének éve, hónapja, és napja?	 év, hó, nap.
3. Neme és családi állapota?	 férfi (fiú), — nő (leány), nőtlen (hajadon), — házas, — özvegy, — törvényesen elvált,
4. Gyermekének száma? (Csak ház, özvegy és elvált egyéneknél.)	összesen született:; ebből életben van
5. Foglalkozás, kereset, hivatal, állás? a) a foglalkozási ág teljes megnevezése (nap- számosoknál a keresetig, nyugdíjkorlatnál a minőségnek a korábbi állásnak és foglal- kozásnak is kiutalásával.) b) a foglalkozás viszony megjelölése (hog- yanál-e vagy tisztviselő, segéd, tanács- munkás, családi kisegítő, cseléd, szolgá stb.) c) ha önálló iparos vagy önálló kereskedő:	saját üzlete (műhelye, gyára, boltja) van; — csak háziiparos; idegen üzlet részére otthon dolgozik; — házaló; — ügynök; csak a megrendelőt lakásán dolgozik; — piactól drús (kötő).
6. Ha mint tisztviselő, segéd stb. alkalmazva van vagy alkalmazva szokott lenni:	neve (cézje)? foglalkozása (vállalati)? székhelye? év, hónap, nap óta. év, hónap, nap óta.
7. Van-e valami állandóan vagy az év egy részében rendszerint üzött mellékfoglal- kozása? (A felelet éppoly teljes legyen, mint az 5. a), b) és c) s a 6. a) kérdéseknél.)	
8. Ha semmi foglalkozása nincs, vagy csak mellékes vagy olyan van, mely keresetet nem ad (tanuló, háziartásként nő): ki az eltartója (atyja, férje stb.) és mi annak foglalkozása?	
9. Van-e háza, földje, földbérlete vagy részes földje? (A feleletnek és családtagoknak a férjfel, család- fővel közös ház- és földbirtokait csak a férj, illetőleg családfelelő lapján kell kimutatni a más közsegekben, sőt a külföldön levő ház- és földbir- tokot is tekintetbe kell venni.)	háza van, — háza nincs, — földje nincs, földtulajdonos (..... kat. hold, □-öl), földbérlet (..... kat. hold, □-öl), részes (feles, harmados) földje van (..... kat. hold, □-öl).
10. Miveltsége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	legalább a középiskola 8., — 6., — 4., — osztályát végezte vagy ezzel egyenlő fokú intézetet; 4 elemi, — 6 elemi osztályt végzett; ír-olvas, — csak olvas, — sem ír, sem olvas.
11. Vallása? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	r. kath., — g. kath., — reform., — ágostai hitv. ev., — g. hel., — unitárius, — izr., — vagy:
12. Anyanyelve (az a nyelv, a melyet magának vél- és legjobban és legzesebben beszél)?	
13. Anyanyelvén kívül mely más nyelve- ken beszél még?	
14. Állampolgársága, illetősége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	magyarorsz., — horv.-szlav. magyar állampolgár — boszniai; osztrák (..... koronatarl.;); egyéb külföldi:

2. ábra. Az 1910. évi népszámlálás számlálólapja

„*Anyanyelv* gyanánt minden befolyástól mentes, a valósághoz híven, mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető egyén magáénak vall, s amelyen legjobban és legszívesebben beszél. (...) előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint anyjáié, különösen, ha a gyermek kisdédóvodában, iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezés által vagy annak következtében, hogy szülői különböző anyanyelvek, az anyjától különböző, más nyelvet sajátított el. (...) *anyanyelv gyanánt mindig csak egy nyelvet szabad kimutatni*, az egy nyelven kívül esetleg beszélt egyéb nyelveket a 13. rovatba kell bejegyezni. Úgy *anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élő nyelv írható be*, ennél fogva a *zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki*. Az ország némely vidékén található zsidó vallású egyéneknek tehát, akik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont használják, a német nyelvet kell bejegyezni. Ami az *anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelveket* illeti, ezek kitüntetéséhez nem okvetlenül szükséges, hogy valaki az illető nyelvet kifogástalan nyelvtani tökélességgel bírja, hanem *elégleges, ha azon nyelven életviszonyainak megfelelően másokat megérteni, és magát másokkal megértetni képes*”.

Összegző kitekintés

Tanulmányunk kerete nem teszi lehetővé, hogy a többi (1920., 1930., 1941., 1949., 1960., 1970., 1980, 1990, 2001., 2011., 2022. évi) magyarországi népszámlálás megalapozását is részletesebben ismertessük. Mindazonáltal felvázoljuk az 1900 utáni anyanyelvi idősoros adatokat. (ld. 5. táblázat), hiszen ezekből egyértelműen kiviláglik egy sajátos ellenmondás. Miközben a Monarchia időszakában a létező többnemzetiségű társadalmi valóságot igyekeztek az akkori magyar hatóságok – az osztrákok ellenkezésére is – statisztikailag lefedni, addig manapság inkább annak vagyunk szemtanúi, hogy az I. és II. világháború körüli, majd pedig az államszocializmus évtizedeinek hatására egy sokkal homogénebb társadalmi világot igyekeznek a censusok során legalábbis etnikailag színesebben láttatni.

Ha az anyanyelvi szerinti megoszlásokat vizsgáljuk, és csak a jelenlegi Magyarország területére, és azon belül az elismert nemzetiségi csoportokra²⁶ koncentrálnunk, láthatjuk, hogy minden 21. századi erőfeszítés ellenére, az utóbbi három census során az ország lakosságának alig egy-másfél százaléka vallott valamilyen nemzetiségi anyanyelvet. Igaz, nem csak nyelvében él egy nemzet(iség), és ha a nemzetiségi, szubjektív kötődést is vizsgáljuk, a jelenlegi Magyarországon,

²⁶ A jelenleg 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól szóló törvény 13 elismert nemzetiségről beszél (roma, német, szlovák, ukrán, ruszin, román, szerb, horvát, szlovén, lengyel, görög, bolgár, örmény). Érdekességgéppen megjegyzendő, hogy ezeket az etnikai csoportokat korábban – az 1993. évi törvénnyel összhangban – kisebbségnek nevezték, ma nemzetiségeknek.

5. táblázat.

Anyanyelv szerinti megoszlás (Magyarország mai területén, jelenleg elismert magyarországi nemzetiségek, 1900–2022)

	1900	1910	1920	1930	1941	1970	1980	1990	2001	2011	2022
Bolgár				2 816		..	..	1 370	1 299	2 899	2 536
Cigány	5 662	9 799	6 989	7 841	18 640	34 692	27 915	48 072	48 438	54 339	23 192
Görög				82		..	..	1 640	1 921	1 872	1 761
Horvát	68 161	62 018	58 931	47 332	37 885	21 855	20 484	17 577	14 326	13 716	8 232
Lengyel				5 161		..	..	3 788	2 580	3 049	3 398
Német	604 751	553 179	550 062	477 153	475 491	33 653	31 231	37 511	33 774	38 248	28 473
Örmény				122		..	..	37	294	444	676
Román	26 975	28 491	23 695	16 221	14 142	12 356	10 141	8 730	8 482	13 886	11 186
Ruszin				996		..	..	..	1 113	999	1 981
Szerb	24 254	26 248	17 132	7 031	5 442	11 177	3 426	2 953	3 388	3 708	4 249
Szlovák	192 227	165 317	141 877	104 786	74 877	21 086	16 054	12 745	11 817	9 888	10 123
Szlovén	7 922	6 915	6 087	5 464	4 816	3 791	3 142	2 627	3 180	1 723	1 541
Ukrán				..		..	..	674	4 885	3 384	15 315
ÖSSZ.				..		..	..	..	135 497	148 155	112 014*

* Megjegyzés: mivel egy személy két anyanyelvet is megjelölhetett, e szám alacsonyabb, mint a cellánkénti összesítés (112 663)

a többes kötődések elismerése okán a nemzetiségi önbevallásra épülő etnikai sokszínűség „mértéke” már eléri a 4-5 százalékot is. (Lásd a 6. táblázatot.)

6. táblázat

Nemzetiség szerinti megoszlás (Magyarország mai területén, jelenleg elismert magyarországi nemzetiségek, 1900–2022)

	1980	1990	2001	2011	2022
Bolgár	..	..	1 358	3 556	3 770
Cigány (Romani, Beás)	6 404	142 683	189 984	308 957	200 306
Görög	..	..	2 509	3 916	4 773
Horvát	13 895	13 570	15 597	23 561	19 099
Lengyel	..	..	2 962	5 730	5 602
Német	11 310	30 824	62 105	131 951	98 402
Örmény	..	..	620	3 293	3 242
Román	8 874	10 740	7 995	26 345	18 195
Ruszin	..	..	1 098	3 323	5 162
Szerb	2 805	2 905	3 816	7 210	8 035
Szlovák	9 101	10 459	17 693	29 647	25 534
Szlovén	1 731	1 930	3 025	2 385	2 984
Ukrán	..	..	5 070	5 633	19 064
Hazai nemzetiségek együtt	..	..	313 832	555 507	410 302*

* Megjegyzés: mivel egy személy két nemzetiséget is megjelölhetett, e szám alacsonyabb, mint a céllánkénti összesítés (414 168)

E rövid, a modern magyar népszámlálások első néhány fontos lépését dokumentálni hivatott írásunkból is visszaköszön az, hogy az etnikai adatgyűjtés a nemzetállami törekvések egyik eszköze, hiszen ezáltal lehet úgy láttatni a valóságot, ahogy azt bizonyos „nemzeti” érdekek megkívánják. Jelenleg úgy tűnik, Magyarország a modern népszámlálási gyakorlatokból következően „öröklött” egyfajta sokszínűséget, de a 19–20. századforduló környéki kivándorlás, a holokauszt, valamint a II. világháború kitelepítésekkel és lakosságcserékkel fémjelzett erőszakos és a szelídebb, asszimilációval társuló nemzetállami homogenizáció oly erős volt, hogy mintegy 150 éves távlatban a társadalom reális multietnicitása valójában viszszaszorult.²⁷ Kérdés azonban, hogy ezt a kulturális-nemzetiségi hagyományt, az ezt dokumentálni hivatott hivatalos összeírásokat az online, elektronikus adminisztratív regiszterek elterjedésével és népszámlálási célú összekapcsolásával meg tudja-e őrizni az ország.

²⁷ Az etnikai kérdés a mai Magyarországon jobbra a romák/cigányok társadalmi helyzetére utal – de erre ezúttal nincs módunk kitérni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánszki Hajnalka: Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák. <http://www.olvass-sokat.hu/leveltar/?q=content/n%C3%A9p%C3%B6ssze%C3%ADR%C3%A1sok-n%C3%A9psz%C3%A1ml%C3%A1l%C3%A1sok-%C3%A9s-statisztik%C3%A1k>
- Bryan, Thomas: Basic Sources of Statistics. In: Siegel, J. S. – Swanson, D. A. (eds.) *The Methods and Materials of Demography. Second Edition*. Elsevier Academic Press, 2004. 9–42.
- Bryan 2004, Dudley – Leon 2010: *Population and Society* Cambridge University Press Ez itt sincs jól, hiányos
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Budapest: KSH, 1960
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Budapest: KSH, 1960
- Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest: KSH, 1993.
- Encyclopedia Britannica, ld. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/102022/census/1222/Modern-census-procedure>
- Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Eggenberger Ferdinánd, M. Akad. Könyvárusnál, Pesten, 1867.
- Keleti Károly – Hunfalvy János: *Jelentés az 1872. Augustus havában Szent-Pétervárott tartott VIII. Nemzetközi Statistikai Kongresszus Tanácsozmányai- és Határozatairól*. Pest: Aetheneum Nyomda, 1873.
- Keleti Károly: *A népszámlálás*. Ministerium Statistikai Osztálya, Kiadja Ráth Mór, Budapest, 1869.
- Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából*. Ráth Mór Kiadó, Buda-Pest, 1873.
- Mózes IV. Könyve 1. (A fegyves alá való férfiak száma) és 26. (A nép új megszámlálása az ország felosztása végett).
- Pallas Nagy Lexikon: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/103/pc010367.html#7>
- Poston, D. – Bouvier, L.: *Population and Society*. Cambridge University Press, 2010.
- Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői*. I. Rész (1869–2010). Budapest: KSH 1983.
- Tóth Pál Péter: *Népességfogyás és vándorlás*. Budapest: Lucidus, 2014.

MORAUSZKI ANDRÁS*

Magyarország nemzetiségei a 2022. évi népszámlálás adatai tükrében**

National Minorities in Hungary in Light of the 2022 Census Data

ABSTRACT: The study examines changes in the size and identity patterns of Hungary's national minorities using the full dataset from the 2022 census and a 10% sample from 2011. It highlights shifts in ethnic attachment, the prevalence of dual affiliation, and the overall decline in minority language use, while also emphasizing immigration's counterbalancing effects.

KEYWORDS: Hungary, national minorities, census, identity, immigration

A 2011. évi népszámlálással kapcsolatban nemzetiségi szempontból a leglátványosabb eredmény a magukat valamely magyarországi nemzetiséghez tartozónak vallók számának megugrása volt. A kisebbségekhez tartozók számának jelentős növekedését Tóth Ágnes és Vékás János az asszimiláció/disszimiláció keretében elemezte.¹ Mások azonban felhívták a figyelmet arra, hogy a jelentős létszámbeli növekedés mögött legalább részben a módszertani változások állnak.² A létszám-növekedésnek az elemzésére pedig egyrészt a hibriditás/többses kötődés, másrészt a szimbolikus etnicitás elméleti keretei alkalmasabbak, mivel több szempontból jobban illeszkednek az adatokból kiolvasható tendenciákhoz, mint amilyen a lélekszám meglehetősen hektikus változása, illetve például a kisebbségi nyelvekhez való kötődés kifejezetten alacsony szintje.³

¹ Tóth Ágnes – Vékás János: A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statistikai Szemle*, 2013/12. 1256–1267.

² Kapitány Balázs: A magyarországi történelmi kisebbségi közösségek demográfiai viszonyai és perspektívái 1990–2011 között. *Kisebbségkutatás*, 2015/3. 69–101.; Morauszki András – Papp Z. Attila: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014/3. 73–98.

³ Dr. Tátrai Patrik: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*, 2014/5. 506–523.

2022-ben ehhez képest viszonylag jelentős visszaesést dokumentált a népszámlálás a legtöbb nagy hazai nemzetiség körében és – bár a kisebb nemzetiségek közül több is létszámnövekedést mutatott – a hazai nemzetiségekhez tartozók összesített számában is. A KSH által a hazai nemzetiségekhez tartozóként besoroltak száma csaknem negyedével csökkent 2011-hez képest. A kisebbségi közösségek létszámcsökkenése annak ellenére következett be, hogy a népszámlálás módszertana a kisebbségi hovatartozással kapcsolatos adatok gyűjtése esetében a 2011. évi, a kettős identitás megvallását elősegítő módszertant alkalmazta, tehát ebben az esetben a változást nem idézhették elő a nemzetiségi hovatartozást vizsgáló kérdéseket közvetlenül érintő módszertani változások. Ugyanakkor a két anonim népszámlálás (2001 és 2011) után a 2022. évi népszámlálás során a KSH visszatért ahhoz a gyakorlathoz, hogy a népszámlálás a kitöltő azonosítására alkalmas kérdést is tartalmaz. Ez bizalmatlanságot szülhetett egyes kitöltőkben, és a szenzitív kérdések meg nem válaszolására, vagy a nemzetiség esetében csak a magyar jelölésére, a kisebbségi kötődés be nem vallására ösztönözhetett. Ugyan a népszámlálást ezúttal is megelőzték és kísérték a nemzetiségi hovatartozás vállalására bátorító kampányok, ezek nem feltétlenül voltak képesek ellensúlyozni ezt a bizalmatlanságot.

A tanulmány elsősorban a 2022. évi népszámlálás teljes körű adatai alapján a magyarországi nemzetiségek összetételének bemutatására vállalkozik, emellett azonban a 2011. évi népszámlálás 10 százalékos mintáját is felhasználva, kitér a nemzetiségi közösségek összetételének változására is. A 2011. évi népszámlálással ellentétben, amely eredményeit több tanulmányban is bemutatták, a 2022. évi népszámlálásról eddig kevés elemzés jelent meg. A megjelent elemzések a nemzetiséghez tartozás vonatkozásában a KSH által alkalmazott módszertan alapján mindazokat együttesen nemzetiséghez tartozónak tekintik, akik nemzetiségük, anyanyelvük vagy családi, baráti közösségben használt nyelvük alapján az adott nemzetiséghez tartoznak.⁴ Jelen tanulmány ezzel szemben a népszámlálások lakossági adatbázisaiban rejlő lehetőségekre építve a nemzetiséghez tartozás egyes dimenzióinak önálló bemutatására, illetve az ezek közötti összefüggések vizsgálatára, a hazai nemzetiségekhez tartozók identitásmintázatainak bemutatására összpontosít. Nem terjed ki a nemzetiségekhez tartozók szociodemográfiai összetételének bemutatására.⁵

A tanulmány a nemzetiségi törvényben hazai nemzetiségként nevesített tizenhárom nemzetiség adatait vizsgálja részletesen.⁶ Ugyan egyre jelentősebb arányban

⁴ A 2022. évi népszámlálási adatok áttekintését, a hazai nemzetiségek összetételének bemutatását a KSH kategorizációs gyakorlata alapján nyújtja Tóth Géza: *Etnikai kisebbségek Magyarországon a népszámlálások eredményei alapján. Térstatistikai elemzés*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2025.

⁵ Ennek rövid bemutatásához ld. Tóth, 2025.

⁶ 2011. évi törvény a nemzetiségek jogairól, 1. melléklet <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 30.)

élnék Magyarországon magukat más – a hazai nemzetiségek közé nem tartozó – nemzetiségűnek valló személyek, jelen tanulmány az ő elemzésükre nem tér ki. Esetükben a tanulmány szempontjai szerinti elemzést nagyobb mértékben torzíthatja, hogy a külföldi állampolgárok körében jelentősen magasabb azok aránya, akik nem válaszoltak a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdésekre. Ezért ezeknek a nemzetiségeknek az elemzésében más, kötelezően megválaszolandó kérdésekre, mint a származási ország és az állampolgárság, érdemes inkább összpontosítani.

A tanulmányban előbb bemutatjuk a nemzetiséggel kapcsolatos adatok gyűjtésének módszertanát, és ezzel összefüggésben kitérünk arra is, hogy milyen fogalmakat fogunk használni a magyarországi nemzetiségi lakosság lélekszámbeli és összetételbeli változásának bemutatása során. Ezt követően térünk át elsősorban a 2022. évi adatok bemutatására: a nemzetiségi lakosság lélekszámának, a nemzetiségi kötődésük különböző mintázatainak és ezek 2011-hez viszonyított változásának ismertetésére. A változások vizsgálatában a tanulmányban különös figyelmet szentelünk a külföldi állampolgárok szerepének.

Jelen elemzés a két népszámlálás személyi adatbázisára épül. Az országos összesítő adatok a 2011. évi és 2022. évi népszámlálás hivatalos eredményein alapulnak.⁷ A 2011. évi népszámlálásra vonatkozó részletes adatok a népszámlálás 10 százalékos mintájából származnak. A 2022. évi népszámlálásra vonatkozó részletes adatok forrása a 2022. évi népszámlálás teljes körű személyi adatbázisa. Ennek következménye, hogy 2011-re vonatkozóan – a KSH által közölt adatokat leszámítva – nem ismerjük a tényleges elemszámokat. Az elemzésben ezért a becsült elemszámok helyett elsősorban a százalékos megoszlásokat vesszük alapul, és hasonlítjuk össze, a belső arányok változásait ezek alapján próbáljuk becsülni.

Nemzetiségi adatgyűjtés a magyarországi népszámlálásokban

A népszámlálások a nemzetiségekre vonatkozó adatok legfontosabb forrásainak számítanak, különösen amennyiben egy országban olyan kis létszámú kisebbségi közösségek is élnék, amelyek egy reprezentatív felmérés esetében vélhetően nem vagy alig képviseltetnék magukat a mintában. A környező országok népszámlálásaiban a nemzetiségi hovatartozás operacionalizálása két standard módon történik: a népszámlálásokban jellemzően az anyanyelvre, illetve a nemzetiségre kérdeznak rá. A konkrét módszertanok azonban nagy változatosságot mutathatnak akár országok közötti összehasonlításban,⁸ de – és ez Magyarország esetében is igaz – időben

⁷ Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 2022. <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 30.)

⁸ Papp Z. Attila: Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. *Statisztikai Szemle*, 2010/1. 5–28., Morning, Ann: Ethnic Classification in Global Perspective: A Cross-National Survey of the 2000 Census Round. In: Simon, Patrick

is.⁹ Ezek a módszertani változások nagymértékben nehezítik az ország nemzetiségi összetételének hosszabb időtávon való nyomon követését, és a kutatókat arra kényszeríthetik, hogy az összehasonlítás érdekében egyébként önmagukban kevésbé jó mutatókra támaszkodjanak.¹⁰

A nemzetiségi összetétel hosszú távú nyomon követése Magyarország esetében is módszertani problémákba ütközik. Míg ugyanis 1990-ben – összhangban a nemzetközi trendekkel – csak egy-egy nemzetiség és anyanyelv volt megjelölhető a népszámlálás során, 2001 óta a kitöltőknek lehetőségük van a többes kötődésnek akár „egy kategórián belüli” jelzésére is: 2001-ben a válaszadó akár 3-3 nemzetiiséget, anyanyelvet, családi vagy baráti közösségben használt nyelvet, illetve olyan nemzetiséget jelölhetett, amely kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik, ezeket azonban nem rangsorolhatta. A többes kötődések kifejezését lehetővé tevő adatgyűjtés a korábbinál jobban tükrözte a Magyarországon élő nemzeti-etnikai kisebbséghez tartozók körében jelen lévő többes kötődéseket és hibrid identitásokat, ugyanakkor az 1990. évvel közvetlenül össze nem hasonlítható adatokat eredményezett. Szintén ekkortól volt lehetőség nem válaszolni a nemzetiségi hovatartozást vizsgáló kérdésekre.¹¹

A többes kötődések jelölését a 2011. évi népszámlálás is lehetővé tette, de a konkrét módszertan több tekintetben változott. 2011-ben kikerült a kérdőívből a leglazább kötődést jelentő „Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?” kérdés. A 2022. évi népszámlálás ugyanezt a módszertant követte, csak a kérdések kérdőíven belüli helye változott.¹²

2011-ben és 2022-ben a következő kérdésekre válaszolhatott a kitöltő:

- „Melyik nemzetiséghez tartozónak érzi magát?”
- „Az előző nemzetiségen kívül tartozik másik nemzetiséghez?”
- „Mi az anyanyelve?”
- „Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?”

– Piché, Victor– Gagnon, Amélie A. (eds.): *Social Statistics and Ethnic Diversity. Cross-National Perspectives in Classification and Identity Politics*. Springer, 2015. 17–37.

⁹ Lajtai Máttyás: Nemzetiségi viszonyok és statisztikai adatgyűjtés Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 2020/6. 547–572. doi: 10.20311/stat2020.6.hu0547

¹⁰ Kapitány, 2015.

¹¹ Az összes kitöltő 1,1 százaléka jelölt két nemzetiséget, de mindössze 0,01 százalék élt a lehetőséggel, hogy három nemzetiséget jelöljön. Két anyanyelvet mindössze 0,4 százalék, három pedig elhanyagolható számú kitöltő jelölt. Valamelyest nagyobb arányban neveztek meg két családi, baráti körben használt nyelvet (1,3 százalék kettőt, 0,05 százalék hármat), illetve olyan nemzetiséget, amely kultúrájához, hagyományaihoz kötődnek (1,4 százalék két ilyen, 0,05 százalék pedig hármat jelölt). Kérdésenként 5-6 százalék körül volt azoknak az aránya, akik nem válaszoltak. KSH: Összefoglalás és módszertani megjegyzések, https://www.nep-szamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/04_modsz.pdf; (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.)

¹² 2011-ben a kérdőív legvégén szerepeltek a nem kötelezően kitöltendő kérdések, 2022-ben azonban a nemzetiségi kérdések a kérdőív közepén, a „Nyelvtudás, nemzetiség, vallás” blokkban kaptak helyet.

Így a nemzetiségi kötődést három dimenzióban – nemzetiség, anyanyelv és családi, baráti közösségben használt nyelv – vizsgálták. A lehetséges válaszok száma az egyes dimenziók esetében lecsökkent kettőre, emellett pedig a nemzetiségre vonatkozó kérdést két külön kérdésre bontották, amelyekre egy-egy – így összesen két – nemzetiséget jelölhetett a kitöltő. A nemzetiség esetében tehát beazonosítható az első és a második helyen megjelölt nemzetiség, az anyanyelv és a családi, baráti körben használt nyelv esetében azonban nem állapítható meg, melyik nyelvet jelölte volna első vagy második helyen, így az elemzés céljára ezeket csak egyenrangúként tudjuk használni.

Az adatok azt mutatják, hogy 2011-ben jelentősen megnőtt azoknak az aránya, akik több nemzetiséget is megjelöltek. A két nemzetiséget jelölők aránya 2011-ben már 4,5 százalék körüli volt, ami jelentősen magasabb, mint a 2001-es arány.¹³ Ez egyrészt a megváltozott módszertannak a hatása is lehetett, másrészt kampányokkal is ösztönözték a kisebbségi közösségek tagjait a nemzetiségi kötődésük megvallására.¹⁴ Ilyen kampányok ugyan 2022-ben is voltak, a nemzetiségekhez tartozók száma mégis összességében csökkent. Azt a kérdést azonban ez a tanulmány nem tudja megválaszolni, hogy ez a kampányok eredménytelenségét jelzi-e, vagy pedig e kampányok hiányában jelentősebb csökkenés következett volna-e be.

Kisebbségi horderejű, de a válaszadást feltételezhetően mégiscsak befolyásoló változásnak tekinthető, hogy a válaszlehetőségek listája és sorrendje is változott az idők folyamán. 2001-ben még a hazai nemzetiségek szerepeltek elől betűrendben, és a magyar csak ezek után következett.¹⁵ 2011-ben és 2022-ben már a magyarral kezdődött a felsorolás, majd a tizenhárom hazai nemzetiség következett, és 2011-ben még további, nagyobb lélekszámú kisebbségek (arab, kínai, orosz és vietnámi) is fel voltak tételesen sorolva. A kitöltők mindhárom évben megadhattak olyan nemzetiség(ek)et is, amelyek nem szerepeltek a felsorolásban.

A kifejezetten a nemzetiségi hovatartozást vizsgáló kérdések jellege és szövegezése mellett azonban más változások is befolyásolhatták a válaszadást. Ezek közül az egyik, hogy 2011-ben a nemzetiségi kérdések a kérdőív végén, a többi szenzitív kérdés között voltak elhelyezve, és a kérdésblokk elején egyértelműen jelezve volt, hogy a további kérdésekre nem kötelező a válaszadás. 2022-ben a „Nyelvtudás, nemzetiség, vallás” kérdésblokkon belül kaptak helyet, amely a kötelezően megválaszolandó nyelvismereti kérdéssel kezdődött, és a négy nemzetiségi kérdés

¹³ Az adat becslés, amelynek forrása a 2011. évi népszámlálás 10 százalékos mintája. (Morasuzki – Papp, 2014.)

¹⁴ Ilyen volt az Országos Kisebbségi Önkormányzatok Szövetsége által indított Sokszínű Magyarország – Népszámlálás 2011, illetve a roma civil aktivisták által koordinált Ide Tartozunk kezdeményezés.

¹⁵ A nyelveknél külön volt felsorolva a „cigány (roma)”, a „beás” és a „romani” válaszlehetőség. 2011-ben összevontan szerepelt a „cigány (romani, beás)”, nyelv, 2022-ben azonban ismét külön: „cigány – romani (pl. lovári)” és „cigány – beás”.

mellett a felekezeti hovatartozásra vonatkozó kérdések – kivétel nélkül önkéntesen megválaszolhatók – szerepeltek itt. Ezek esetében a kérdésekhez fűzött megjegyzés tájékoztatta a kitöltőt a válaszadás önkéntes voltáról. Ez a változtatás vélhetően inkább növelte a válaszadási hajlandóságot.

A vélhetően fontosabb változtatás azonban az, hogy miután két alkalommal – 2001-ben és 2011-ben – a népszámlálást anonim módon végezték, 2022-ben ismét a kitöltő beazonosítására alkalmas módon hajtották végre az összeírást: a népszámlálási kérdőívben a kitöltő nevét is megkérdezték.¹⁶ Erre a népszámlálás lebonyolításáról hozott törvény¹⁷ is kötelezte a KSH-t. A KSH törekedett rá, hogy időben tájékoztassa a lakosságot, például arról, hogy a név megadása ellenére az adatokat már az adatfelvétel pillanatában automatikusan anonimizálják, és hogy eloszlassa a név megadásával kapcsolatos aggodalmakat. Ennek ellenére lehettek, akik mégis amellett döntöttek, hogy nem válaszolnak a szenzitív – köztük a nemzetiséget vizsgáló – kérdésekre, vagy pedig nem jelölik kisebbségi hovatartozásukat, és magyar nemzetiséget, anyanyelvet, beszélt nyelvet jelölnek csak. Erre indíthatták a kitöltőket a népszámlálás nemzetiségi adataival való korábbi visszaélések, mint az például a németek II. világháború utáni kitelepítése során történt.¹⁸ Ugyanakkor, mint később bemutatjuk, a nemzetiségi kérdésekre nem válaszolók száma 2011-hez képest csökkent, ami alapján arra következtethetünk, hogy ha érvényesült is ez a hatás, viszonylag keveseket érintett. Az aggodalmakat pedig ellensúlyozhatták azok az előnyök, amelyek a kisebbségi lakosság lélekszámához és arányához kapcsolódnak, mint a nyelvhasználati jogok, illetve a nemzetiségi önkormányzatok létrehozásának lehetősége. A népszámlálási adatokból magukból ugyanakkor nem tudjuk megállapítani, hogy az azonosíthatóság milyen elrettentő hatást gyakorolt.

A tanulmány fogalomhasználata

A nemzetiségi kötődés többdimenziós voltából adódóan, sokféle konfiguráció képzelhető el. A KSH a lehetséges leginkluzívabb módon mindazokat valamely „nemzetiséghez tartozónak” tekint, akik a nemzetiségi kérdések bármelyikére olyan

¹⁶ A KSH 2018-ban véleménykutatást végzett, amely alapján a névnek volt a legnagyobb, 83 százalékos elfogadottsága a felkinált lehetséges azonosító adatok közül (név, anyja neve, személyi szám, TAJ-szám, adóazonosító jel). Központi Statisztikai Hivatal: Sajtószoba – Közlemények, tájékoztatók, 2018.12.19. https://www.ksh.hu/sajtoszoba_kozlemenyek_tajekoztatok_2018_12_19 (Lletöltés ideje: 2025. szeptember 26.)

¹⁷ 2018. évi CI. törvény a 2021. évi népszámlálásról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1800101.tv> (Lletöltés ideje: 2025. szeptember 26.)

¹⁸ Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (összeáll.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest: Magyar Statisztikai Társaság Statisztika-történeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal, 2004.

választ adtak, amely az adott nemzetiséghez köthető.¹⁹ Ebben a megközelítésben például egyaránt német az, aki akár az első, akár a második helyen német nemzetiséget jelölt (vagy olyan nemzetiséget, például a svábot, amelyet németként kódoltak), aki jelezte, hogy német anyanyelvű (is), vagy akár csak családi, baráti közösségben használja a német nyelvet is, illetve 2001-ben, aki úgy nyilatkozott, hogy kötődik a német kisebbség kulturális értékeihez és hagyományaihoz. Ennek megfelelően, egy kitöltő akár több nemzetiséghez is tartozhat egyszerre. Ez a „nemzetiséghez tartozás” ugyanakkor a nemzetiségi kötődés sokféle konfigurációját takarja. A tanulmányban, ha valakit valamely „nemzetiséghez tartozóként” vagy valamilyen „kötődésűként” jelölünk meg, akkor ezt, a KSH által használt módszertant vesszük alapul. Emellett a tanulmányban alkalmazunk egy szigorúbb, csak az első és a második helyen jelölt nemzetiséget, illetve a legfeljebb két anyanyelvet alapul vevő kategorizációt. Akik legalább nemzetiségük vagy anyanyelvük alapján tartoznak valamely nemzetiséghez, azokat „szűk értelemben” valamely nemzetiséghez tartozónak fogjuk nevezni. Ettől megkülönböztetjük azokat, akik valamilyen „nemzetiségűek”, ami kifejezetten az első vagy második helyen megjelölt nemzetiség alapján való kötődést jelöli. A valamilyen „nemzetiségű” a tágan vagy szűken nemzetiséghez tartozónál is lényegesen szűkebb kategória, és csak azokat tartalmazza, akik legalább valamelyik megjelölt nemzetiségük alapján kötődnek az adott nemzetiséghez, függetlenül anyanyelvüktől vagy az általuk családi, baráti közösségben használt nyelvektől.

A tanulmányban tehát három hasonló kifejezést is használunk a hazai nemzeti-
ségekhez való kötődés kifejezésére:

- a „nemzetiséghez tartozó” a legtágabb, a KSH által is alkalmazott kategória, amely mindhárom dimenziót alapul veszi;
- a „szűk értelemben nemzetiséghez tartozó” kategória azokat jelöli, akik nemzetiségük vagy anyanyelvük alapján kötődnek az adott nemzetiséghez, ez a szűkebb kategória azonban nem tartalmazza azokat, akik kizárólag családi, baráti körben való nyelvhasználatuk alapján számíthatnak az adott nemzetiséghez tartozónak;
- végül, a valamilyen „nemzetiségű” kizárólag azokat tartalmazza, akik az első vagy a második helyen jelölt nemzetiségük alapján is az adott nemzetiséghez tartoznak. Ez tehát a legszűkebb kategória, amely azokat sem tartalmazza, akik anyanyelvük alapján az adott nemzetiséghez tartoznak, de nemzetiségük alapján nem.

Az elemzésben törekszünk arra, hogy egyértelműen jelezzük, melyik kategóriáról van szó az adott esetben. Emellett minden egyéb dimenzió esetében is

¹⁹ A 2001. évi népszámlálás nemzetiségi adatgyűjtéséről ld. https://nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/04_modsz.pdf (Letöltés ideje 2025. augusztus 19.) A 2011. évi népszámláláshoz ld. Népszámlálás 2011 – Módszertani megjegyzések, fogalmak: <https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf> (Letöltés ideje 2025. augusztus 19.)

egyértelműen utalunk arra, mely dimenzióra vonatkozóan fogalmazzuk meg a megállapításainkat.

A családi, baráti közösségben való nyelvhasználat kapcsán zavart okozhat, hogy hasonló módon tudunk utalni azokra, akik az adott nemzetiség nyelvét bármilyen szinten ismerik, beszélik, függetlenül attól, hogy anyanyelvüknek tekintik-e, hogy a hétköznapi interakciókban használják-e. vagy hogy adott nemzetiségűnek vallják-e magukat. Ezért, ha a családi, baráti közösségben való nyelvhasználatról van szó, ezt egyértelműen jelezzük, ha pedig csak például „németül beszélőkről” van szó, ez alatt a német nyelvet ismerőket értjük.

A magyarországi kisebbségek lélekszáma és annak változása 2011 és 2022 között

Mint írtuk, 2011-ben a népszámlálás a korábbiaknál jelentősen nagyobb számban talált olyan személyeket, akik a népszámlálási kérdőív által vizsgált dimenziók valamelyikében valamely hazai kisebbséghez tartozónak vallották magukat (1. táblázat). A legnagyobb számban a magukat cigány (roma, beás) kötődésűnek vallók voltak, de jelentős számban vallották magukat németnek, és több másik kisebbség lélekszáma is jelentősen megnőtt. A növekedés a magukat adott nemzetiségűnek vallók esetében volt a legmagasabb, mintegy 177 százalék.²⁰ Ennél mérsékeltebb volt a növekedés a családi, baráti közösségben való nyelvhasználat esetében (138 százalék), és csak alig nőtt az anyanyelv alapján a hazai kisebbségekhez sorolhatók száma (109 százalék), ráadásul jelentősek voltak az egyes kisebbségek közötti különbségek, és több kisebbség esetében jelentős csökkenést mutattak az anyanyelvi adatok.

2022-re összességében jelentősen csökkent a hazai nemzetiséghez tartozóként azonosított személyek száma. Míg 2011-ben megközelítőleg 644,5 ezer személy jelezte legalább egy dimenzióban, hogy ő valamely hazai kisebbséghez tartozik, addig 2022-ben mindössze 492 ezer személyről mondható ez el. Ez a csökkenés pedig amellet z ajlott, hogy jelentősen csökkent azoknak a száma is, akik nemzetisége ismeretlen, mivel vagy nem válaszoltak egyik nemzetiségi kötődést vizsgáló kérdésre sem, vagy eleve ki sem töltötték a népszámlálási kérdőívet.²¹ A hazai

²⁰ Tóth Ágnes – Vékás János: Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014/3. 36–72.

²¹ A KSH hivatalos tájékoztatása alapján 9,2 millió személyi kérdőívet töltöttek ki (Központi Statisztikai Hivatal: *Sikeresen zárult a 2022. évi népszámlálás*. <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/hirek/sikeresen-zarult-a-2022-evi-nepszamlalas> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 30.)) Összevetve a 9,6 millió hivatalos népességgel, megközelítőleg 400 ezer esetben az adatokat adminisztratív forrásból pótolták. Ezekben az esetekben a nemzetiségi hovatartozással kapcsolatos adatok pótlására nincs lehetőség. Vagyis az ismeretlen nemzetiségűeknek csaknem 40 százaléka ki sem töltötte a kérdőívet, és megközelítőleg 60 százaléka válaszolt a kötelező kérdésekre, a nemzetiségi hovatartozást vizsgáló kérdésekre azonban nem.

nemzetiségek és az ismeretlen nemzetiségűek számának csökkenése mellett csökkent azonban a magyar nemzetiséghez tartozók száma is.

1. táblázat

A magyarországi lakosság megoszlása nemzetiség, anyanyelv, családi, baráti közösségben használt nyelv és nemzetiséghez tartozás alapján 2011-ben

Nemzetiség, nyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Családi, baráti közösségben használt nyelv	Nemzetiséghez tartozó
Magyar	8 314 029	8 409 049	8 409 011	8 504 492
Hazai nemzetiségek				
Bolgár	3 556	2 899	2 756	6 272
Cigány (Romani, Beás)	308 957	54 339	61 143	315 583
Görög	3 916	1 872	2 346	4 642
Horvát	23 561	13 716	16 053	26 774
Lengyel	5 730	3 049	3 815	7 001
Német	131 951	38 248	95 661	185 696
Örmény	3 293	444	496	3 571
Román	26 345	13 886	17 983	35 641
Ruszin	3 323	999	1 131	3 882
Szerb	7 210	3 708	5 713	10 038
Szlovák	29 647	9 888	16 266	35 208
Szlovén	2 385	1 723	1 745	2 820
Ukrán	5 633	3 384	3 245	7 396
Hazai nemzetiségek együtt	555 507	148 155	228 353	644 524
Más nemzetiséghez tartozó	47 591	40 256	104 340	121 539
Nem kívánt válaszolni, nincs válasz	1 455 883	1 443 840	1 486 218	1 398 731
<i>Népesség</i>	<i>9 937 628</i>	<i>9 937 628</i>	<i>9 937 628</i>	<i>9 937 628</i>

Akárcsak 2001 és 2011 között, a legutóbbi két népszámlálás közötti változások is jelentős szórást mutatnak dimenziók és nemzetiségek szerint. Az összevont nemzetiséghez tartozás tekintetében a változás mértéke – a 2011. évi lélekszámot 100 százaléknak tekintve – 67 százalék és 333 százalék közötti a hazai kisebbségek esetében. Míg a roma lakosság lélekszáma a harmadával csökkent, addig az ukránok száma megháromszorozódott 2011-hez képest. Növekedés elsősorban a kisebb nemzetiségek körében – többek között a 2001. és 2011. között egyedüli nemzetiségként csökkenést mutató szlovének körében – volt megfigyelhető. A nagyobb nemzetiségek lélekszáma jellemzően csökkent. A csökkenés pedig amellet z ajlott, hogy egyébként a nemzetiségi kérdésekre nem válaszolók száma is csökkent. A változásokat – dimenziókra lebontva – a 3. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

A magyarországi lakosság megoszlása nemzetiség, anyanyelv, családi, baráti közösségben használt nyelv és nemzetiséghez tartozás alapján 2022-ben

<i>Nemzetiség, nyelv</i>	<i>Nemzetiség</i>	<i>Anyanyelv</i>	<i>Családi, baráti közösségben használt nyelv</i>	<i>Nemzetiséghez tartozó</i>
Magyar	8 095 852	8 302 828	8 201 455	8 438 129
Hazai nemzetiségek				
Bolgár	3 770	2 536	2 027	6 109
Cigány (Romani, Beás)	200 306	23 192	31 173	209 909
Görög	4 773	1 761	2 167	6 178
Horvát	19 099	8 232	9 171	21 824
Lengyel	5 602	3 398	3 520	7 398
Német	98 402	28 473	66 491	142 551
Örmény	3 242	676	901	4 199
Román	18 195	11 186	13 633	27 554
Ruszin	5 162	1 981	2 382	7 111
Szerb	8 035	4 249	6 017	11 622
Szlovák	25 534	10 123	12 521	29 881
Szlovén	2 984	1 541	1 732	3 965
Ukrán	19 064	15 315	15 356	24 615
Hazai nemzetiségek együtt	410 302	112 014	165 910	492 377
Más nemzetiséghez tartozó	66 654	70 526	354 918	377 884
Nem kívánt válaszolni, nincs válasz	1 316 716	1 175 656	1 317 723	1 086 239
<i>Népesség</i>	<i>9 603 634</i>	<i>9 603 634</i>	<i>9 603 634</i>	<i>9 603 634</i>

3. táblázat

*A hazai nemzetiségekhez tartozók számának változása 2011 és 2022 között
dimenzióként (2011. évi lélekszám = 100 százalék)*

	<i>Nemzetiség</i>	<i>Anyanyelv</i>	<i>Családi, baráti közösségben használt nyelv</i>	<i>Nemzetiséghez tartozó</i>
Magyar	97%	99%	98%	99%
Hazai nemzetiségek				
Bolgár	106%	87%	74%	97%
Cigány (Romani, Beás)	65%	43%	51%	67%
Görög	122%	94%	92%	133%
Horvát	81%	60%	57%	82%
Lengyel	98%	111%	92%	106%
Német	75%	74%	70%	77%
Örmény	98%	152%	182%	118%
Román	69%	81%	76%	77%
Ruszin	155%	198%	211%	183%
Szerb	111%	115%	105%	116%
Szlovák	86%	102%	77%	85%
Szlovén	125%	89%	99%	141%
Ukrán	338%	453%	473%	333%
Hazai nemzetiségek együtt	74%	76%	73%	76%
Nem kívánt válaszolni, nincs válasz	90%	81%	89%	78%
<i>Népesség</i>	<i>97%</i>	<i>97%</i>	<i>97%</i>	<i>97%</i>

A nemzetiséghez tartozás mintázatai

Magyarország nemzetiségei jelentősen különböznek abban a tekintetben, hogy a nemzetiségi kötődés egyes dimenziói – nemzetiség, anyanyelv, hétköznapi nyelvhasználat – milyen szerepet játszanak a körükben. Az elemzés egyik lehetősége, hogy azt vizsgáljuk, hogy az összes, adott nemzetiséghez tartozóként azonosított személy közül hány százalék vallotta magát első vagy második helyen megfelelő nemzetiségűnek, milyen arányban jelölték a nemzetiségi nyelvet anyanyelvükként, illetve hányan jelezték, hogy a hétköznapi nyelvet használják.

4. táblázat

A kötődésnek megfelelő nemzetiséget, anyanyelvet, családi, baráti körben használt nyelvet jelölők száma és aránya a nemzetiséghez tartozók számához viszonyítva

Nemzetiség	Nemzetiséghez tartozó (100%)	Nemzetiség		Anyanyelv		Családi, baráti körben beszélt nyelv	
		fő	%	fő	%	fő	%
bolgár	6109	3770	61,7	2536	41,5	2027	33,2
cigány, roma	209909	200306	95,4	23192	11,0	31173	14,9
görög	6178	4773	77,3	1761	28,5	2167	35,1
horvát	21824	19099	87,5	8232	37,7	9171	42,0
lengyel	7398	5602	75,7	3398	45,9	3520	47,6
német	142551	98402	69,0	28473	20,0	66491	46,6
örmény	4199	3242	77,2	676	16,1	901	21,5
román	27554	18195	66,0	11186	40,6	13633	49,5
ruszin	7111	5162	72,6	1981	27,9	2382	33,5
szerb	11622	8035	69,1	4249	36,6	6017	51,8
szlovák	29881	25534	85,5	10123	33,9	12521	41,9
szlovén	3965	2984	75,3	1541	38,9	1732	43,7
ukrán	24615	19064	77,4	15315	62,2	15356	62,4
<i>Hazai nemzetiségek összesen</i>	<i>502916</i>	<i>414168</i>	<i>82,4</i>	<i>112663</i>	<i>22,4</i>	<i>167091</i>	<i>33,2</i>

E tekintetben megállapítható, hogy minden nemzetiség esetében túlnyomó többségben vannak azok, akik nemzetiségük révén is adott nemzetiséghez tartozónak számítanak. Az arányok 61,7 (bolgárok) és 95,4 százalék (romák) között szóródnak, és ha az összes hazai nemzetiséghez tartozót nézzük, 10-ből 8-an az adott nemzetiséget (is) jelölték. Ugyanakkor, az ukránok kivételével, minden nemzetiség esetében csak a kisebbség mondta magát a nemzetiségével azonos anyanyelvűnek.²² Az arányok 11 (romák) és 62,2 százalék (ukránok) között változnak, de az ukránok utáni második legmagasabb érték mindössze 45,9 százalék a lengyelek körében. Ezek a megoszlások jelentős mértékben összefüggnek a külföldön születettek és a külföldi állampolgárok arányával, ezért az állampolgárság és az identitásmintázatok összefüggését a későbbiekben részletesen is vizsgáljuk. Szintén jellemzően a kisebbség használja a nemzetiségi nyelvet a mindennapi interakciók

²² Az ukránok esetében ugyanakkor az adatokat a 2011 és 2022 között Magyarországra érkezett nagyszámú ukrán és kettős állampolgár a hazai ukrán kötődésűektől nagymértékben eltérő identitásmintázatai magyarázzák. Kisebb részben más kisebbségek, így a német, szlovák, román és szerb kötődésűek adatait is a külföldi népesség nagy aránya magyarázza, és a folyamatok alakulásában egyre nagyobb szerepe van ennek a külföldi népességnek.

során: 14,9 (romák) és 62,4 százalék (ukránok) közötti arányban mondták ezt, de az ukránok ebből a szempontból is kimagaslanak, a második, román kötődésűek körében már valamivel 50 százalék alatti arányt láthatunk. Összességében a hazai nemzetiségekhez tartozók csaknem 80 százaléka számára a nemzetiség nyelve nem anyanyelv, és kétharmaduk nem is használja a nyelvet a hétköznapi interakciókban. A két nyelvi dimenzió közül jellemzően a nyelvhasználat valamelyest jellemzőbb, mint az anyanyelv. Ez alól kizárólag a bolgár kötődésűek jelentenek kivételt. A két érték között a németek esetében a legnagyobb az eltérés: több, mint kétszer annyian használják a németet a hétköznapi érintkezésben, mint ahányan anyanyelvüknek tekintik.

Az elemzés másik lehetősége megnézni, hogy az egyes válaszadók hogyan oszlanak meg abban a tekintetben, hogy hány és mely dimenziók alapján lettek az adott nemzetiséghez tartozóként besorolva. A legtöbb nemzetiség esetében az abszolút, de legalábbis a relatív többség kizárólag az első vagy a második helyen jelölt nemzetisége alapján sorolható az adott nemzetiséghez. Ebben az esetben is a roma csoport tér el jelentősebben a többitől – csaknem 82 százaléka csak nemzetisége révén tekinthető romának. 2022-ben az ukránokra volt ez legkevésbé jellemző. A második legnépesebb csoportot általában azok alkotják, akik mindhárom dimenzió alapján az adott kisebbséghez tartoznak. Ez az arány a romák mellett az örmények körében rendkívül alacsony, és az ukránok körében a legmagasabb.

A csak anyanyelv alapján történő besorolás jellemzően alig jelenik meg az adatokban. Kivételt ez alól a bolgárok jelentenek. Csaknem minden ötödik személy, aki a KSH kategorizációja alapján a „bolgár nemzetiséghez tartozik”, bolgár anyanyelvű, de se nem bolgár nemzetiségű, se nem használja a nyelvet családi, baráti körben.

Fontos szót ejteni arról is, hogy nemzetiségenként változó, de nem elhanyagolható arányban vannak olyanok, akik kizárólag aszerint tartoznak valamely nemzetiséghez, hogy annak nyelvét a mindennapokban használják. Az ennek alapján való besorolás azonban több nyelv esetében kifejezetten problémásnak tekinthető, hiszen ez alapján németnek számít például az az osztrák határ közelében élő kitöltő, aki adott esetben a határ túloldalán dolgozik,²³ és a mindennapi interakciókban használja a németet, vagy azok a határon túli magyarok, akik használják a szomszéd ország többségi nyelvét családi, baráti körben.²⁴

²³ Ezt támasztja alá a németet családi, baráti körben használók megyék szerinti eloszlásának eltérése a német nemzetiségűek és német anyanyelvűek eloszlásától. A hétköznapiakban németül beszélőket magasabb arányban találunk Győr-Moson-Sopron és Vas vármegyékben. (Morauszki András: A magyarországi németek létszáma és összetétele a 2022. évi népszámlálás adatainak tükrében. Gyorsjelentés. *Magyarországi Németek Országos Önkormányzata*, 2025. május 29. <https://ldu.hu/wp-content/uploads/2025/05/nepszamlalas-2022-gyorsjelentes.pdf> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 29.)

²⁴ A probléma leglátványosabban az angol nyelvet használók esetében mutatkozott meg, akik ezt a módszertant alkalmazva az angol nemzetiséghez tartozónak tekintendők.

5. táblázat

A nemzetiséghez tartozók megoszlása a nemzetiséghez tartozás „alapja” szerint a hazai nemzetiségek körében és a változás 2011-hez képest (zárójelben, százalékpontban)²⁵

<i>Nemzetiség</i>	<i>Csak nemzeti- ség</i>	<i>Csak anyanyelv</i>	<i>Csak beszélt</i>	<i>Nemze- tiség és anyanyelv</i>	<i>Nemze- tiség és beszélt nyelv</i>	<i>Anya- nyelv és beszélt</i>	<i>Mindhá- rom</i>
bolgár	40% (9,8)	21,8% (1,2)	15,1% (-4,1)	5% (-0,2)	3,4% (-1)	1,5% (-2,2)	13,3% (-3,5)
cigány, roma	81,9% (4,3)	1,1% (0,8)	2,9% (1,8)	2,2% (-0,5)	4,2% (0,1)	0,6% (-0,1)	7,2% (-6,3)
görög	51,8% (13,1)	7,5% (4,2)	13,7% (2,3)	5,6% (-1,8)	6% (-3,5)	1,6% (0,6)	13,9% (-14,9)
horvát	46,2% (16,2)	3,9% (1,8)	7% (-1,1)	7,9% (0)	9,2% (-1,6)	1,6% (-0,2)	24,3% (-15,1)
lengyel	35,9% (1,8)	7,2% (4,8)	13,5% (-0,6)	9,3% (0,3)	4,7% (-3,6)	3,5% (1,9)	25,9% (-4,6)
német	48,1% (4,6)	2% (0,7)	25,6% (-0,5)	3,2% (-0,5)	6,3% (-3,5)	3,3% (1,8)	11,4% (-2,7)
örmény	67,8% (-13,5)	7,5% (4,7)	14,8% (10,2)	3,3% (1,2)	1,4% (-0,4)	0,5% (0,1)	4,8% (-2,4)
román	33,4% (-2)	9% (4,1)	20,3% (2,1)	8,1% (-1,2)	5,7% (-1,7)	4,7% (1,7)	18,9% (-3)
ruszin	54,5% (-5,5)	8% (3,2)	14,7% (6,4)	4% (-2,1)	3% (-3)	4,7% (3,4)	11,1% (-2,4)
szerb	36,7% (3,6)	6,2% (2,8)	20,3% (-1,6)	5,4% (-1,3)	6,4% (-1,6)	4,3% (1,5)	20,7% (-3,4)
szlovák	50% (3,9)	3,3% (0,9)	8,8% (-2,8)	4,8% (-0,6)	7,3% (-7)	2,4% (0,6)	23,4% (4,8)
szlovén	41,7% (18)	9,1% (4,2)	13,1% (5,2)	5,5% (-4)	6,3% (-1)	2,5% (-14,8)	21,8% (-22,3)
ukrán	23,7% (-11,4)	6,8% (0,6)	10,7% (-3)	7,1% (-7,7)	3,4% (-2,1)	5,1% (1,2)	43,3% (22,4)
<i>hazai összesen</i>	<i>40% (9,8)</i>	<i>21,8% (1,2)</i>	<i>15,1% (-4,1)</i>	<i>5% (-0,2)</i>	<i>3,4% (-1)</i>	<i>1,5% (-2,2)</i>	<i>13,3% (-3,5)</i>

Ezért megítélésünk szerint a családi, baráti körben való nyelvhasználat önma-
gában kevésbé alkalmas a nemzetiségi kötődés megragadására. Ezért a továbbiak-
ban azokat fogjuk *szűk értelemben* valamely nemzetiséghez tartozónak tekinteni,

²⁵ A 2011. évi adatok a lakossági adatbázisból vett 10%-os mintából becsültek.

akik legalább nemzetiségük vagy anyanyelvük alapján is kötődnek az adott nemzetiséghez, függetlenül attól, hogy a hétköznapi érintkezésben használják-e a nyelvet. Ezeket a dimenziókat kombinálva három kategóriát kapunk: azokat, akik mind nemzetiségük, mind anyanyelvük alapján kötődnek nemzetiségükhöz, azokat, akik csak nemzetiségük révén, valamint azokat, akik csak anyanyelvük révén kötődnek a csoporthoz. Kiszűrve azokat, akik kizárólag családi, baráti körben használt nyelv alapján voltak valamely nemzetiséghez köthetők, némileg változnak a különböző módokon kötődők arányai, de az alapvető trendek megmaradnak: a legtöbb esetben a csak nemzetiség alapján a kisebbséghez tartozók vannak legtöbben. Az ukránok az egyedüli nemzetiség, amely esetében azok alkotják a többséget, akik mindkét dimenzió alapján ukrán kötődésűek. Mellettük ennek a csoportnak az aránya viszonylag magas volt a lengyel, horvát és román kötődésűek körében is. A csak az anyanyelv révén való kötődés kevésbé jellemző, de legmagasabb arányban a bolgár (27 százalék), illetve a román kötődésűekre (17,2 százalék).

6. táblázat

Szűk értelemben (nemzetiség vagy anyanyelv alapján) hazai nemzetiségekhez tartozók megoszlása a nemzetiséghez tartozás alapja szerint és változás 2011-hez képest (zárójelben, százalékpontban)²⁶

<i>Nemzetiség</i>	<i>Nemzetiség és anyanyelv</i>	<i>Csak nemzetiség</i>	<i>Csak anyanyelv</i>
bolgár	21,5% (-7)	51,1% (7,8)	27,3% (-0,8)
cigány, roma	9,7% (-7,5)	88,6% (6,7)	1,7% (0,8)
görög	22,5% (-20,8)	67% (14,4)	10,5% (6,4)
horvát	34,6% (-18,6)	59,5% (17,2)	5,9% (1,4)
lengyel	40,7% (-7,7)	46,9% (0,5)	12,4% (7,3)
német	19,7% (-4)	73,1% (1,1)	7,2% (2,9)
örmény	9,5% (3,2)	81,1% (-8,1)	9,4% (4,9)
román	33,8% (-5)	49,1% (-2,8)	17,2% (7,8)
ruszin	17,7% (3,2)	67,3% (-10)	14,9% (6,7)
szerb	32,7% (-8,5)	54,1% (3,6)	13,2% (4,9)
szlovák	30,9% (3)	62,9% (-4,7)	6,3% (1,7)
szlovén	31,3% (-20,9)	55,3% (20,6)	13,4% (0,3)
ukrán	56,4% (16,2)	30,3% (-16,8)	13,3% (0,5)
hazai	19,6% (-3,7)	74,4% (0,9)	6% (2,8)

²⁶ A 2011. évi adatok a lakossági adatbázisból vett 10%-os mintából becsültek.

2011-hez képest a legtöbb nemzetiség esetében a trendek tekintetében hasonlóan változtak a belső arányok, a változás mértéke azonban jelentősen eltért (5. és 6. táblázat): elsősorban azok aránya lett meghatározóbb, akik csak nemzetiségük révén tartoznak az adott kisebbségi csoporthoz. Emellett százalékpontban kifejezve kismértékben, de a kategória relatív súlyához képest jelentősen nőtt azoknak is az aránya, akik csak anyanyelvük alapján kötődnek a nemzetiségi csoportjukhoz. A legtöbb csoportban ezzel szemben csökkent azoknak az aránya, akik – a tág értelemben vett kötődés esetében – mindhárom dimenzióban az adott nemzetiséghez tartozók voltak, illetve szűken értelmezve, akik nemzetiségük és anyanyelvük alapján is az adott csoporthoz tartoznak. Ez alól is az ukránok, illetve az ugyancsak számos beköltözővel gyarapodó szlovákok, valamint – a csak nemzetiség révén kötődők tekintetében – az örmények jelentettek kivételt. A szűken értelmezett kötődés esetében pedig az örmények és a ruszinok körében is nőtt azok aránya, akik mindkét relevánsnak tekintett dimenzióban az adott nemzetiséghez kötődnek. A szűken értelmezett nemzetiséghez tartozás változása azt mutatja, hogy legtöbb nemzetiség esetében annak ellenére szétválni látszik a nemzetiség és az anyanyelv alapján való kötődés, hogy mindkettő esetében lehetőség van a kettős kötődés deklarálására.

Első és második nemzetiség

A 2022. évi népszámlálás nyers adatainak elemzése révén lehetőség nyílik az első és második helyen megjelölt nemzetiséget külön is vizsgálni, amire a KSH által közzétett hivatalos adatok nem adtak lehetőséget. A tanulmánynak ebben a fejezetében megvizsgáljuk, hogy az összes, valamely hazai nemzetiséghez tartozón belül milyen arányt képviselnek azok, akik kizárólag az adott nemzetiséget jelölték meg, illetve azok között, akik kettős nemzetiséget jelöltek, milyen arányban jelezték a kisebbséghez tartozást első, illetve második helyen.

Az adatok 2022-ben is a magyarországi nemzetiségek körében a többes kötődés elterjedtségét mutatják. Ha azokhoz viszonyítunk, akik az adott nemzetiséget akár első, akár a második helyen jelölték, nemzetiségenként 21 és 57,2 százalék között mozog azoknak az aránya, akik kizárólag az adott nemzetiséget jelölték. Az ukránokat nem számítva viszont mindössze 38,6 százalék a felső határ, amely az ugyancsak a külföldről beköltözők növekvő arányával jellemezhető szlovák kötődésűek körében volt megfigyelhető, vagyis a hazai nemzetiségekhez tartozók többsége akkor is többes kötődésű, ha csak ezt az egy dimenziót vesszük alapul. 2011-hez képest ugyanakkor úgy tűnik, a magukat valamely nemzetiséghez tartozónak vallók körében csökkent azoknak az aránya, akik két nemzetiséget is jelöltek.

7. táblázat

A kizárólagos és a többes nemzetiség mintázatai 2022-ben és ezek változása 2011-hez képest (zárójelben, százalékpontban) a hazai nemzetiségek körében²⁷

Nemzetiség	kizárólag	elsősorban	másodsorban	kettős nemzetiségű összesen	magyar nemzetiségű a kettős nemzetiségűek arányában (2022)
bolgár	29,9% (-10,5)	19,5% (7)	50,6% (3,5)	70,1% (10,5)	98,4%
cigány, roma	35,7% (9,8)	24,1% (7,1)	40,2% (-16,9)	64,3% (-9,8)	83,6%
görög	27,7% (5)	24% (3,9)	48,3% (-8,9)	72,3% (-5)	94,7%
horvát	32% (2,8)	22,6% (5,3)	45,4% (-8,2)	68% (-2,8)	90,4%
lengyel	31,7% (8,1)	16,2% (0,3)	52,1% (-8,4)	68,3% (-8,1)	97,8%
német	29,7% (8,7)	20,1% (7,8)	50,2% (-16,6)	70,3% (-8,7)	85,3%
örmény	21% (-2,3)	21,9% (13,7)	57,1% (-11,4)	79% (2,3)	79,3%
román	26,3% (6,6)	12,2% (0,4)	61,5% (-7)	73,7% (-6,6)	96,6%
ruszin	21,6% (12,1)	21% (3,4)	57,4% (-15,5)	78,4% (-12,1)	85,9%
szerb	30,9% (5,3)	16,4% (3,5)	52,7% (-8,7)	69,1% (-5,3)	92,8%
szlovák	38,6% (24,5)	13,9% (3,8)	47,5% (-28,3)	61,4% (-24,5)	97,3%
szlovén	28,2% (5,8)	28,6% (15,6)	43,2% (-21,4)	71,8% (-5,8)	92,4%
ukrán	57,2% (39,6)	9% (-6,5)	33,8% (-33,1)	42,8% (-39,6)	95,2%
hazai	34,3% (10,5)	20,9% (5,8)	44,8% (-16,2)	65,7% (-10,5)	96,8%

Az ukránok kivételével az összes nemzetiség esetében relatív – de több esetben abszolút – többségben vannak azok, akik csak másodsorban jelölték az adott nemzetiséget. A kettős nemzetiséget jelölők körében pedig egyértelműen a kisebbségi-magyar többses kötődés a jellemző: kisebbségi csoportok szerint bontva

²⁷ A 2011. évi adatok a lakossági adatbázisból vett 10%-os mintából becsültek.

a kettős nemzetiségűek 79,3–98,4 százaléka magyar nemzetiségűnek is érzi magát. 2011-hez viszonyítva azonban ebben a kategóriában is a csökkenés a jellemző. Mint láhattuk, a nemzetiségek eltértek abban a tekintetben, hogy 2011 és 2022 között nőtt (elsősorban kisebb nemzetiségek) vagy csökkent (elsősorban nagyobb lélekszámú nemzetiségek) az adott nemzetiségűek száma. Emellett azonban a legtöbb esetben belső átrendeződés is lejajlott, egyrészt a kizárólag, másrészt az első helyen az adott nemzetiséget jelölők arányának javára. A növekedés tehát elsősorban ebben a két kategóriában zajlott, ha pedig összességében csökkent az adott nemzetiségűek száma, akkor a csökkenés elsősorban azok körében történt, akik a második helyen jelölték az adott nemzetiséget. A 2011 és 2022 közötti változásokat ez alapján nagy valószínűséggel jelentős mértékben a bevándorlók – akik körében meghatározó a kizárólag az adott nemzetiséget jelölők aránya – és a második nem magyar nemzetiségűket immár nem deklarálók számára vezethetjük vissza.

8. táblázat

A nemzetiség nyelvét anyanyelvüknek tekintők aránya a nemzetiséget az első és második helyen jelölők körében 2022-ben

Nemzetiség	Első nemzetiség	Ebből megfelelő anyanyelvű		Második nemzetiség	Ebből megfelelő anyanyelvű		Megfelelő anyanyelvűek összesen
		fő	%		fő	%	
bolgár	1862	835	44,8	1908	282	14,8	29,6
cigány, roma	119853	11536	9,6	80470	8173	10,2	9,8
görög	2466	914	37,1	2307	286	12,4	25,1
horvát	10433	5575	53,4	8709	1477	17,0	36,8
lengyel	2686	1795	66,8	2916	809	27,7	46,5
német	49026	16555	33,8	49397	4327	8,8	21,2
örmény	1390	279	20,1	1852	61	3,3	10,5
román	7001	4838	69,1	11 194	2581	23,1	40,8
ruszin	2201	695	31,6	2961	381	12,9	20,8
szerb	3802	2369	62,3	4235	658	15,5	37,7
szlovák	13 415	7167	53,4	12 119	1241	10,2	32,9
szlovén	1694	827	48,8	1294	256	19,8	36,2
ukrán	12 615	10696	84,8	6449	1700	26,4	65,0

Az első és második helyen megjelölt nemzetiség esetében figyelembe kell venni, azt, hogy milyen sorrendben lettek felsorolva a kérdőívben az egyes nemzetiségek,

befolyásolhatja a válaszadást.²⁸ Ennek mértékéről nincs tudomásunk, de feltételezhető, hogy ha valaki adott esetben egyformán erősen kötődik két nemzetiséghez, nagyobb valószínűséggel jelöli elsőnek azt, amely korábban szerepel a felsorolásban. Feltételezve ugyanakkor, hogy ez a hatás – tekintve, hogy a kategóriák sorrendje a két népszámlálásban megegyezett – mindkét alkalommal azonos módon hatott, a fenti belső átrendeződést nem befolyásolta, és a legtöbb nemzetiség esetében a csökkenés elsősorban azok körében zajlott, akik – legalábbis abból ítélve, hogy a nem magyar nemzetiségüket másodikként jelölték – gyengén kötődtek az adott nemzetiséghez. Ez is azt erősíti, hogy a folyamatok leginkább a szimbolikus etnicitás keretében értelmezhetők, ahogy azt Tátrai is javasolta a 2001 és 2011 közötti változások elemzése kapcsán.²⁹

9. táblázat

A nemzetiség nyelvét családi, baráti körben használók aránya a nemzetiséget az első és a második helyen jelölők körében 2022-ben

Nemzetiség	Első nemzetiség	Ebből családi, baráti körben beszélő nemzetiség		Második nemzetiség	Ebből családi, baráti körben beszélő nemzetiség		Nyelvet beszélők összesen (%)
		fő	%		fő	%	
bolgár	1862	749	40,2	1908	269	14,1	27,0
cigány, roma	119 853	12 349	10,3	80 470	11 518	14,3	11,9
görög	2466	858	34,8	2307	369	16,0	25,7
horvát	10 433	5451	52,2	8709	1866	21,4	38,2
lengyel	2686	1465	54,5	2916	793	27,2	40,3
német	49 026	18 138	37,0	49 397	7082	14,3	25,6
örmény	1390	216	15,5	1852	44	2,4	8,0
román	7001	4370	62,4	11 194	2388	21,3	37,1
ruszin	2201	629	28,6	2961	373	12,6	19,4
szerb	3802	2292	60,3	4235	861	20,3	39,2
szlovák	13 415	7343	54,7	12 119	1822	15,0	35,9
szlovén	1694	842	49,7	1294	272	21,0	37,3
ukrán	12 615	9848	78,1	6449	1632	25,3	60,2

Ugyanakkor az anyanyelvvel (8. táblázat), a családi, baráti körben használt nyelvvel (9. táblázat) és a nyelvismerettel összevetve (10. táblázat) látszik, hogy akik első helyen jelöltek valamilyen nemzetiséget, nagyobb valószínűséggel tekintették anyanyelvüknek a megfelelő nyelvet, nagyobb valószínűséggel is használják azt a hétköznapi érintkezésben, illetve nagyobb valószínűséggel beszélnek

²⁸ Erre hívja fel a figyelmet Kapitány Balázs a 2011. évi népszámlálás nemzetiségi adatainak áttekintése kapcsán (Kapitány Balázs: Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia*, 2013/1. 25–64.)

²⁹ Tátrai, 2014.

azt olyan szinten, hogy a népszámlálás nyelvtudást vizsgáló kérdésére jelezzék nyelvtudásukat. A legtöbb nemzetiség esetében jelentősen magasabb a nemzetiség nyelvét anyanyelvüknek tekintők aránya azok körében, akik első helyen jelölték a nemzetiséget. Különösen látványos a különbség az egyébként a nyelvi asszimiláció előrehaladott fokán lévő örmény kötődésűek körében (hatszor nagyobb a valószínűség az első helyen örmény nemzetiséget jelölők körében) és a szlovákok körében (ötszörös különbség), de sok más nemzetiség esetében is megközelítőleg háromszoros valószínűség jellemző az adott nemzetiséget első helyen jelölők körében, mint a második helyen jelölők körében.

10. táblázat

A nemzetiség nyelvét beszélők aránya a nemzetiséget az első és a második helyen jelölők körében 2022-ben

Nemzetiség	Első nemzetiség	Ebből nyelvet ismeri		Második nemzetiség	Ebből nyelvet ismeri		Nyelvet beszélők összesen (%)
		fő	%		fő	%	
bolgár	1862	935	50,2	1908	495	25,9	37,9
cigány, roma	119 853	13 847	11,6	80 453	12 014	14,9	12,9
görög	2466	1227	49,8	2307	722	31,3	40,8
horvát	10 433	7527	72,1	8666	3747	43,2	59,0
lengyel	2686	1962	73,0	2916	1372	47,1	59,5
német	49 026	35 848	73,1	49 376	28 929	58,6	65,8
örmény	1390	313	22,5	1852	76	4,1	12,0
román	7001	6000	85,7	11 194	8244	73,6	78,3
ruszin	2201	757	34,4	2961	486	16,4	24,1
szerb	3802	2872	75,5	4233	2344	55,4	64,9
szlovák	13 415	9143	68,2	12 119	4577	37,8	53,7
szlovén	1694	1086	64,1	1290	489	37,9	52,8
ukrán	12 615	11 460	90,8	6449	3508	54,4	78,5

Külföldön születettek és külföldi állampolgárok a magyarországi nemzetiségek körében

Mint arra Tátrai rámutatott, több nemzetiség esetében már 2001 és 2011 között jelentősen nőtt a külföldön születettek aránya.³⁰ Különösen igaz volt ez a (tág értelemben) román, szlovák, szerb és német kötődésűekre. Mint azt a 2022. évi adatok mutatják, ez a szlovák kötődésűek esetében nem szűnt meg, aminek forrása legnagyobbbrészt a határ menti szuburbanizáció a Pozsonyhoz és Kassához közeli

³⁰ Tátrai, 2014

településeken. A beköltözők száma még nőtt is a 2001 és 2011 közötti időszakhoz képest (kb. 4,5 ezer a csaknem 3 ezerrel szemben). A románok esetében ezzel szemben az adatok a trend megfordulását mutatják, és 2011 és 2022 között csökkent a román kötődésű külföldön születettek száma és aránya. A szerb és német kötődésűek esetében ugyanakkor folytatódott a beköltözés, de ezeket a nemzetiségeket, ha a külföldi születésűek számának relatív növekedését nézzük, megelőzték az ukrán és ruszin kötődésűek, illetve a szlovén kötődésűek is. Ezek következtében több nemzetiség esetében is meghatározóvá vált (a románok esetében meghatározó maradt) a külföldön születettek jelenléte.

11. táblázat

A külföldön születettek számának és arányának változása a tág értelemben nemzetiségi kötődésűek körében 2011 és 2022 között³¹

Nemzetiség	Nemzetiséghez tartozó		Külföldön született		Külföldön született, %		Létszám-változás	
	2011	2022	2011	2022	2011	2022	2001–2011	2011–2022
Bolgár	6272	6109	1062	1097	16,9	18,0	108,7	103,3
Cigány	315 583	209 909	1490	1954	0,5	0,9	159,9	131,1
Görög	4642	6178	1092	943	23,5	15,3	84,7	86,4
Horvát	26 774	21 824	2018	1792	7,5	8,2	98,4	88,8
Lengyel	7001	7398	2303	2613	32,9	35,3	106,5	113,5
Német	185 696	142 551	17 500	212 18	9,4	14,9	179,4	121,2
Örmény	3571	4199	566	687	15,8	16,4	154,6	121,4
Román	35 641	27 554	26 821	202 80	75,3	73,6	368,1	75,6
Ruszin	3882	7111	1000	2528	25,8	35,6	92,5	252,8
Szerb	10 038	11 622	5087	6679	50,7	57,5	181,2	131,3
Szlovák	35 208	29 881	5315	9847	15,1	33,0	225,2	185,3
Szlovén	2820	3965	194	512	6,9	12,9	63,2	263,9
Ukrán	7396	24 615	6021	21 299	81,4	86,5	164,1	353,7

Egyes nemzetiségek esetében az abszolút többséget a külföldi eredetűek jelentik, és így az adott nemzetiségek összetételére ez a csoport gyakorolja a legnagyobb hatást. Más nemzetiségek esetében ugyan a külföldiek aránya még nem meghatározó, de egyes identitásmintázatok, így például az adott kisebbség nyelvét anyanyelvüknek tekintők körében mégis meghatározó a külföldiek aránya. Az adatok értékelése során pedig figyelembe kell venni azt is, hogy a külföldi állampolgárok

³¹ A 2001 és 2011 közötti változással való összevetés érdekében a táblázat a tág értelemben, tehát nemzetiség, anyanyelv vagy családi, baráti közösségben használt nyelv alapján az adott nemzetiséghez tartozóként besoroltak számának változását mutatja. A 2001–2011 közötti változásra vonatkozó adatok forrása: Tátrai, 2014

körében magas azoknak az aránya, akik nem választottak a nemzetiséget vizsgáló kérdésekre.³²

12. táblázat

A magyar, kettős és külföldi állampolgárok száma és aránya a szűk értelemben hazai nemzetiségi kötődésűek körében 2022-ben

Nemzetiség	Nemzetiséghez tartozó	magyar állampolgár		kettős állampolgár (magyar és külföldi)		külföldi állampolgár	
		fő	%	fő	%	fő	%
Bolgár	5189	3980	76,7	678	13,1	531	10,2
Cigány	203 801	202 224	99,2	745	0,4	832	0,4
Görög	5334	4059	76,1	791	14,8	484	9,1
Horvát	20 306	18 505	91,1	1 133	5,6	668	3,3
Lengyel	6396	3488	54,5	1 193	18,7	1 715	26,8
Német	105 998	86 221	81,3	5 512	5,2	14 265	13,5
Örmény	3578	3034	84,8	262	7,3	282	7,9
Román	21 962	7 600	34,6	9 735	44,3	4 627	21,1
Ruszin	6067	4 629	76,3	678	11,2	760	12,5
Szerb	9 259	4 233	45,7	3 645	39,4	1 381	14,9
Szlovák	27 249	18 277	67,1	716	2,6	8 256	30,3
Szlovén	3 445	2 989	86,8	151	4,4	305	8,9
Ukrán	21 983	4 119	18,7	6 134	27,9	11 730	53,4

Az állampolgárság szerinti összetétel áttekintése alapján azonban a külföldi születésűek magas arányával jellemezhető nemzetiségek között eltérés van a tekintetben, hogy ez a külföldi népesség milyen állampolgárságú. Míg a szűk értelemben – nemzetiség vagy anyanyelv alapján – ukrán kötődésűek esetében nagyobb-részt külföldi, magyar állampolgársággal nem rendelkező csoportról van szó, addig például a román és szerb kötődésűek között annak ellenére is magasabb a kettős állampolgárok aránya, ha a családi, baráti körben használt nyelvet nem tekintjük a nemzetiséghez tartozás alapjának.

³² 2022-ben még nőtt is a nemválaszolás mértéke a külföldi állampolgárok körében: míg a magyar állampolgárok 10,5 százaléka nem választott egyik nemzetiséget vizsgáló kérdésre sem (körükben csökkent az arány 13,6 százalékról), addig a külföldi állampolgárok 48,1 százaléka (2011-ben 47,4 százaléka) volt igaz ugyanez. A legkevésbé a nemzetiséget vizsgáló kérdésekre választottak (56,6 százalék nem választott), de az anyanyelvi (50,7 százalék) és a családi, baráti körben beszélt nyelvre vonatkozó kérdés esetében is magas (51,2 százalék) volt a nem válaszolók aránya.

13. táblázat

A nagyobb számú és arányú külföldi állampolgárral jellemezhető nemzetiségek megoszlása állampolgárság és a nemzetiséghez való tartozás alapja,³³ a nemzetiség nyelvének ismerete és családi, baráti körben való használata szerint 2022-ben (sorszázalékok)

Állam- polgárság	Nemzetiség			Anya- nyelv	Családi, ba- ráti körben használt ny.	Nyelv- tudás	Hasz- nálja
	Kizárólag	Első	Második				
német	65,6	5,9	7,0	18,2	3,4	99,8	85,9
német és magyar	7,4	10,4	45,5	15,3	21,4	95,5	68,1
német és egyéb	29,9	24,5	19,1	16,7	9,8	95,6	71,1
nem német	17,0	14,7	36,7	3,7	27,9	71,8	42,2
osztrák	29,7	3,1	3,7	48,5	14,9	99,7	90,4
osztrák és egyéb	4,9	3,7	13,3	33,9	44,2	97,7	85,2
nem osztrák	20,5	14,1	35,2	4,5	25,7	74,4	45,8
svájci	16,7	1,4	1,8	73,6	6,4	99,9	90,2
svájci és egyéb	0,9	1,8	4,4	32,5	60,5	99,5	87,8
nem svájci	20,6	14,0	34,9	4,8	25,6	74,7	46,2
<i>Összesen német kötődésű</i>	<i>20,5</i>	<i>13,9</i>	<i>34,6</i>	<i>5,3</i>	<i>25,6</i>	<i>74,9</i>	<i>46,6</i>
szlovák	63,3	5,4	14,3	8,2	8,8	96,2	81,0
szlovák és magyar	7,1	8,9	47,3	12,3	21,1	87,0	55,2
nem szlovák	20,7	14,8	51,8	4,4	8,3	40,6	24,3
<i>Összes szlovák kötődésű</i>	<i>33,0</i>	<i>11,9</i>	<i>40,6</i>	<i>5,7</i>	<i>8,8</i>	<i>58,3</i>	<i>41,9</i>
román	45,6	8,7	25,9	14,1	5,6	91,0	59,5
román és magyar	4,3	5,4	54,5	11,6	24,2	88,7	45,5
román és egyéb	28,2	12,9	22,4	20,0	16,5	95,3	58,8
nem román	20,8	11,0	30,1	16,0	22,1	74,3	49,8
<i>Összes román kötődésű</i>	<i>17,4</i>	<i>8,1</i>	<i>40,6</i>	<i>13,7</i>	<i>20,3</i>	<i>83,8</i>	<i>49,5</i>
ukrán	85,0	4,2	4,4	5,2	1,2	96,0	83,2
ukrán és magyar	4,9	8,6	58,6	12,9	15,0	71,5	45,9
ukrán és egyéb	28,3	36,7	21,7	13,3	0,0	80,0	55,0
nem ukrán	14,2	9,9	29,4	23,0	23,5	55,6	42,6
<i>Összes ukrán kötődésű</i>	<i>44,3</i>	<i>6,9</i>	<i>26,2</i>	<i>11,9</i>	<i>10,7</i>	<i>78,9</i>	<i>62,4</i>

³³ Elsősorban az illető nemzetiségét, amennyiben ebben a dimenzióban nem jelölte nemzetiségi kötődését, úgy anyanyelvét, végül, ha az anyanyelve alapján sem nemzetiségi kötődésű, a családi, baráti körben használt nyelvét tekintettük az adott nemzetiséghez való tartozás alapjának.

<i>Állam- polgárság</i>	<i>Nemzetiség</i>			<i>Anya- nyelv</i>	<i>Családi, ba- ráti körben használt ny.</i>	<i>Nyelv- tudás</i>	<i>Hasz- nálja</i>
	<i>Kizárólag</i>	<i>Első</i>	<i>Második</i>				
szerb	77,1	5,6	4,6	10,4	2,3	97,6	84,1
szerb és magyar	5,8	7,9	44,4	10,9	31,0	87,3	57,9
szerb és egyéb	36,8	21,1	17,5	10,5	14,0	98,2	87,7
nem szerb	24,6	15,6	35,5	10,2	14,1	52,4	39,2
<i>Összes szerb kötődésű</i>	<i>21,4</i>	<i>11,3</i>	<i>36,4</i>	<i>10,5</i>	<i>20,3</i>	<i>72,0</i>	<i>51,8</i>

A 13. és 14. táblázat azoknak a nemzetiségeknek az adatait mutatja, amelyek körében jelentős a külföldi lakosság száma és aránya. A táblázatból látható, hogy a különböző külföldi állampolgár-csoportok esetében meghatározó azoknak az aránya, akik kizárólag az adott nemzetiséget jelölték meg, továbbá azoknak, akik anyanyelvüknek tekintik a nemzetiség nyelvét, illetve azoknak is, akik ezt a nyelvet a hétköznapi családi, baráti körben zajló interakciók során használják. Emellett az is látható, hogy a magyar-külföldi kettős állampolgárok körében jelentős azoknak az aránya, akik nem feltétlenül jelölték meg, hogy az adott nemzetiséghez tartoznak, sem pedig, hogy anyanyelvük lenne a nemzetiség nyelve, de azt a hétköznapiakban használják. Ebben a körben megtalálhatók egyrészt a kettős állampolgár külhoni magyarok, illetve emellett feltételezhetően a nemzetiségi kötődésű külföldi állampolgárok családtagjai is.

Megfordítva az összefüggést, látszik az is, hogy minél erősebb nemzetiségi kötődésről van szó, annál nagyobb a külföldi állampolgárok aránya az adott szegmensben. Ugyan nem beszélhetünk kizárólagosságról egyik nemzetiség esetében sem, de például az ukrán kötődésűeknél egyértelműen látható, hogy az erős kötődésűek körében meghatározó a külföldi állampolgárok aránya. A többi nemzetiség esetében nem ilyen egyértelmű ez az összefüggés. Másrészt, a többes kötődésűek körében sem elhanyagolható a külföldi és kettős állampolgárok aránya. A nyelvhasználat és a nyelvtudás tekintetében azonban látszik, hogy ez immár nagyobb-részt a külföldi vagy kettős állampolgárok révén valósul meg. Ez alól egyedül a német nyelv jelent kivételt.

14. táblázat

A nagyobb számú és arányú külföldi állampolgárral jellemezhető nemzetiségek megoszlása állampolgárság és a nemzetiséghez tartozás alapja szerint 2022-ben (sorszámalékok)

<i>Állampolgárság</i>	<i>Nemzetiség és anyanyelv</i>	<i>Csak nemzetiség</i>	<i>Csak anyanyelv</i>	<i>Csak beszélt nyelv</i>
német	73,9	4,6	18,2	3,4
német és magyar	31,6	31,6	15,3	21,4
német és egyéb	46,6	27,0	16,7	9,8
nem német	8,5	59,9	3,7	27,9
osztrák	33,1	3,5	48,5	14,9
osztrák és egyéb	10,4	11,5	33,9	44,2
nem osztrák	14,4	55,4	4,5	25,7
svájci	19,1	0,9	73,6	6,4
svájci és egyéb	2,8	4,2	32,5	60,5
nem svájci	14,7	54,9	4,8	25,6
<i>Összesen német kötődésű</i>	<i>14,6</i>	<i>54,4</i>	<i>5,3</i>	<i>25,6</i>
szlovák	68,8	14,1	8,2	8,8
szlovák és magyar	31,2	35,4	12,3	21,1
nem szlovák	10,3	77,0	4,4	8,3
<i>Összes szlovák kötődésű</i>	<i>28,1</i>	<i>57,3</i>	<i>5,7</i>	<i>8,8</i>
román	57,3	23,0	14,1	5,6
román és magyar	18,4	45,8	11,6	24,2
román és egyéb	42,4	21,2	20,0	16,5
nem román	23,8	38,1	16,0	22,1
<i>Összes román kötődésű</i>	<i>26,9</i>	<i>39,1</i>	<i>13,7</i>	<i>20,3</i>
ukrán	84,5	9,0	5,2	1,2
ukrán és magyar	24,0	48,1	12,9	15,0
ukrán és egyéb	51,7	35,0	13,3	0,0
nem ukrán	17,1	36,3	23,0	23,5
<i>Összes ukrán kötődésű</i>	<i>50,4</i>	<i>27,1</i>	<i>11,9</i>	<i>10,7</i>
szerb	79,3	8,0	10,4	2,3
szerb és magyar	19,0	39,1	10,9	31,0
szerb és egyéb	64,9	10,5	10,5	14,0
nem szerb	21,5	54,2	10,2	14,1
<i>Összes szerb kötődésű</i>	<i>26,0</i>	<i>43,1</i>	<i>10,5</i>	<i>20,3</i>

15. táblázat

A nagyobb számú és arányú külföldi állampolgárral jellemezhető nemzetiségek megoszlása az állampolgárság és a nemzetiséghez való tartozás alapja, a nemzetiség nyelvének ismerete és a családi, baráti körben való használata szerint 2022-ben (oszlopszázalékok)

Állampolgárság	Nemzetiség			Anyanyelv	Családi, baráti körben	Nyelvtudás	Használja
	Kizárólag	Első	Második				
német	25,5	3,4	1,6	27,2	1,0	10,6	14,7
német és magyar	1,3	2,7	4,7	10,3	3,0	4,6	5,2
német és egyéb	0,2	0,3	0,1	0,4	0,1	0,2	0,2
nem német	73,0	93,7	93,6	62,1	95,9	84,6	79,8
szlovák	56,8	13,4	10,4	42,3	29,7	48,9	57,3
szlovák és magyar	0,5	1,9	3,0	5,5	6,1	3,8	3,4
nem szlovák	42,5	84,5	86,6	52,2	64,1	47,3	39,4
román	43,6	17,9	10,6	17,1	4,6	18,0	19,9
román és magyar	11,5	31,1	61,8	39,0	54,9	48,8	42,4
román és egyéb	0,5	0,5	0,2	0,5	0,3	0,4	0,4
nem román	44,4	50,5	27,4	43,4	40,3	32,9	37,3
ukrán	88,8	27,8	7,7	20,4	5,3	56,3	61,7
ukrán és magyar	3,2	35,7	64,4	31,3	40,3	26,1	21,2
ukrán és egyéb	0,2	1,3	0,2	0,3	0,0	0,2	0,2
nem ukrán	7,9	35,2	27,7	48,0	54,4	17,4	16,9
szerb	33,6	4,6	1,2	9,2	1,1	12,7	15,2
szerb és magyar	11,7	30,2	53,0	45,1	66,2	52,7	48,6
szerb és egyéb	0,8	0,9	0,2	0,5	0,3	0,7	0,8
nem szerb	53,8	64,3	45,6	45,2	32,4	34,0	35,4

16. táblázat

A nagyobb számú és arányú külföldi állampolgárral jellemezhető nemzetiségek megoszlása az állampolgárság és a nemzetiséghez tartozás alapja szerint 2022-ben (oszlopszázalékok)

<i>Állampolgárság</i>	<i>nemzetiség és anyanyelv</i>	<i>Csak nemzetiség</i>	<i>Csak anyanyelv</i>	<i>Csak beszélt nyelv</i>
német	40,3	0,7	27,2	1,0
német és magyar	7,8	2,1	10,3	3,0
német és egyéb	0,5	0,1	0,4	0,1
nem német	51,5	97,2	62,1	95,9
szlovák	72,4	7,3	42,3	29,7
szlovák és magyar	2,8	1,6	5,5	6,1
nem szlovák	24,7	91,1	52,2	64,1
román	35,2	9,7	17,1	4,6
román és magyar	31,6	54,0	39,0	54,9
román és egyéb	0,5	0,2	0,5	0,3
nem román	32,7	36,1	43,4	40,3
ukrán	77,7	15,4	20,4	5,3
ukrán és magyar	13,7	51,1	31,3	40,3
ukrán és egyéb	0,3	0,3	0,3	0,0
nem ukrán	8,4	33,2	48,0	54,4
szerb	28,4	1,7	9,2	1,1
szerb és magyar	31,7	39,4	45,1	66,2
szerb és egyéb	1,2	0,1	0,5	0,3
nem szerb	38,6	58,8	45,2	32,4

Összegzés

A 2011. népszámlálás során, köszönhetően a többes kötődések, a hibrid identitások és a szimbolikus etnicitás kifejezésére alkalmas módszertannak és az identitás felvállalására indított kampányoknak, a kitöltők a korábbi népszámlálásnál lényegesen magasabb számban és arányban vallották magukat valamely nemzetiiséghez tartozónak. A 2022. évi népszámlálás ehhez képest összességében a hazai nemzetiséghez tartozók számának jelentős csökkenését mutatta ki. A kérdészés szűk értelemben vett módszertana nem változott – a 2022. évi népszámlálásban szó szerint a 2011. évben is használt kérdések szerepeltek. Egyrészt azonban a kitöltés módja eltolódott az online kitöltés javára, másrészt ismét megkérdezték a kitöltő nevét – az adminisztratív adatokkal való összekapcsolhatóság érdekében –, ami egyesekben, a KSH minden igyekezte ellenére, bizalmatlanságot kelthetett, és

a nemzetiségi hovatartozás be nem vallására indíthatott. Az összességében csökkenő lélekszámok mellett ugyanakkor nem elhanyagolhatók a nemzetiségek közötti különbségek: míg a nagyobb lélekszámú nemzetiségek jelentősebb csökkenést könyvelhettek el, a kisebb nemzetiségek közül több is nőni tudott. Ezzel párhuzamosan pedig a nemzetiséghez tartozókon belül is megváltoztak a különböző identitásmintázatokkal jellemezhető alcsoportok arányai.

A belső arányeltolódások a legtöbb nemzetiség esetében a nemzetiséghez tartozás dimenzióinak különválását, különösen a csak a nemzetiségük révén a kisebbséghez tartozók arányának növekedését mutatták, és ennek másik oldalán a minden dimenzió – nemzetiség, anyanyelv, családi, baráti közösségben használt nyelv – alapján a nemzetiséghez tartozók arányának csökkenését. Csak a nemzetiséget vizsgálva ugyanakkor az is láthatóvá vált, hogy az első vagy második helyen megjelölt nemzetiségük alapján (is) a megfelelő nemzetiségi közösséghez tartozó személyek körében jellemzően nőtt azoknak az aránya, akik kizárólag vagy az első helyen az adott, nem magyar, nemzetiséget jelölték, és csökkent azoknak az aránya, akik azt csak a második helyen jelölték. Ennek hátterében egyrészt a bevándorló háttérű személyek számnövekedésének, illetve a korábban viszonylag gyengébben kötődő személyek esetében a második nemzetiség be nem jelölésének hatásait véljük.

Több nemzetiség esetében is jelentős volt a bevándorló háttérűek számának és arányának növekedése. Egyes kisebbségek esetében, mint a németek, szlovákok, szerbek vagy örmények, ez a korábbi trendek folytatódása, vagy mint az ukránok és ruszinok esetében a bevándorlás mértékének – minden bizonnyal mindenekelőtt az orosz-ukrán háborúval összefüggő – megsokszorozódása. A románok esetében ugyanakkor a korábbi trend megfordult, és 2011 és 2022 között immár csökkent a külföldön született román kötődésűek száma. A nemzetközi migráció következtében több kisebbség esetében, különösen az erősebb identitással jellemezhető csoportok körében – mint a kizárólag vagy elsősorban az adott nemzetiséget jelölők, vagy azok körében, akik nemzetiség és anyanyelv alapján egyaránt a nemzetiséghez tartoznak – meghatározóvá váltak a külföldi származásúak és a külföldi vagy ketős állampolgárok. Összességében a 2011. évi népszámláláshoz képest az látszik, hogy a hazai lakosság körében gyengült a kisebbségi identitás: egyrészt csökkenni látszik az adott nemzetiség nyelvét anyanyelvüknek tekintők aránya, másrészt a két népszámlálás közötti csökkenés véleményünk szerint jelentős mértékben visszavezethető arra, hogy a nemzetiségükhöz 2011-ben gyengébben – csak második nemzetiségként – kötődők közül többen 2022-ben immár nem jelezték ezt a másodlagos kötődésüket. A nemzetiségükhöz erősebben kötődők körében, tehát azok között, akik egyrészt kizárólagos vagy elsődleges nemzetiségüknek tekintik azt, illetve azok körében, akik a nemzetiség mellett a kisebbség nyelvéhez is erősen kötődnek, egyre nagyobb a külföldi állampolgárok aránya. Feltételezhető továbbá, hogy ha a külföldi

állampolgárok körében kisebb lenne a nemzetiségi hovatartozásukról nem nyilatkozó aránya, ez a tendencia még látványosabban megmutatkozna.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Kapitány Balázs: A magyarországi történelmi kisebbségi közösségek demográfiai viszonyai és perspektívái 1990–2011 között. *Kisebbségkutatás*, 2015/3. 69–101.
- Lajtai Máttyás: Nemzetiségi viszonyok és statisztikai adatgyűjtés Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 2020/6. 547–572. doi: 10.20311/stat2020.6.hu0547
- Morauszki András – Papp Z. Attila: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014/3. 73–98.
- Morauszki András: A magyarországi németek létszáma és összetétele a 2022. évi népszámlálás adatainak tükrében. Gyorsjelentés. *Magyarországi Németek Országos Önkormányzata*, 2025. május 29. <https://ldu.hu/wp-content/uploads/2025/05/nepszamlalas-2022-gyorsjelentés.pdf> (letöltés ideje: 2025. augusztus 29.)
- Morning, Ann: Ethnic Classification in Global Perspective: A Cross-National Survey of the 2000 Census Round. In: Simon, Patrick – Piché, Victor – Gagnon, Amélie A. (eds.): *Social Statistics and Ethnic Diversity. Cross-National Perspectives in Classification and Identity Politics*. Springer, 2015. 17–37.
- Papp Z. Attila: Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. *Statisztikai Szemle*, 2010/1. 5–28.
- Tátrai Patrik: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*, 2014/ 5. 506–523.
- Tóth Ágnes – Vékás János: A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statisztikai Szemle*, 2013/12. 1256–1267.
- Tóth Ágnes – Vékás János: Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014/3. 36–72.
- Tóth Géza: *Etnikai kisebbségek Magyarországon a népszámlálások eredményei alapján. Térstatisztikai elemzés*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2025.

PAPP Z. ATTILA*

A magyarországi nemzetiségek társadalmi rétegzettsége a 2022. évi népszámlálási adatok alapján

Social Stratification of Ethnic/Nationality Groups in Hungary Based on 2022 Census Data

ABSTRACT: The study reviews the main socio-demographic data of the nationalities in Hungary based on the 2022 census and attempts to place the nationality groups in the social space. On the one hand, the analysis seeks to answer the question of whether individual nationalities have any striking social characteristics compared to the national averages. On the other hand, by comparing nationalities with each other, we attempt to identify clusters of ethnic groups with specific characteristics and explore the main features of their social stratification.

Based on our analysis, we have concluded that the size of ethnic groups is a convincing organizing principle, as this proportionality also represents specific ethnic social strata. Accordingly, ethnic groups are not only organized into four social strata in proportion to their size, but this division also follows specific social patterns in terms of education and the labour market.

KEYWORDS: ethnic groups in Hungary, census data, social stratification

Tanulmányunkban a hazai nemzetiségek főbb szociodemográfiai adatait tekintjük át, és arra teszünk kísérletet, hogy a nemzetiségi csoportokat elhelyezzük a társadalmi térben. Az elemzés így egyrészt arra akar választ adni, az egyes nemzetiségeknek van-e az országos átlagokhoz képest szembeötlő társadalmi jellemzője. Másrészt a nemzetiségek egymással való összevetése által igyekszünk feltérképezni olyan klasztereket, amelyek sajátos társadalmi jellemzőkkel bíró nemzetiségi csoportokat tartalmaznak.

* A szerző szociológus, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet kutatóprofesszora, Miskolci Egyetem BTK ATTI egyetemi tanára. E-mail: pappz.attila@tk.hu; ORCID: 0000-0001-6796-8882

A népszámlálás során több kérdés vonatkozik a nemzetiségi jellemzőkre, és ezek különféle összesítései által válik lehetővé a nemzetiségi csoportok azonosítása. Tanulmányunkban ugyan nem foglalkozunk részletesen a magyarországi censusok módszertani vetületeivel,¹ és esetleges időbeli változásaival, ám a további leírások céljából azt azonban rögzítjük, hogy a nemzetiségi statisztikai hovatartozás lehetőségeiből az ún. „nemzetiségi hovatartozás” és a (nemzetiségi) anyanyelvi kategóriákat fogjuk használni. A népszámlálás során alkalmazott nemzetiséghez tartozás kategóriája tágasabb, beletartoznak mindazok, akik valamely nemzetiségi kérdésre értékelhető és a magyarországi nemzetiségekhez köthető választ adtak. A nemzetiségi anyanyelvi csoportokat értelemszerűen azok teszik ki, akik az anyanyelvre vonatkozóan a jogilag elismert 13 nemzetiségi csoporthoz kapcsolódóan, értékelhető választ adtak.

Elemzésünkben tehát leginkább e két kategóriát fogjuk használni, és mivel eleve nyilvánosan elérhető és összesített adatokkal dolgozunk,² nem térünk ki arra, hogy van-e eltérés a módszertani sajátosságokból fakadóan elviekben tovább részletezhető adatsorokban.³ A tanulmány első részében áttekintjük a nemzetiségi és anyanyelvi csoportok főbb szociodemográfiai jellemzőit, majd pedig igyekszünk a nemzetiségek rétegzettségének jellemzőiről is leírást adni.

A tanulmányban bemutatott adatsorok előtt azonban mindenképpen érdemes szem előtt tartani azt a tényt, hogy vélhetően ebben a formában a következő évtizedekben nem fognak új nemzetiségi adatsorok születni a népszámlálások adatfelvétele, illetve lebonyolítása tervezett változásai következtében. Ha Magyarország is áttér a regiszteralapú census gyakorlatára település szintű, nemzetiségi adatok vélhetően nem fognak születni. A nemzetiségi, etnikai adatok azonban e „regiszteresedés árnyékában” is sok bizonytalanságot hordoznak. A nemzetiségi, etnikai önbevallás ugyanis egyfajta puha jellegű, avagy érzékeny adatnak minősül, az önbevalláson kívül más eszköz nem áll rendelkezésre az ilyen típusú adatok gyűjtésekor. Az önbevallást viszont belső, akár emocionális és külső, társadalmi, politikai, kulturális stb. tényezők is befolyásolhatják. A statisztikai adatgyűjtéseket általában is, de az etnikai adatgyűjtéseket talán még inkább három fő tényező befolyásolja: 1. az érintettek hogyan viszonyulnak ezekhez az adatokhoz; 2. milyen módszertan alapján gyűjtik ezeket az adatokat; 3. milyen politikai, pénzügyi stb. következménye van az ilyen típusú adatoknak.⁴ A magyarországi nemzetiségi adatgyűjtés

¹ Lásd e vonatkozásban jelen lapszámban Morauszki András tanulmányát.

² A tanulmányban közölt összesített adatok forrása az online kereshető népszámlálási adatbázis: <https://nepzsamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/#/>.

³ Például vizsgálni lehetne azt is, hogy a nemzetiségi kötődésre első vagy második helyen megadott nemzetiségek alapján konstruálható csoportok iskolai végzettsége vagy más társadalmi jellemzője mutat-e eltéréseket.

⁴ Petersen, W.: *Politics and Measurement of Ethnicity*. In: Alonso, W. – Starr, P. (eds.): *The Politics of numbers*. New York: Russel Sage Foundation, 1987. 187–234.

során, a nemzetiséghez tartozásnak nem csak a nemzetiség megvallása, hanem az anyanyelv vagy nemzetiséghez kapcsolódó, baráti körben használt nyelv is alapja lehet. Az elemzésünkben használt nemzetiséghez való tartozás, tehát egy statisztikai konstrukció, egy kategória, amely nem biztos, hogy ténylegesen létező szociálpszichológiai csoportot is jelent.

1. táblázat

A nemzetiségi kategóriák és állampolgárság szerinti megoszlásuk

		<i>népesség =100%</i>	<i>hazai nemze- tiséghez tartozó =100%</i>	<i>magyar állampolgár</i>	<i>külföldi állampolgár</i>
		%	%	%	%
Népesség összesen	9 603 634			9 385 573	97,7
Hazai nemzetiséghez tartozó	492 377	5,1		444 982	90,4
Hazai nemzetiségű	410 302	4,3	83,3	372 589	90,8
Hazai nemzetiségi anyanyelvű	112 014	1,2	22,8	72 379	64,6
Hazai nemzetiségi nyelven beszél család- baráti közösségben	165 910	1,7	33,7	128 054	77,2

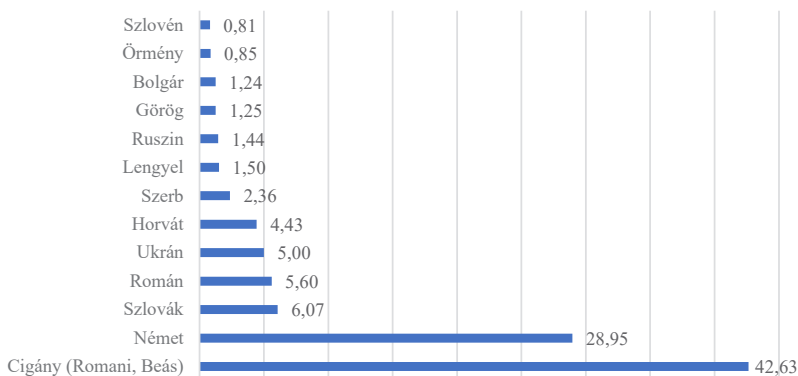
E fogalmi bizonytalanságok ellenére tekintsünk át először (1. táblázat) néhány általánosabb nemzetiségi adatot. A 2022. évi népszámlálás adatai szerint 492 377 személy hazai nemzetiséghez tartozik, ez az ország akkori népességének 5,1 százalékát teszi ki. Mivel a nemzetiséghez tartozás az általánosabb kategória, azt is érdemes tudni, a „hazai nemzetiségű” kategória ezen belül mintegy 83,3 százalékot tesz ki, a nemzetiségi anyanyelvűek aránya pedig az össznépességhez képest 1,2 százalék, a hazai nemzetiséghez tartozók között pedig 22,8 százalék. Magyarán, a nemzetiséghez tartozók nem egészen negyede vallotta azt, hogy anyanyelve is az adott nemzetiség nyelve. Fontos észrevennünk viszont azt is, hogy a nyelvet használók aránya valamivel magasabb (a nemzetiséghez tartozók mintegy harmada). Ez részben utalhat a nyelvi asszimiláció jelenségére is (többen vannak, akik ugyan nem anyanyelvi szinten beszélnek a nyelvet, de használják informális helyzetekben), de annak is betudható, hogy bizonyos nemzetiségek az anyaországból migrációs utánpótlást kaptak.⁵ Ezért az 1-es táblázatban feltüntetjük a nemzetiségi kategóriákon belül a külföldi állampolgárok arányát is: e vonatkozásban láthatjuk azt is, a nemzetiséghez tartozók közel egytizede nem magyar állampolgár, és

⁵ A részletesebb adatokat lásd az Morauszki András jelen lapszámban közölt tanulmányában is.

ez jóval magasabb, mint az összlakosságon belül mért 2,3 százalék. Ráadásul az anyanyelvűek kategóriáján belül a külföldi állampolgárok aránya 35,4 százalék. Mindez jelzi azt is, a nemzetiségi kérdés óhatatlanul is összekapcsolódik a nemzetközi migráció jelenségével, és ez kimagaslóan markáns az anyanyelv „örzése” szempontjából, hiszen a nemzetiségi anyanyelvet használók 22,8-35,4 százaléka még a jelenben sem magyar állampolgár (és ennél még magasabb lehet azok aránya, akik nem is Magyarországon születtek.)⁶

A nemzetiségek néhány szociodemográfiai adata (korcsoport, életkor, gazdasági aktivitás)

A magyarországi nemzetiségi jelenlét taglalásakor először is azt kell tudatosítani, hogy noha a jogszabály szerint 13 elismert nemzetiség van az országban, ezek jelentős részét két nagyobb nemzetiség teszi ki: a romák és a németek. E két nemzetiség az összes nemzetiségi populáció közel 72 százalékát adja, a szlovák, román, ukrán és horvát nemzetiségek közel azonos létszámmal további 21 százalékot, míg a többi 7 nemzetiség összesen mintegy 9 százalékot tesznek ki.

1. ábra. A nemzetiséghez tartozók megoszlása nemzetiségek szerint (%)

Megj.: mivel egy személy több nemzetiséghez is tartozhat a 13 százalékos érték összesítve meghaladja a 100%-ot.

A nemzetiséghez tartozók korcsoportos megoszlását láthatjuk a 2. táblázatban, és ezek alapján az osztályközökre épített becslét életkort is kiszámoltuk. Összehasonlításképpen ezt a becslét életkort az anyanyelvi adatokra építve is kiszámoltuk. Az 2. táblázatban már feltűnő lehet, hogy a romák esetében a populáció mintegy 50

⁶ A külföldi állampolgárok között kiemelkedően magas a válaszhány, így vélhetően még magasabb a külföldiek aránya a nemzetiségek körében.

százaléka legfeljebb 29 éves, míg a többi nemzetiség esetében ezek a korosztályok mintegy 30 százalékot tesznek ki. A becsült életkorok alapján a nemzetiségek életkori összevetése még látványosabb. Az 2. ábra alapján könnyen látható például, hogy a romákon kívül az ukrán, görög, szerb nemzetiségűek is relatív fiataloknak tűnnek, míg a horvát, szlovák, német, román, ruszin nemzetiségek inkább idősödő csoportot alkotnak. Az életkorok anyanyelvi csoportokra történő becslése pedig azt jelzi, a nemzetiségek jelentős részénél a nemzetiségi anyanyelvet vallók átlagéletkora magasabb (ez pedig implicite azt jelenti, a nemzetiségeken belül a fiatalabbak még kisebb arányban ismerik a nyelvet, tehát a generációs nyelvvesztés jeleit láthatjuk). Kivételt ez alól a szlovákok, az örmények és az ukránok képeznek.

2. táblázat

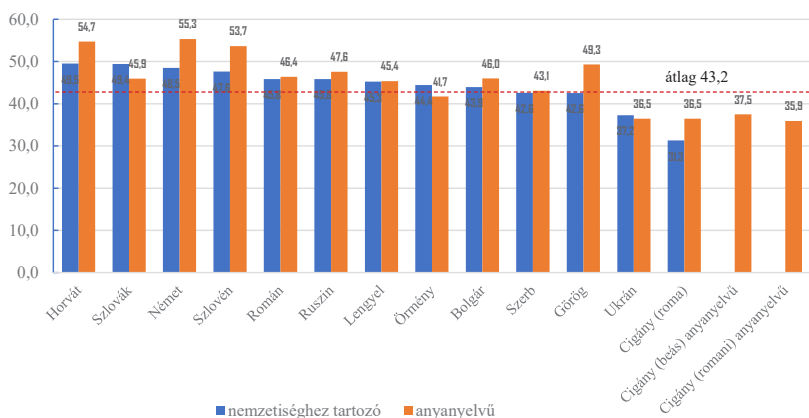
A nemzetiséghez tartozók korcsoportos megoszlása

	Korcsoportok										Összesen (100%)
	0-10	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90+	
Bolgár	9,4	9,3	10,2	13,2	16,1	14,5	12,7	9,8	4,0	0,6	6 109
Cigány (roma)	16,7	17,0	17,4	15,2	14,3	10,9	6,3	1,8	0,4	0,0	209 909
Görög	7,8	9,0	13,1	15,0	18,3	14,0	12,6	5,8	3,9	0,6	6 178
Horvát	5,7	6,7	8,1	11,1	15,5	16,5	17,1	13,0	5,4	0,8	21 824
Lengyel	8,9	7,0	8,8	15,6	16,7	11,4	17,5	11,2	2,6	0,4	7 398
Német	5,2	7,6	8,6	12,1	17,2	14,9	16,7	12,1	4,9	0,8	142 551
Örmény	7,0	6,9	13,3	15,4	17,4	15,3	10,5	9,3	4,0	0,9	4 199
Rómán	4,0	5,7	11,9	15,4	20,4	18,8	13,0	7,7	2,8	0,3	27 554
Ruszin	5,7	7,2	12,7	14,5	15,7	14,7	14,8	10,4	3,7	0,5	7 111
Szerb	5,4	7,1	18,2	16,1	17,2	14,2	11,4	6,9	2,9	0,5	11 622
Szlovák	6,5	6,1	7,2	12,0	16,2	16,1	16,7	12,7	5,7	0,9	29 881
Szlovén	6,9	6,4	10,9	11,0	15,8	15,9	15,6	11,3	5,5	0,7	3 965
Ukrán	8,2	10,2	20,0	20,4	16,5	11,1	7,7	4,5	1,4	0,1	24 615

Ami azonban újszerű az anyanyelvi adatok tekintetében, hogy a romák esetében nem csak az összevont kategória szerint, hanem a romani és beás anyanyelvűek körében is megismerhetjük az értékeket. Ennek azért van relevanciája, mert az elmúlt évtizedekben nyelvészek és jogvédők is szóvá szokták tenni, hogy a kategóriák összemosása egyetlen cigány-roma kategóriába félrevezető, az anyanyelvi beszélők statisztikai eltűnéséhez vezet.⁷ Ez kétségtelenül igaz volt a korábbi

⁷ Kontra Miklós például egyenesen „nyelvi genocídiumról” beszélt. Érdekes, hogy még egy legutóbbi írásában is szóvá teszi az anyanyelvi adatok hiányát, noha a 2022. évi census adatok már nyilvánosan elérhetőek voltak. Kontra Miklós: A Szemle hozadéka a magyar nyelvészetben. *FÓRUM*, 2025/1. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i1.06>.

népszámlálások tekintetében, de a 2022. évi census adatokban már a 15440 fős romani és 7979 fős beás anyanyelvű csoportok különféle társadalomstatistikai jellemzőit is feltárhatjuk. Az 2. ábrán például láthatjuk, hogy a beás anyanyelvűek átlagéletkora magasabb, mint a romani anyanyelvet említőké (és a későbbiekben azt is látni fogjuk, a beás közösség körében valamivel magasabb az iskolai végzettség is, mint a romani anyanyelvet vallók esetében. – ld. 5. ábra)

2. ábra. Becsült életkorok nemzetiségek szerint

Szintén érdemes kihangsúlyozni azt is, hogy az anyanyelvű beszélők száma az utóbbi népszámláláshoz képest igencsak megcsappant, de ez a roma nemzetiségen kívül más, relatív számosabb (például román, horvát, német) nemzetiségek esetében is szembeötlő. Az orosz-ukrán háborútól nem függetlenül ugyanakkor az ukrán nemzetiség körében többszörösére nőtt, a ruszin nemzetiség körében pedig megkétszereződött az anyanyelvi beszélők száma.⁸

A nemzetiségek település típus szerinti vizsgálata (3. táblázat) rávilágít arra, hogy a létszám szerinti legnagyobb roma, illetve a horvát és a szlovák nemzetiség nagy része falvakban él, míg a görög, lengyel, örmény, ukrán nemzetiség jelentősen felülreprezentált a fővárosban.⁹

Az 4. táblázatban a nemzetiséghez tartozók gazdasági aktivitás szerinti megoszlását tüntettük fel. Láthatjuk, hogy (országos) átlag fölötti foglalkoztatási aránnyal a szerb, román, ukrán, örmény, lengyel, görög, szlovák, ruszin, német

⁸ Részletesebb adatokat lásd az említett, jelen lapszámban olvasható Morauszki András tanulmányában, illetve az online elérhető népszámlálási adatbázisban.

⁹ A területi adatok részletesebb bemutatásától eltekintünk. A már említett online adatbázisban megyei és település szinten is megvizsgálhatók a nemzetiségi adatok. A nemzetiségi összetétel, etnikai diverzitás térszociológiai szempontú megjelenítését találjuk ebben a kiadványban is: Dr. Tóth Géza: *Etnikai kisebbségek Magyarországon a népszámlálások eredményei alapján*. Térszociológiai elemzés. KSH, Budapest, 2025.

és horvát nemzetiségek rendelkeznek. A romák körében a legalacsonyabb a foglalkoztatottak aránya, ugyanakkor itt a legmagasabb az eltartottak aránya.

3. táblázat

A nemzetiséghez tartozók településtípus szerinti megoszlása

	<i>Főváros</i>	<i>Megyei jogú város</i>	<i>Egyéb város</i>	<i>Község</i>
Bolgár	31,1	17,4	29,0	22,4
Cigány (roma)	6,2	9,0	30,0	54,9
Görög	38,0	19,3	22,4	20,2
Horvát	10,6	19,6	19,8	50,1
Lengyel	34,6	18,7	27,5	19,2
Német	15,0	17,0	28,8	39,1
Örmény	38,2	18,2	24,5	19,1
Román	21,0	12,8	32,0	34,2
Ruszin	26,9	19,9	26,3	26,9
Szerb	24,2	29,4	26,1	20,2
Szlovák	9,7	11,7	25,5	53,1
Szlovén	12,1	12,8	30,7	44,3
Ukrán	35,4	19,6	26,9	18,1
<i>Népesség</i>	<i>17,5</i>	<i>20,4</i>	<i>32,2</i>	<i>29,8</i>

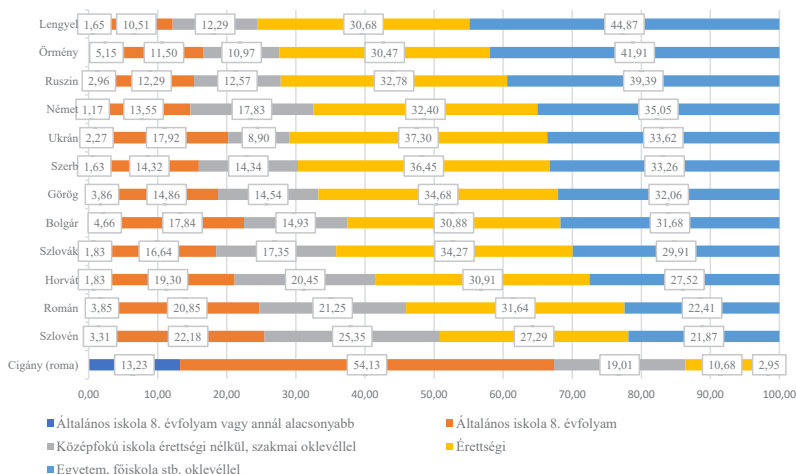
4. táblázat

A nemzetiséghez tartozók gazdasági aktivitás szerinti megoszlása

	<i>Foglalkoztatott</i>	<i>Munka nélküli</i>	<i>Ellátásban részesülő inaktív</i>	<i>Eltartott</i>	<i>15 évesnél fiatalabb személy</i>
Bolgár	47,60	2,65	22,34	13,37	14,03
Cigány (roma)	35,74	6,98	15,26	17,02	25,00
Görög	52,27	2,78	17,89	15,10	11,96
Horvát	50,18	1,86	30,55	8,46	8,94
Lengyel	52,32	1,93	23,03	10,39	12,31
Német	50,92	1,82	28,18	10,13	8,95
Örmény	53,16	2,62	18,55	15,79	9,88
Román	57,43	3,17	19,55	13,42	6,42
Ruszin	51,33	2,85	23,51	13,12	9,18
Szerb	58,31	2,93	15,79	14,57	8,40
Szlovák	51,64	1,85	29,63	7,19	9,69
Szlovén	47,77	1,72	30,37	9,99	10,16
Ukrán	56,45	3,33	11,52	15,61	13,09
<i>Népesség</i>	<i>49,13</i>	<i>2,47</i>	<i>23,58</i>	<i>10,31</i>	<i>14,51</i>

Nemzetiséghez tartozás és iskolai végzettség

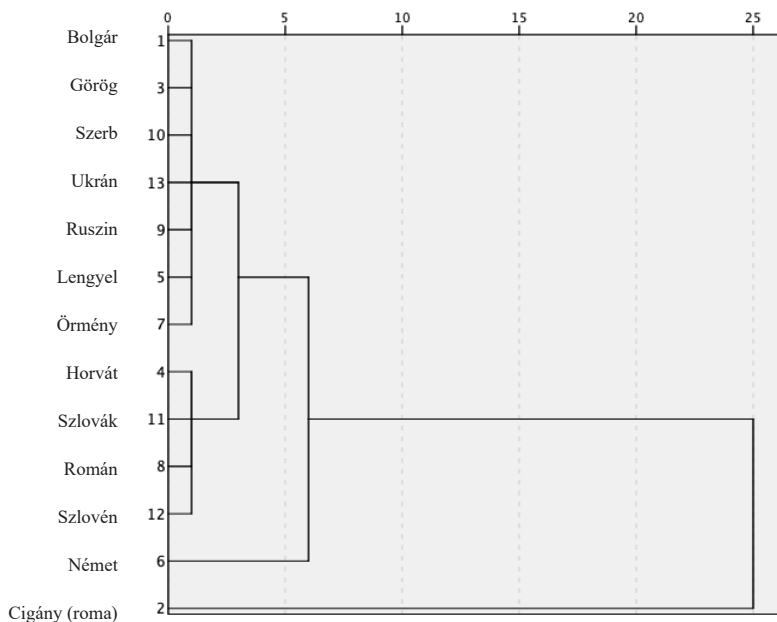
A magyarországi nemzetiségek (azaz nemzetiségekhez tartozók) iskolai végzettségét az alábbi, 3. ábrán láthatjuk. Az adatok egyszerű (felsőfokú végzettség szerinti) sorba rendezése alapján első megközelítésben két dolog szembeötlő lehet: egyrészt a roma nemzetiség körében relatív nagyon magas az általános iskolát el nem végzők aránya, és ezzel párhuzamosan relatíve nagyon alacsony a diplomások aránya. Másik megjegyzésünk a diplomások aránya kapcsán fogalmazható meg: az országos szinten kimutatott 22,3 százalékos arányú diplomásokhoz képest, a nemzetiségek sorában, a szlovénokat és a korábban említett romákat leszámítva mindenhol magasabb ez az arány. Ez arra enged következtetni, hogy a nemzetiségi önbevallás (identitás, nyelvismeret) és az iskolai végzettség között statisztikai kapcsolatot feltételezhetünk. És valóban, ha a nemzetiségi hovatartozás és az iskolai végzettség közötti függetlenséget keresztábra (khi-négyszet teszt) segítségével teszteljük, szimmetrikus szignifikáns kapcsolatot találunk,¹⁰ ami azt jelenti, hogy vagy a nemzetiségi önbevallást befolyásolja az iskolai végzettség, vagy az iskolai végzettséget befolyásolja a nemzetiség.

3. ábra. Nemzetiséghez tartozók iskolai végzettség szerint (15 évnél idősebbek)

Magyarán tehát, meg kell válaszolnunk azt a kérdést, hogy a társadalom rétegzett nemzetiségi szempontból, vagy csak az identitás megvallását befolyásolják strukturális (itt oktatási) tényezők. Ennek eldöntése érdekében egy másik

¹⁰ Khi-négyszet: 136.601, df.60; $p=0.000$. Ennek segítségével kiszámolva a Cramer-V értéke: 0,28 (ami közepes erősségű asszociációra utal)

4. ábra. Iskolai végzettség szerinti klaszterek dendrogramja

mutatószámot, a lambdát fogjuk kiszámolni úgy, hogy egyik változónkat függetlennek, másikat meg függőnek tekintjük. Ez a mutatószám azt fejezi ki százalékos formában, hogy a független változó milyen mértékben képes a független változót előre jelezni.¹¹ A nemzetiségi és iskolázottsági adatok alapján a lambda-t kiszámítottuk mindkét módon, és azt kaptuk, a nemzetiségi adatok alapján 59,9 százalékban lehet az iskolázottsági szinteket előre jelezni, míg fordítva, az iskolai végzettség alapján 84,2 százalékban lehet a nemzetiséget megjósolni. Ez arra enged következtetni, hogy a nemzetiségi önbevallás iskolai végzettség általi előrejelzése meggyőzőbb mértékű: az ily módon mért nemzetiségi/etnikai identitás mondhatni társadalmi tényezőktől függ.

Igen ám, de a lambda értékének kiszámításánál, sokat nyom a latba az elemszám, és ahogy korábban már utaltunk rá, a hazai nemzetiségek esetében van kettő olyan (a roma és a német), amely gyakorlatilag az egész nemzetiségi populációnak mintegy 72 százalékát kiteszi. Ez felveti azt a kérdést is, hogy az iskolai végzettség és a nemzetiség kapcsolatát a nemzetiség létszámát is figyelembe véve igyekezzünk körüljárni. Ezt erősíti az is, hogy a nemzetiségek iskolai végzettség szerinti megoszlása alapján (3. ábra) észrevehetjük azt is, hogy a diplomások kiugróan magas arányát a relatív kis számú nemzetiségek körében (lengyel, örmény, ruszin) tapasztalni.

¹¹ Sajtos László – Mitev Ariel: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea é.n. 139–144.

A nemzetiségek iskolai végzettségek szerinti megoszlásait, a nemzetiségi létszám prizmján keresztül történő vizsgálata céljából újabb indikátort kell megismernünk. Ez nem más, az ún. *disszimilaritási index*,¹² amely két csoport azonos kategóriái szerinti százalékos különbségei abszolút értékének a felét jelenti. Ez az index azt mutatja meg, két csoport (minta, alpopuláció stb.) milyen mértékben tér el egymástól egy adott paraméter figyelembevételével: értéke 0 és 100 között változhat, minél közelebb van a 0-hoz annál inkább egyforma a két vizsgált populáció, és minél inkább közelít a 100-hoz, annál inkább a vizsgált populációk közötti különbségekre utal.

Az iskolai végzettség szerinti disszimilaritási index és a populációszám alapján igyekeztünk jellegzetes nemzetiségi csoportokat beazonosítani.¹³ A klaszterek kialakításakor ugyanakkor „súlyoztunk” az iskolai végzettség szerint is, azaz klaszterképző változóként betettünk egy olyan iskolai végzettséget kifejező változót, amelyet a relatív gyakoriságok alapján hoztunk létre.¹⁴ Így nem csak azt tudjuk, hogy egy adott nemzetiségi csoport iskolai végzettsége milyen mértékben tér el az országos átlagtól (ezt fejezi ki a disszimilaritási index), hanem azt is, hogy a nemzetiségi populációnak milyen magas az iskolai végzettsége. Magyarán, a disszimilaritási index az eltérés mértékét jelzi, az ily módon kialakított iskolai végzettség pedig arra utal, az eltérés oka hol (melyik iskolai szinten) keresendő.

5. táblázat

A nemzetiségi hovatartozás szerinti oktatási klaszterek középpontjai

<i>Klaszter</i>	<i>disszimilaritási index (átlag)</i>	<i>csoportlétszám (átlag)</i>	<i>iskolai végzettség (5-ös beosztás)</i>
1-es klaszter (bolgár, görög, szerb, ukrán, ruszin, lengyel, örmény)	16,73	8494	3,86
2-es klaszter (horvát, szlovák, román, szlovén)	5,49	19050	3,56
3-as klaszter (roma)	43,90	157431	2,36
4-es klaszter (német)	12,71	129787	3,87
<i>Összesen</i>	<i>15,05</i>	<i>32529</i>	<i>3,65</i>

¹² A mutatószámot szokás szegregációs indexnek is nevezni. Egy hasonló, szintén a magyarországi nemzetiségek oktatási egyenlőtlenségeit tárgyaló írásban lásd alkalmazási lehetőségét: Papp Z. Attila: Itt és ott: integrációs kihívások a magyarországi kisebbségi és határon túli magyar oktatásban. *Regio* 2010/4. 73–108.

¹³ Grafikusan szemléltetve ezt láthatjuk a Mellékletben.

¹⁴ Az ordinális változóként értelmezett oktatási szinteket 1-től 5-ig terjedő értékekkel helyettesítve és a relatív gyakoriságokkal beszorozva kaptunk egy összesített iskolai végzettséget kifejező változót: minél közelebb van ez az érték az 5-höz annál magasabb, és minél közelebb van az 1-eshez, annál alacsonyabb az adott nemzetiség iskolai végzettsége.

Ezzel a klaszterező eljárással¹⁵ a 4. ábrán látható dendrogram, illetve az 5. táblázat paraméterei segítségével négy csoportot írhatunk körül:

1) Önálló entitásként először a jobbára alacsony létszámú nemzetiségek tömörülnek, amelyeknek iskolai végzettsége összesítve relatív magas, és így az sem meglepő, hogy az országos átlaghoz képest magasabb disszimilitási indexszel rendelkeznek. Ide tartoznak a bolgár, görög, szerb, ruszin, lengyel, örmény nemzetiségek. Kivételként az ukrán nemzetiséget is ide sorolta az alkalmazott klaszterező eljárásunk, mivel iskolai jellemzői közel állnak e csoport paramétereire (átlagnál magasabb elkülönülés és iskolai végzettség).¹⁶

2) A második klasztert a jobbára közepes méretű nemzetiségek teszik ki, amelyeknek iskolai végzettsége nagyon közel áll az országos átlaghoz (horvát, szlovák, román). Itt is találunk nemzetiségi létszám szempontjából egy kivételt, a relatív kisebb szlovén nemzetiséget, amelynek azonban iskolai jellemzői szintén a csoportátlagokkal mutatnak hasonlóságot).¹⁷

3) A harmadik klasztert a roma nemzetiségi csoport teszi ki: létszámát tekintve a legnagyobb csoport, de iskolai végzettsége is a legnagyobb mértékben tér el az országos átlaghoz (de az összes többi nemzetiséghez) képest is. Ugyanakkor láthatjuk azt is, ez az eltérés negatív irányú, azaz nagyon alacsony, az 1-től 5-ig terjedő iskolai szinteken 2,36-ot ért el.

4) A negyediként kiváló entitás a német nemzetiség: létszámát tekintve szintén relatív magas, de a roma nemzetiséggel ellentétben, iskolai végzettsége csak kis mértékben tér el az országos átlaghoz képest (disszimilitási index: 12,71), és ez az eltérés ráadásul pozitív irányú (iskolai végzettség átlag fölötti: 3,87)

Anyanyelv és iskolai végzettség

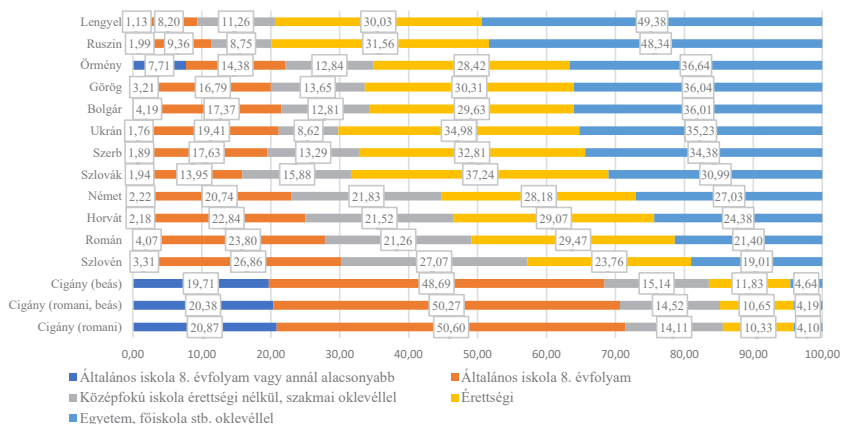
Az iskolai végzettségek alakulását az anyanyelv szerinti nemzetiségi csoportok esetében láthatjuk az 5. ábrán. A korábban megismert (iskolai végzettségek alakulása a nemzetiségi hovatartozás szerinti) adatsorokhoz képest gyökeres változást nem lehet kimutatni, de helyenként láthatunk eltéréseket: az anyanyelvi csoportok körében rendszerint (a 13-ból nyolc esetben) magasabb a felsőfokú végzettségük aránya, mint a nemzetiségi csoportoknál. Ez mintegy jelzi, az anyanyelv megőrzése még inkább kapcsolódik az iskolai végzettséghez.

A korábban (nemzetiséghez tartozás során) részletezett módon az iskolai végzettséget az anyanyelvi csoportok szintjén is vizsgálva öt klaszter különül el. (6.

¹⁵ Hierarchikus klaszterező eljárást használtunk.

¹⁶ Konkrétan az ukrán és szerb nemzetiség közötti hasonlóság „beszippantotta” az előbbit is ebbe a csoportba.

¹⁷ A részletesebb adatokból kiderül az is, hogy a szlovénok iskolai jellemzői a horvátokhoz állnak legközelebb, a közöttük lévő hasonlóság alapozta meg e klasztert.

5. ábra. A nemzetiségi anyanyelvi csoportok iskolai végzettség szerint (15 évnél idősebbek)

táblázat) A roma anyanyelvi csoport iskolai végzettsége negatív értelemben tér el a legnagyobb mértékben az országos átlaghoz képest. A németek számosságuk okán is külön klasztert alkotnak, de iskolai végzettségük közelít az országos átlaghoz. A kisebb nemzetiségi/anyanyelvi csoportok ezúttal két részre oszlanak: a lengyel, ruszin, bolgár olyan anyanyelvi csoportot képez, amelynek iskolai végzettsége átlagon felüli, míg a görög, szerb, örmény, szlovénekből álló klasztert szintén kisebb anyanyelvi csoportok teszik ki, de iskolai végzettségük átlagosnak tekinthető. Végül a maradék négy anyanyelvi csoport került egy klaszterbe, akiknek létszáma ugyan relatív magasabb, de iskolai végzettségük szintén átlagos.

6. táblázat

A nemzetiségi anyanyelv szerinti oktatási klaszterek középpontjai

Klaszter száma	diszimilaritási index (átlag)	csoportlétszám (átlag)	iskolai végzettség (5-ös beosztás)
1-es klaszter (bolgár, lengyel, ruszin)	29,22	2304,66	4,03
2-es klaszter (roma)	47,18	19276	2,28
3-as klaszter (görög, örmény, szerb, szlovén)	14,76	1873,5	3,64
4-es klaszter (horvát, román, szlovák, ukrán)	9,06	10067,25	3,63
5-ös klaszter (német)	5,41	26243	3,57
Összesen	18,12	7707,38	3,62

A nemzetiségek rétegzettsége

Végezetül a nemzetiségek rétegzettségének feltérképezése céljából egy egységes modellben (társadalmi térben) szeretnénk a különféle nemzetiségi csoportokat elhelyezni. E szélesebb társadalmi tér főbb pilléreit az eddig részletesen vizsgált tényezők alkotják: a nemzetiségi csoport mérete, tagjai átlagos életkora, iskolai végzettsége és munkaerőpiaci helyzete. Klaszterező eljárással ezúttal is egy négyes besorolás tűnt a legmeggyőzőbbnek. Az egyes nemzetiségek statisztikai besorolását láthatjuk a 7. táblázatban.

Eszerint a nemzetiségi csoportok rétegzettségét a következőképpen írhatnánk körül: az első klaszterbe azon kisebb nemzetiségi csoportok tartoznak, amelynek átlagos életkora és iskolai végzettsége is valamivel magasabb, mint a nemzetiségi átlag, ugyanakkor munkaerőpiaci helyzetük is átlagosnak tekinthető. A 2-es klasztert a legnagyobb nemzetiségi csoport, a romák alkotják, akiket egyrészt a legfiatalabbnak is tekinthetünk, ám iskolai végzettségük és munkaerőpiaci helyzetük nagyon kedvezőtlen. A 3-as klasztert szintén egy önálló nemzetiség tesz ki, nevezetesen a németek, akik létszámukat tekintve szintén kimagaslónak számítanak, ám tagjai átlagosan a legidősebbnek számítanak, és ezért annak ellenére, hogy iskolai végzettségük átlag fölötti, munkaerőpiaci helyzetük átlagos, illetve körükben a legmagasabb az eltartottak aránya. A negyedik klasztertk a relatív nagyobb (mintegy 20-26 ezer fős) hazai nemzetiségek teszik ki, akik körében az iskolai végzettség ugyan átlagos, de munkaerőpiaci helyzetük relatív kedvező (átlag fölötti foglalkoztatott, és átlag alatti munkanélküliségi arány jellemzi).

7. táblázat

Nemzetiségek társadalmi rétegzettsége (klaszterközepponatok)

	<i>nemzetiség - létszám</i>	<i>átlagos életkor</i>	<i>iskolai végzettség (1-5 skála)</i>	<i>foglalkoz- tatott (%)</i>	<i>munka-nél- küli (%)</i>	<i>ellátásban részesül (%)</i>	<i>eltartott (%)</i>
1-es klaszter (bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin, szerb, szlovén)	5947	44,60	3,80	51,82	2,5	21,64	13,19
2-es klaszter (roma)	157431	31,30	2,36	35,74	6,98	15,26	17,02
3-as klaszter (német)	129787	48,49	3,87	50,92	1,82	28,18	10,13
4-es klaszter (horvát, román, szlovák, ukrán)	23509	45,51	3,67	53,93	2,55	22,81	11,17
Összes nemzetiség	32529	44,16	3,66	51,16	2,81	22,01	12,63

Megjegyzés: a szürkével kijelölt cellák átlag fölötti értékekre utalnak.

Összegzés

Tanulmányunkban áttekintettük a magyarországi nemzetiségek fontosabb szocio-demográfiai adatait. Azt gondoltuk, ennek többek között azért is van relevanciája, mert vélhetően olyan formában, ahogy a legutóbbi három népszámlálás során (vagy patetikusabban: ahogy a modern népszámlálások óta) történt etnikai adatgyűjtés a jövőben már nem lesz. Az általunk bemutatott adatok ugyan online is elérhetők, de igyekeztünk olyan mutatókat és statisztikai eljárásokat használni, amelyek segítenek a jelenlegi nemzetiségi csoportokat (kategóriákat) árnyaltabban látni.

Tanulmányunk ugyan nem tért ki részletesen a nemzetiségi adatgyűjtés magyarországi censzusokban használt módszertanára, de azt mindenképpen jeleztük, az ilyen jellegű statisztikai adatok szoft adatoknak minősülnek, mivel egyfajta önbevallásra épülnek, ami pedig a mérni kívánt témától független pszichikai és társadalmi tényezők által is befolyásolt. Mindazonáltal azt gondoljuk, a nemzetiségi adatok feldolgozása szakmai szempontból is fontos terület, mivel elősegítheti a társadalom és a nemzetiségi közösségek önismeretét.

A legutóbbi népszámlálás adatai alapján a hazai nemzetiségekhez valamilyen szempontból kötődő népesség a társadalom mintegy 5 százalékát teszi ki. Fontos kiemelnünk azt is, hogy a nemzetiségi jelenlét jogi szempontból 13 elismert nemzetiségre vonatkozik, ám számosságuk vonatkozásában e 13 nemzetiség közel háromnegyedét a romák, illetve a németek teszik ki. Az is szembeötlő ugyanakkor, hogy a nemzetiséghez tartozó populáció valamivel több, mint negyede vallott nemzetiségi anyanyelvet: ezt másképpen úgy is fogalmazhatjuk, hogy a nemzetiségi azonosulásnak nem kifejezetten a nyelv vagy a nyelvhasználat az alapja, a magyarországi nemzetiségek jelentős részének szintén magyar az anyanyelve.

Fontos továbbá azt is tudni, hogy a nemzetiséghez tartozás és az állampolgárság, továbbá a migráció között jelentős kapcsolat van: létezik például olyan nemzetiség, amelynek több mint 80 százaléka nem „csak” magyar állampolgár, hanem vagy kettős állampolgár (magyar és egy másik ország), vagy nem is magyar állampolgár. A nemzetiségek jelentős, mintegy egyötöd része nem Magyarországon született, tehát a nemzetiségi jelenlét és nyelvhasználat részben migrációs folyamat következménye. Ez állhat annak is a hátterében, hogy a nemzetiségek körében rendszerint magasabb az iskolai végzettség, mint az országos átlag.

Tanulmányunkban kísérletet tettünk a nemzetiségi csoportok társadalmi rétegzettségének leírására is. A rétegzettséget először csak az iskolai végzettség és oktatási egyenlőtlenségek dimenzióiban írtuk körül, míg végül –egy teljesebb modellben— a vizsgált szociodemográfiai adatok, illetve a nemzetiségi csoportok populációbeli mérete szerint is megvizsgáltuk, fel tudunk-e sajátos nemzetiségi csoportosulásokat állítani. Úgy tűnik, a nemzetiségek létszáma meggyőző rendezőelvvel bír, mivel e méretarányosság sajátos nemzetiségi társadalmi rétegeket is jelent. Eszerint nem csak méretarányosan szerveződnek négy társadalmi rétegbe

a nemzetiségek, hanem e négyes felosztás sajátos társadalmi mintázatokat is követ. Az első réteget (klasztert) a kis nemzetiségek együttállása adja, akik ugyanakkor átlagos társadalmi integrációval munkaerőpiaci és relatív jobb oktatási helyzettel rendelkeznek, a második klasztert a roma nemzetiség teszi ki, akiknek tagjai ugyan a legfiatalabbak, de ugyanakkor a leghátrányosabb mutatókkal rendelkeznek. A harmadik csoportot (klasztert) a német nemzetiségűek teszik ki, akik ugyan az átlagnál idősebbek, de relatív jó társadalmi pozíciókkal rendelkeznek, míg végül egy olyan réteg (ld. 4-es klaszter) bontakozik ki, amelynek nemzetiségi tagjai iskolai végzettsége átlagos, de munkaerőpiaci helyzetük relatív kedvezőbb.

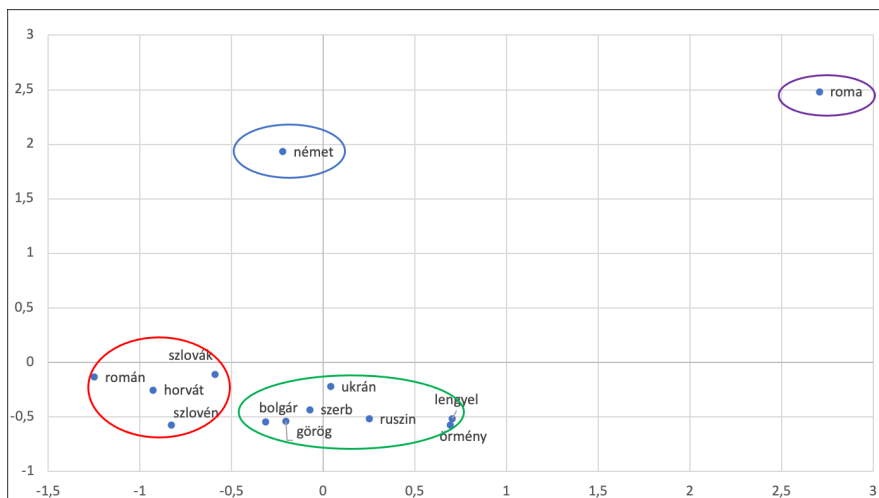
BIBLIOGRÁFIA

- Kontra Miklós: A Szemle hozadéka a magyar nyelvészetben. *FÓRUM* 2025/1. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i1.06>
- Morauszki András: Magyarország nemzetiségei a 2022. évi népszámlálás adatai tükrében. *Regio* 2025/3. (19–47)
- Papp Z. Attila: Itt és ott: integrációs kihívások a magyarországi kisebbségi és határon túli magyar oktatásban. *Regio* 2010/4. 73–108.
- Petersen, W. Politics and Measurement of Ethnicity. In: Alonso, W. – Starr, P. (eds.) *The Politics of Numbers*. Russel Sage Foundation, New York, 1987. 187–234.
- Sajtos László – Mitev Ariel: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea é.n.
- Dr. Tóth Géza: *Etnikai kisebbségek Magyarországon a népszámlálások eredményei alapján. Térstatistikai elemzés*. KSH, Budapest, 2025.

<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/#/>.

MELLÉKLET

A disszimilitási index és a nemzetiséghez tartozók létszáma alapján kialakított klaszterek (sztenderdizált változók, OX tengely: disszimilitási index; OY tengely: nemzetiséghez tartozók létszáma)

ANKÉT

Quo vadis, nemzetiségi adatok?

Papp Z. Attila (PZA): A Kisebbségkutató Intézetben több beszélgetésben felmerült, hogy az elkövetkező népszámlálások majd az eddiektől eltérő módon zajlanak. Megszűnik az egyéni lekérdezés, a szükséges információkat adatbázisokból generálják. Ez nyilván azzal jár, hogy bizonyos, eddig akár évszázados távlatban is gyűjtött adatok, adatsorok megszakadnak, mert ezek csak egyéni bevallás alapján ismerhetők meg, regiszterekből nem. Hangsúlyozom, hogy nemcsak nemzetiségi adatokról van szó, hanem például a vallási hovatartozásról vagy az iskolai végzettségről is. De mivel többek között a nemzetiségi adatokat is érinti ez a nagy változás, az intézetünk profiljába is vág. Emiatt arra gondoltunk, hogy picit próbáljuk körüljárni, hogy egyáltalán mit lehet sejteni arról, hogy mi lesz, hogyan fog történni a nemzetiségi adatgyűjtés a továbbiakban Magyarországon, vagy lesz-e egyáltalán ilyen? Ugyanakkor a nemzetiségi adatgyűjtésnek jogszabályi kihatásai is vannak: így az is a kérdés, erről mit lehet gondolni, mondani. Esetleg, ha a beszélgetés úgy hozza, akkor arról is beszélhetünk, hogy más országokban hogyan oldják meg ezeket a kérdéseket? Úgy terveztük, hogy tartok egy rövid bevezetőt arról, hogy a népszámlálásokban a nemzetiségi adatok, főleg Magyarországon, eddig hogyan jelentek meg, néhány, fontosabb módszertani dolgot is kiemelve. De valójában a fő előadók a KSH munkatársai: **Kovács Marcell** és **Lajtai Mátyás**, akiknek ezúton is köszönöm, hogy elfogadták a felkérésünket. Kíváncsian várjuk, hogy ők, akik úgymond belülről látják vagy nagyon sok szempontból közel állnak az ilyen típusú adatfelvételekhez, mit gondolnak erről.

A két előadás után lesz egy kerekasztal-beszélgetésünk. A beszélgetés résztvevői:

Prof. Dr. Szalayné Dr. Sándor Erzsébet biztoshelyettes – Alapvető Jogok Biztosának Hivatala

Erdélyi-Pfissterer Angelika igazgató – Magyarországi Német Kulturális és Információs Központ és Könyvtár

Schubert Olívia elnökhelyettes – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata

Dr. Szabó Orsolya kabinetvezető – Országos Szlovák Önkormányzat

Lásztity Péro igazgató – Szerb Intézet

Felvezetőmben néhány módszertani dolgot szeretnék kihangsúlyozni. Mint tudjuk, a nemzetiségi adatok mindig kényes információk. Tudjuk azt is, hogy az

ENSZ-nek és más nemzetközi szervezeteknek a censzusok előtt rendszeresen vannak ilyen-olyan módszertani ajánlásai. A nemzetiségi és a vallási adatok, az ún. non-core topic, tehát nem a kulcsfontosságú témák közé vagy a nem kötelező jellegű témakörökhez tartoznak. Ez azt jelenti, hogy az egyes országok eldöntik, hogy hogyan mérik, vagy hogyan próbálják ezeket az adatokat gyűjteni. Ennek rengeteg következménye lehet. Többek között az is, hogy nemzetközileg is az ilyen típusú összehasonlítások sok módszertani akadályba ütköznenek, de a fő ok az szokott lenni, hogy ezek általában nem kötelező jellegű témakörök. Mivel nem kötelező, ez azt is jelenti, hogy általában az adathiány is jelentős lehet. Az ilyen típusú adatgyűjtéseket le lehet bonyolítani közvetett vagy közvetlen kérdésekkel. Magyarországi vagy Kárpát-medencei szempontból az a lényeges, hogy a nemzetiséget általában a nemzeti-ségi hovatartozásra és az anyanyelvre vonatkozó kérdéssel szokták mérni. Magyarországon 1870 után beszélhetünk modern népszámlálási gyakorlatról. Korábban is voltak ilyen-olyan etnikai adatgyűjtések, de 1870-től 10 évente volt népszámlálás, és azon belül vagy az anyanyelvre vagy a nemzetiségre vonatkozóan gyűjtöttek adatot. Az 1941. évi népszámlálásig gyakorlatilag az anyanyelv volt a nemzetiség „objektív” mérőszáma. Itt azért tettem idézőjelbe, mert az anyanyelv sem egy objektív kategória, ha jobban megvizsgálánk. 1941-től a bevalláson alapuló nemzetiséget is igyekeztek mérni. Egy nagyot ugorva, tudjuk, hogy 2001-ben meglehetősen részletesen próbálták mérni a nemzetiségi hovatartozást. De, mint kiderült, nem minden kérdés működött úgymond jól. Ez a részletes válaszlehetőség 2011-ben megszűnt, 2022-re leszűkült. A 2022-ben a nemzetiségi hovatartozást két kérdéssel mérték, és ezen kívül szintén az anyanyelvet is kérdezték. Külön vizsgálható, hogy miként működtek ezek a kérdések. Itt egy táblázatba összefoglaltam az adatokat, de nyilván nem fogom ezt ilyen részletesen elmondani.¹ Azt szeretném kihangsúlyozni, hogy a nemzetiséghez tartozó kérdésekre több mint egymillióan nem válaszoltak 2022-ben, és ez nyilván egy fontos információ lehet majd a későbbiekben. Láthatjuk még azt is, hogy az egyes nemzetiséghez tartozók száma hogyan alakult az elmúlt három népszámlálás során, de itt most nem az a célunk, hogy ezekre a részletekre rátérjünk.

Tehát röviden én azt gondolom, hogy ebben a kelet-közép-európai térségben a népszámlálás egyfajta állami eszköz az etnikai táj kezelésében. Sőt, nagyon gyakran a népszámlálás etnopolitikai eszköz is. Azt is tudjuk, hogy a nemzetiség egy nagyon képlékeny és nagyon kontextuális fogalom, nagyon gyakran nem egyszerű mérni. Ezek olyan fogalmak, hogy ezekről sok ember sok mindent ért. Most nem akarom ezt a dolgot részletezni, de Magyarországon például maga az a szó is, hogy „kisebbség”, hogyha a mindennapi használatot nézzük, nem azt értik alatta, amit mondjuk a tudomány nyelve ért alatta. Tehát ezek mind-mind nagyon képlékeny teszik ezt az egész adatgyűjtést.

¹ A vonatkozó táblázatot lásd jelen lapszámban közölt tanulmányban (28. oldal 2. táblázat)

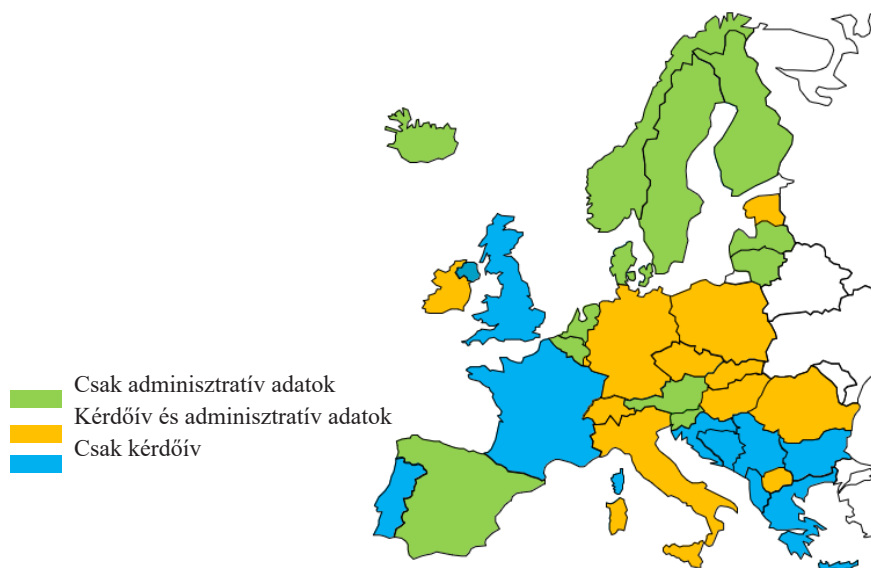
Amiért ma fontosnak tartottuk, hogy beszéljünk a nemzetiségi adatokról, az az, hogy a népszámlálásoknak van egy nemzetközi kontextusa, amely sok mindent jelent: módszertani vonatkozást is, meg tartalmi vonatkozásokat is. Egy nemzetközi trend, hogy az országok áttérnek a regiszteralapú adatok gyűjtésére. Tehát létező, ilyen-olyan adminisztratív, közigazgatási adatokból fog összeállni az, amit censznak hívunk, és ez már néhány országban, akár szomszédos országokban, is például Szlovéniában és Ausztriában már így van. Amiről itt mindenképpen szeretném, hogy majd a későbbiekben beszéljünk, az az, hogy az újfajta censznak milyen jogszabályi kihatásai lesznek; hogyan fog a nemzetiségi választásokra kihatni; vagy hogyan érinti akár a nemzetiségi oktatást is. Egyáltalán a nemzetiségi adatok, meg az etnikai adatkezelés mint olyan milyen irányba fog elmozdulni Magyarországon.

Köszönöm szépen. Átadnám a szót a KSH munkatársainak!

Köszöntök mindenkit! Kovács Marcell vagyok, a KSH Demográfiai statisztikai főosztályát vezetem, és már három népszámlálásban vettem részt, ilyen-olyan szerepkörben. Ezt a prezentációt Lajtai Mátyás osztályvezető kollegámmal állítottuk össze, vitaindítónak a beszélgetéshez, ami ezután következik. Attila már elég sok mindent elmondott arról, hogy milyen hosszú múltra tekint vissza Magyarországon a nemzetiségi adatok gyűjtése a népszámlálások során. Itt valóban 2001 volt egy fordulópont olyan értelemben, hogy akkor az anyanyelvre és a nemzetiséghez tartozásra vonatkozó kérdések kiegészültek a családi, baráti körben beszélt nyelvre vonatkozó kérdéssel. Illetve, 2001-ben, akkor egyszer volt egy kulturális kötődésre vonatkozó kérdés is, ami azonban a következő népszámlálások során már nem szerepelt. Az volt a cél, hogy a nemzetiséghez tartozást ne csak a legszorosabb kötődést tekintve, hanem tágabb körben is mérjük. A kulturális kötődés azonban a többi kérdéshez képest már nem bővítette számottevően a nemzetiségi csoportok létszámát. Ezután 2011-ben újdonság volt, hogy a többes identitás pontosabb mérése érdekében a nemzetiséghez tartozás két külön kérdésben került megkérdezésre. Ez korábban egy kérdés volt, amire két választ lehetett adni, de kutatók jelezték, hogy többen mondják meg a második nemzetiségüket akkor, ha erre külön kérdés vonatkozik. Ez elsősorban a roma közösséget érinti, akik hagyományosan magyar-nak és román-nak is jelölik magukat a népszámláláskor. A 2016-os mikrocenzus egy különösen nagy mintán végrehajtott vizsgálat volt. Ezt az adatgyűjtést az 1960-as évek óta rendszeresen végrehajtja a KSH a népszámlálások közötti félévekben, általában 2%-os mintán. A 2016-os egy 10%-os, nagy mintán került végrehajtásra, ami lehetőséget adott arra, hogy ott is részletesen kérdezzük a nemzetiségi kötődést, ugyanazokkal a kérdésekkel, mint a korábbi népszámlálás alkalmával. Ekkor vezette be a KSH a folyamatos lakossági adatgyűjtéseiben a nemzetiség kérdésését. Erre azért térek ki, hogy látható legyen minden forrás, amelyből rendelkezésre állnak a nemzetiségek létszámára vonatkozó adatok. A KSH Munkaerő-felmérése, illetve a Háztartási költségvetési felvétel is tartalmaz a nemzetiséghez tartozásra

vonatkozó kérdést, de a mintanagyságból adódóan ez csak a legnagyobb csoportok vizsgálatára alkalmas.

Itt kell megjegyeznem, hogy mindeközben a népszámlálás, mint történelmi hagyományokra visszatekintő nagy statisztikai adatgyűjtés egyre inkább veszít a jelentőségéből, mert egyre több forrásból állnak rendelkezésre jóval nagyobb gyakorisággal adatok, ha nem is a nemzetiségi adatokra gondolok itt. A népszámlálás drága és mindenkinek ki kell tölteni kérdőívet, az emberek pedig egyre kevésbé szeretik ezeket a kérdőíveket kitölteni. Ezért a fejlődésnek az iránya – és nemcsak a népszámlálás kapcsán, hanem általában a hivatalos statisztikai adatgyűjtéseket illetően – az áttérés a kérdőívekről más adatforrások statisztikai hasznosítására. Elsősorban az adminisztratív nyilvántartások, tehát a nagy közigazgatási adatbázisok felhasználása történik. Egyes országokban már évtizedek óta ez a gyakorlat. Más országokban, így Magyarországon is az utóbbi években indult el ebbe az irányba egy elég gyors fejlődés. [ld. 1. térkép)]

1. térkép. Európai népszámlálási módszerek 2021/2022-ben

A térképen a zöld színű országok azok, ahol a legutóbbi népszámláláskor már egyáltalán nem használtak kérdőíveket, csak nyilvántartási adatokból dolgoztak. 12 ilyen ország volt Európában. És további 12 országban már használtak adminisztratív adatokat a statisztikai hivatalok, de emellett még akár teljeskörű, akár mintás kérdőíves adatgyűjtés is volt. Ezek a sárgával jelölt országok. Magyarország is ebbe a körbe tartozik, és a KSH célja, hogy 2031-ben, a következő népszámlálás

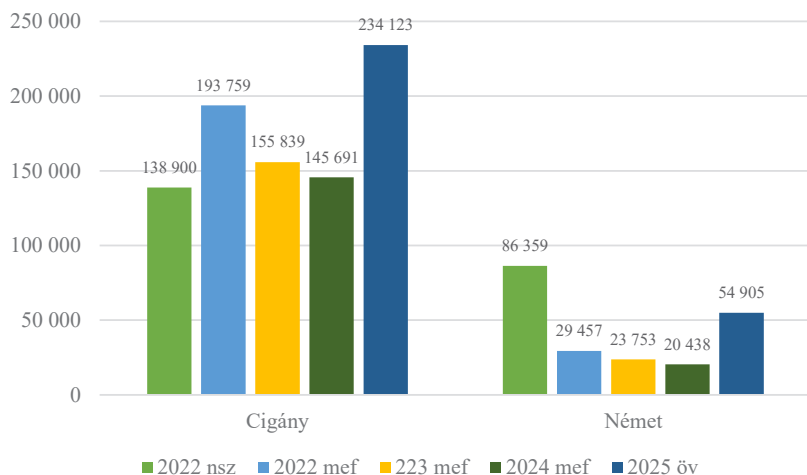
alkalmával már regiszteres alapon, tehát nyilvántartásokból valósuljon meg a népszámlálás. Olcsóbb lenne, nem terhelnének a lakosságot, és további előnye, hogy nem kell tíz évet várni az új adatokra, hiszen ami nyilvántartásokból rendelkezésre áll, az gyakrabban is előállítható.

Nagyon sok előnye van ennek az új típusú népszámlálásnak, de vannak kihívások is. Arra az adattartalomra van utalva a népszámláló, ami a közigazgatási adatbázisokban rendelkezésre áll. Ez sok esetben nem fedi le a teljes népességet, pl. az iskolai végzettségre vonatkozóan húsz éve vannak adatai az Oktatási Hivatalnak, de a korábbi iskolai végzettségekről ezek nem állnak rendelkezésre, és hiányoznak a külföldön szerzett iskolai végzettségek is. Még nagyobb kihívás azoknak az adatoknak a köre, amelyekről egyáltalán nincsen más forrásból adat. Ezért vagyunk itt, hiszen a nemzetiség is ilyen. De az ingázásra vagy a nyelvismeretre vonatkozó adatokat sem tudjuk jelen pillanatban nyilvántartásokból biztosítani. Ez az új helyzet tehát rugalmatlanságot jelent a korábbihoz képest, mert a kérdőíves adatgyűjtés lehetővé teszi azt, hogy ha jelentkezik egy új adatigény, és elbírja a kérdőív terjedelme, akkor azt meg lehet kérdezni. Ha adminisztratív nyilvántartásokból történik az adatgyűjtés, ahhoz hosszú évek előkészítése szükséges, nem lehet rögtönözni, ha hiányoznak a szükséges adatforrások. A statisztikai hivatalok oldaláról fennáll egy kiszolgáltatott helyzet az adatgazdákkal szemben. Előfordulhat, hogy változnak a közigazgatási eljárások, egyes adatokra már nincs szükség. Ha az adatforrást, a nyilvántartást nem vezetik tovább, akkor abból statisztikai adatok sem nyerhetők ki. Bizonyos korlátok talán feloldhatók azzal, ha nem kizárólag adminisztratív adatforrásokra támaszkodunk, hanem egy mintás adatfelvételt is végrehajtunk, ezt a gyakorlatot sok országban alkalmazzák. A mi esetünkben a nemzetiségi adatok kapcsán nagyon fontos az, hogy települési szinten álljanak rendelkezések az adatok. Ez egy mintás adatfelvétélből nem biztosítható, a kis létszámú nemzetiségekre vonatkozóan még az országos adatok is bizonytalanok lehetnek.

Az egy speciális helyzet Magyarországon, hogy a népszámlálási adatokhoz konkrét jogkövetkezmények kapcsolódnak. A nemzetiségi törvény a nyelvhasználattal kapcsolatban, a nemzetiségi média vagy a nemzetiségi önkormányzati választások kiírása kapcsán népszámlálási eredményhez köt bizonyos jogosultságokat. A jelenlegi rendszerben az egy szigorú követelmény, hogy a jogszabályban szereplő adatok a népszámlálásból rendelkezésre álljanak.

A Munkaerő-felmérés a legnagyobb folyamatos lakossági adatfelvétel a KSH-ban, 36 ezer háztartás szerepel a mintában. Több országban kötelező, nálunk még nem, ezért 60%-os a megvalósulása, 20 ezer háztartás, tehát mintegy 45 ezer személy válaszol. Ugyanazt a nemzetiségre vonatkozó kérdést teszi fel a kérdőív, mint amit a népszámláláskor, annyi eltéréssel, hogy kiemeli a roma válaszlehetőséget. A kérdés úgy szól, hogy milyen nemzetiségekhez tartozik az illető: magyar, roma, egyéb. Az egyébbe tartozók második lépésben tudják megadni a nemzetiségüket. A népszámlálási kérdőív az összes hazai nemzetiséget kiemeli,

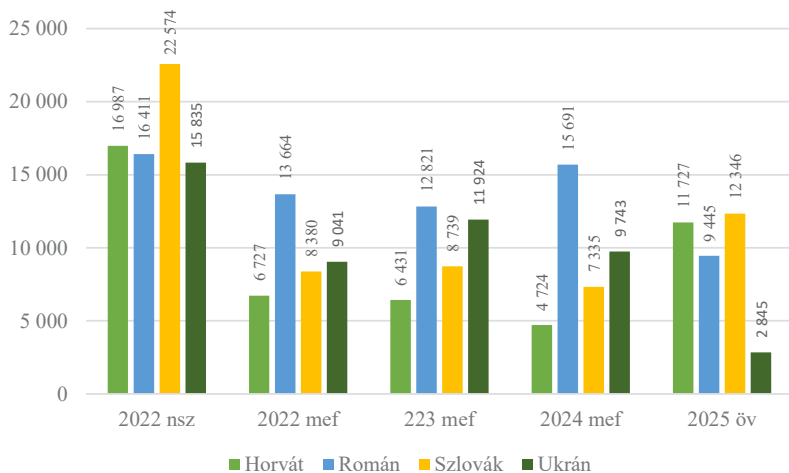
valamint a további legnagyobb csoportokat is, és az ettől különbözőket kell külön beírni.

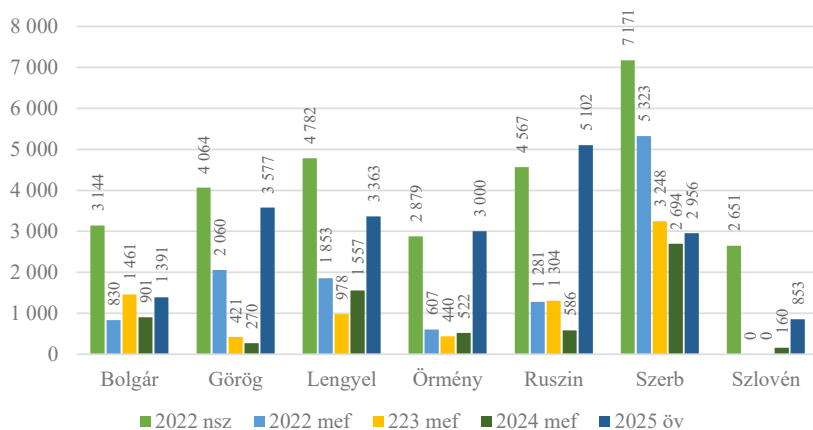
I. ábra. 18+ éves cigány (roma) és német nemzetiségi népesség a 2022. évi népszámlálás, a KSH Munkaerő-felmérése és a 2024. évi nemzetiségi önkormányzati választások adatai alapján

Az adatforrások különböző korcsoportokra vonatkozóan tartalmaznak adatokat, az összehasonlíthatóság érdekében a roma népességet mutató ábrán a felnőtt korú lakosság szerepel, ami mindegyikből rendelkezésre áll. (ld. 1. ábra) Az első oszlop, a sárga színű, a 2022-es népszámlálásnak a nemzetiségre vonatkozó két kérdése alapján mutatja a roma népesség nagyságát. A zöld oszlopok a munkaerő-felmérésnek 2022–23–24. évi eredményei, a barna pedig a nemzeti önkormányzati választáson a választásra regisztráltak száma. Látható, hogy jócskán eltérnek a létszámok. A nemzetiséghez tartozás nem egy olyan egyértelmű jellemzője az embernek, mint az életkora vagy a születési helye. Számos körülmény befolyásolja, hogy erre a kérdésre egy adott helyzetben mit válaszol az ember. Lehet látni, hogy a népszámlálás kevesebb romát mért, mint a Munkaerő-felmérés, de az is jócskán elmarad a nemzetiségi önkormányzati választásra regisztráltak számától. A németek esetében viszont a népszámlálási adat a legmagasabb. A romák kapcsán fontos megemlíteni, hogy 2022-es népszámlálás összesen 200 ezer körüli romát számlált meg, miközben az előző, 2011-ben még 300 ezres nagyságrendet mért. Az eltérést nem a kérdésre nem válaszolók számának emelkedése okozta, hanem az, hogy népszámláláskor a romák magyarnak mondták magukat. Jellemzően két nemzetiséget adnak meg, a magyart és a romát is jelölik, de 2022-ben sokan nem tüntették fel a magyar mellett a romát. Ha a kisebb létszámú nemzetiségi csoportokat nézzük,

lehet, hogy még látványosabb a differencia az adatok között. (ld. 2. és 3. ábra)
Látszik, hogy a Munkaerő-felmérés mintája kevés ezeknek a kis létszámú csoportoknak a pontos méréséhez, a KSH nem is közli ezeket az adatokat.

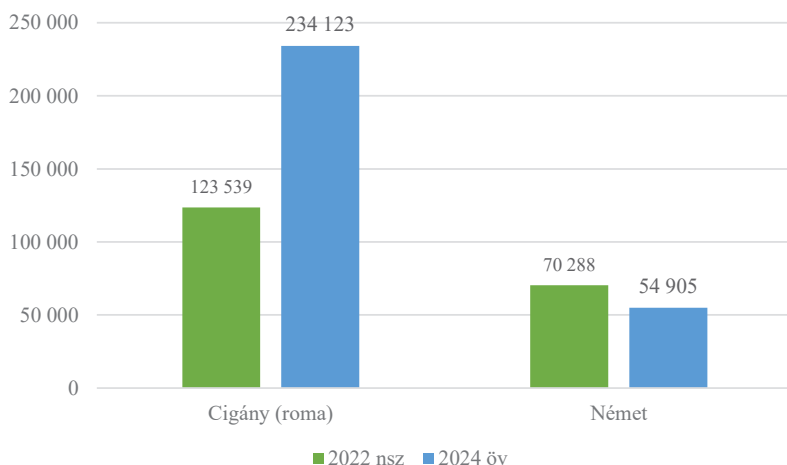

2. ábra. 18+ éves horvát, román, szlovák, ukrán nemzetiségi népesség a 2022. évi népszámlálás, a KSH Munkaerő-felmérése és a 2024. évi nemzetiségi önkormányzati választások adatai alapján

3. ábra. 18+ éves bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin, szerb, szlovén nemzetiségi népesség a 2022. évi népszámlálás, a KSH Munkaerő-felmérése és a 2024. évi nemzetiségi önkormányzati választások adatai alapján

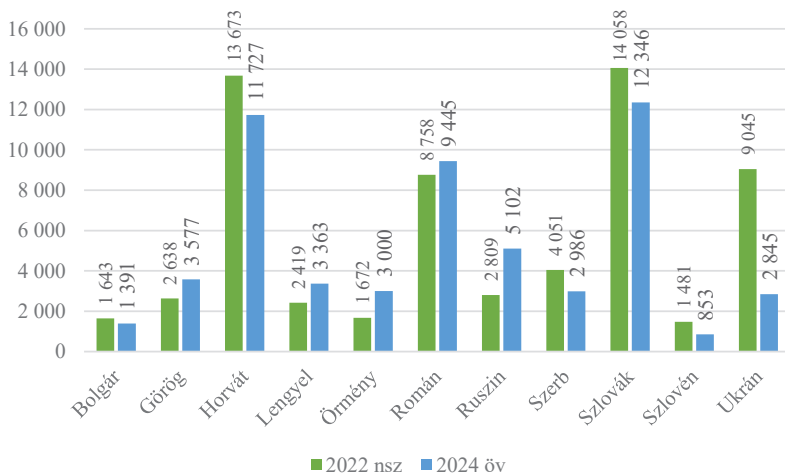
Meg kell jegyezni, hogy a népszámlálást nem lehet egy az egyben összehasonlítani a nemzetiségi önkormányzati választások adataival, hiszen a választásokon regisztrációra csak ott volt lehetőség, ahol a településen kiírták a választást. Ezért készítettünk egy olyan összehasonlítást is, ahol csak azokat a településeket vettük figyelembe a népszámlálásból, ahol volt nemzetiségi önkormányzati választás (ld. 4. és 5. ábra). Itt még látványosabb a különbség. Nagyon jól lehet látni, hogy amíg a romák számára a népszámlálásnál nem feltétlenül volt fontos annak a jelzése, hogy ők romák, az önkormányzati választás alkalmával jelentős számban regisztráltatták magukat. A németek körében ez kevésbé volt így. A németekre tehát még így is igaz, hogy a népszámlálás nagyobb számot mért a választási regisztrációnál. A kisebb létszámú csoportoknál változatos a kép. A szlovákok, a horvátok, valamint a szerbek és a szlovének körében a népszámlálási létszám így is magasabb a választási regisztrációnál, a többiek esetében viszont fordított a helyzet. Speciális persze az ukránok helyzete, ahol a népszámlálási létszám 1/3-a regisztrált az önkormányzati választáson, de ennek az a prózai oka, hogy sok ukrán menekült jelent meg a 2022-ben a népszámlálási adatokban, de nem magyar állampolgárokról van szó.

4. ábra. 18+ éves cigány (roma) és német nemzetiségi népesség a 2022. évi népszámlálás és a 2024. évi nemzetiségi önkormányzati választás adatai alapján, azokon a településeken, ahol volt választás

Végül hadd mondjak néhány gondolatot a KSH terveiről. Ami egész biztos, erről már kormányhatározat is született, hogy a két népszámlálás között, 2027-ben ismét lesz mikrocenzus. A minta 3%-os lesz, tehát nem lesz olyan nagy, mint legutóbb 2016-ban a 10%, mert most nem kapcsolódnak hozzá speciális témákban

kiegészítő felvételek. Nemzetiségre, vallásra vonatkozó adatokat a 3%-os mintán nem fogunk kérdezni.

5. ábra. 18+ éves bolgár, görög, horvát, lengyel, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén és ukrán nemzetiségi népesség a 2022. évi népszámlálás és a 2024. évi nemzetiségi önkormányzati választás adatai alapján, azokon a településeken, ahol volt választás

A következő népszámlálás azért még odébb van, 2031-ben fog rá sor kerülni, és itt fontos elmondanom, hogy új típusú népszámlálást tervez a KSH. Nyilván tartási adatokból fogunk népszámlálási eredményeket előállítani. Ez azt jelenti, hogy vannak olyan, korábban a népszámlálás során gyűjtött adatok, amelyeknek jelenleg még nem látjuk az adatforrását. Ilyenek a nemzetiségi adatok is, ezért nagyon örültünk Attila kezdeményezésének, mert mi is azt gondoljuk, hogy ezekről a kérdésekről mindenképpen beszélni kell. 2031 még úgy tűnik, hogy messze van, de jó előre kell erről közösen gondolkodni és kitalálni, hogy mi lehet a jövője a nemzetiségi statisztikáknak.

Köszönöm szépen a figyelmüket!

PZA: A legutolsó gondolathoz kapcsolódóan: ha jól értettem, akkor jelenleg még nem tudjuk hogyan lesz egyáltalán nemzetiségi adatgyűjtés. A KSH-ban mit tudtok arról, hogy milyen nemzetközi tapasztalatok vannak ilyen vonatkozásban?

KM: Az a szomorú tapasztalat, hogy azokban az országokban, ahol felhagytak a kérdőíves kérdezéssel, ott nincsenek népszámlálási nemzetiségi adatok. Szlovén példát mondok: ottani kollegákkal szóba került, hogy az adatok hiánya milyen problémát okozott az áttérés után. Azt mondták, hogy akkor a szlovéniai statisztikai

hivatal kiszámolta, mennyibe kerülne a nemzetiségi és a vallási adatok előállítás, tehát egy teljeskörű adatgyűjtés megszervezése. És nem volt erre finanszírozás.

PZA: Sok irányba mehetnénk! Kezdjük a jogi oldalát! Mit gondol Ön, hogy jogilag ezt hogy lehet egyensúlyba hozni? Vagy itt akkor egyáltalán mi lesz?

Prof. Dr. Szalayné Dr. Sándor Erzsébet (SZSE): Most igazából, ha bármit mondanék, az valószínűleg tenyérjósítás lenne!

PZA: Jó, akkor milyen forgatókönyvekről gondolkodhatunk?

SZSE: Amit mondani tudok ezzel kapcsolatban, az pusztán annyi, hogy hol van regiszteralapú, illetve hol van kérdőíves népszámlálás, vagy ezeknek a kombinációja. Most nem Magyarországról beszélve, hanem a Kisebbségi Keretegyezmény tagjaként látok több országot, többek között azokat, amiket Marcell kivetített. Mindig gondot jelent a nemzetiségi jogérvényesítésnek vagy érvényesülésnek a valódi értékelése az olyan országokban, ahol nincsenek konkrét számok. Maga a Keretegyezmény is elvárja, hogy legyenek adatok annak érdekében, hogy adatalapú szakpolitikát lehessen folytatni, ami a nemzetiségi jogok fejlesztését is lehetővé teszi, de ezek a legtöbb esetben hiányoznak, illetve bizonytalanok, sporadikusak. Főleg azokban az országokban van ez így, ahol nincs rákérdezés. De még ha van is kérdőíves felmérés, akkor sem biztos, hogy a nemzetiségre, a nemzetiségi hovatartozásra, az identitásra, illetve a nyelvhasználatra olyan módon kérdeznek rá, mint amit mi itt Magyarországon megszoktunk és úgy gondoljuk, hogy ezek a kérdések elég reprezentatív választ adnak a feltett kérdésekre. Úgyhogy nem annyira a jog oldaláról, mint inkább a gyakorlati oldalról tudom hozzátenni a kérdéshez a magam tapasztalatát vagy kiegészítését. Tehát a jognak nyilván az említett körülményekhez viszonyulnia kell, vagy hozzá kell nyúlni a nemzetiségi törvényhez, ami azért nem egyszerű, sőt, az Alaptörvényhez is. Ami egy nagyon mélyre ható változás lenne! Biztosan abba az irányba érdemes elmenni, hogy milyen alternatív megoldásokat lehet alkalmazni. Ebben az esetben azt gondolom – miközben nem nálam van a pénztár kulcsa –, hogy nem lehet szempont az, hogy egy-egy ilyen programnak a fejlesztése mennyibe kerül. Időközben ki lehet találni valamilyen ésszerű, az adatfelvétel, az adatrögzítés és az adatvédelem szempontjából is megfelelő jogi megoldást, különben megítélésem szerint borul a teljes nemzetiségi jogi önkormányzati struktúra. Tehát az a közbizalmi rendszer, amivel három évtizede a magyarországi nemzetiségek rendelkeznek. Arról is nem beszélve, hogy kifelé verjük a mellünket azzal, hogy nekünk milyen rendszerünk van! Már elnézést a szóhasználatért. Csak úgy az őszinteség jegyében.

PZA: Ugyanez a kérdés a nemzetiségek oldaláról! Hogyan viszonyulnak ehhez, hogyha ilyen akadályokba ütközik a nemzetiségi adatgyűjtés? Kiket fognak majd képviselni a képviselők?

Erdélyi-Pfisterer Angelika (EPA): Bízom benne, hogy továbbra is a saját közösségünket fogjuk képviselni! Függetlenül attól, hogy...

PZA: Csak a közösségről nem lesz információ!

EPA: ...milyen úton-módon gyűjtik be az információkat és az adatokat. Alapvetően azt gondolom, hogy egyrészt az, hogy volt a tízévenkénti népszámlálás és azt hogyan kezeljük, mennyire fogadjuk el azokat valós képnek, ez az egyik történet. A másik viszont az, hogy én azt látom, hogy a közösségünkben ez a népszámlálási rákérdezés egy nagyon jó, felrázó jelenség volt. A népszámlálásnak volt egy, az identitást erősítő, tudatosító jellege, és mi a 10 évvel ezelőttinél és most a legutóbbinál is nagyon komoly kampányt folytattunk. Nemcsak azért, hogy minél többen vallják és vállalják az identitásukat, hanem azért is, hogy maga a téma fókuszba kerüljön, és minél többen el is gondolkodjanak rajta! Azt gondolom, hogy ez az időszak egy nagyon intenzív időszak volt az egész közösségünk életében. Sokkal többet beszélgettünk magáról a nyelvhasználatról, az identitásról, az önkormányzati feladatokról, az iskolák helyzetéről. Ilyen szempontból azt gondolom, hogy ez nagy esemény volt. És ez el fog maradni a jövőben ebben a formában. Mi is ugyanazt látjuk, amit Marcell elmondott. Teljes a bizonytalanság nálunk is, csak az ombudsmanhelyettes asszonyhoz tudok kapcsolódni: fogalmunk nincs, hogy mi lesz a jövőben, és hogyan, miként tervezzük majd mi a jövőnket. Amikor kijöttek a népszámlálási adatok, akkor egyébként mi elindítottunk, illetve felkértük a Kisebbségkutató Intézet egyik kollégáját, hogy vizsgálja meg az adatokat, és végezzen több elemzést is. Egy ilyen elérhető a honlapunkon is. Mi ennek alapján próbálunk következtetéseket levonni, hogy milyen irányba halad a közösségünk, mik azok a fókuszpontok, amikre oda kell figyelniünk, tehát, hol kell jobban vagy több munkát befektetünk. De amit az elején is mondtam, hogy maguk az adatok azért soha nem számítanak szentírásnak, és mi próbáljuk azt is figyelembe venni, hogy a közösség mennyire aktív. Tehát nem annyira az adatokat méregetni, hanem azt nézzük meg, hogy egy településen hány nemzetiségi szervezet működik, azok mennyire aktívak. Egy adott intézményben, iskolában vagy óvodában a nemzetiségi nevelés-oktatás helyzete milyen. A pedagógusoknak a száma mekkora, egyáltalán hányan és mennyien vállalják ezt. Ezek mind jogilag nem számolható, de mégiscsak közvetett adatok, amikkel mi tudunk számolni. Nekem például egy nemzetiségi közösség meglétéről sokkal pontosabb képet ad, hogyha azt látom, hogy az adott településen egy civil szervezetben hányan vannak, azok milyen munkát végeznek. Mert ők ez alapján vállalják az identitásukat és nem a népszámlálási adatokon keresztül. Visszatérve a kérdésre: fogalmunk sincs még, hogy mi lesz. Azt meg kell nézni, hogy ez máshol milyen hatással volt, illetve milyen tanulságai voltak. Mindenképp időben el kell kezdeni beszélgetni a jövőbeni szabályozásról.

Itt az előttem szólók is utaltak már arra, hogy a nemzetiségi népszámlálási adatoknak jogi következményei is vannak a népcsoportokra nézve. Most nem tudjuk, hogy a következő népszámlálásnál miként fogják ezeket a számokat megállapítani, az az igazság, hogy szerintem mi sem tudunk olyan túl sok tippet adni ehhez, hogy miképpen lehetne a nemzetiségeket reálisan megszámlálni úgy, hogy az ne vezessen ahhoz, hogy valakit felülmérünk és valakit pedig alul. Mert ennek például

finanszírozási, az oktatási rendszerre kiható hatása van. Nagyon meg kell nézni, hogy honnan és milyen adatot tudunk ebbe a témakörbe bevonni!

Schubert Olívia (SO): Már a hölgyek elmondtak mindent előttem.

PZA: Biztos, hogy van még, amit mondani lehet!

Szabó Orsolya (SZO): A civil szférának az erősödése az egyik, ami nyilvánvaló út lehet. Ugyanakkor voltak a civilek, aztán a kisebbségi törvénnyel létrejöttek az önkormányzatok. Elsorvasztották a civil szférát. A civil szféra alulfinanszírozott, mármint ami még megvan belőle. Most visszajutunk ugyanoda, ahonnan elindultunk, kellenek a civil szervezetek, mert anélkül az önkormányzatok nem alakulhatnak meg. Az egyes településeken működő civil szervezetek tagsága alapján lehetne megbecsülni a közösségek nagyságát, de nyilvánvalóan ez sem adna tökéletes képet.

Nálunk, a németek esetében természetesen nagyon sokat számít, hogy mi azért több mint 70 átvett intézménnyel rendelkezünk. Tehát ez egy komoly intézményhálózat, ahol azért jó lenne látni, hogy hosszú távon ezeknek a fenntartása, finanszírozása hogyan fog alakulni. Egyáltalán tudjuk-e a közösségünket motiválni arra, hogy vállalkozzon többet, és legyenek, tartsák meg azt, ami most van! Esetleg még vállallják fel újabb településeken is az intézmények átvételét.

PZA: Milyen intézményeket? Iskolákat?

SZO: Iskolákat, óvodákat. Van öt olyan iskolánk, ami az országos önkormányzat fenntartásában van, de ugye nagyon sok olyan nyelvoktató iskola van, ami KLIK-es. A magyarországi szlovákság egy része még mindig kistelepüléseken él, ahol az iskola a központ, ezek azonban a kis létszám miatt lassan megszűnnek. Tehát már az is kiesik, mint adatlehetőség, és persze nem is mindenki jár oda.

A másik az, hogyha az iskola megszűnik, a nyelvvesztés még inkább felgyorsul, mert a legtöbb családban nem feltétlen beszélnek a nemzetiségi nyelvet. Az iskolákban vagy a civil szervezeteknél van egyáltalán nemzetiségi nyelvhasználat. Hogyha nem kerül elég finanszírozás ezekre a helyekre, akkor az nagyon gyorsan elszorvad. Pláne a kisebb létszámú helyi nemzetiségi közösségek esetében.

PZA: A ti oldalatokról ez hogyan néz ki?

Lásztity Péro (LP): Úgy látom, hogy bármilyen, nemcsak a nemzetiségi érdekképviselőeknek vagy a politikai képviselőeknek, hanem bármilyen szakpolitikának, bármilyen tevékenységnek szüksége van a visszacsatolásra, azt pedig mérések útján lehet viszonylag megbízhatóan megkapni. Most az a kérdés, hogy a népszámlálás az egyfajta mérésnek mennyire megbízható és jó, de van sok minden másfajta specializált, nem teljeskörű stb. mérés is, amelyek lehet, hogy még precízebbek is. A népszámlálásnak az volt az előnye, hogy a nemzetiség szempontjából ingyenes mérés volt. Mikor egyéb mérések merülnek föl, akkor sokkal inkább megkérdezzük, hogy mi mennyibe kerül, ami a népszámláláskor nem merül fel. Ha a kisebbségi jogokat vagy a nemzetiségi jogokat biztosítani kell, akkor ennek feltétele az is, hogy legyen egy mérési rendszer, mert nem tudjuk, hogy hol tartunk

a jogok megvalósításában, érvényesülésében, a jogszabályok hatékonyságában abból a szempontból, hogy elősegítik-e a nemzeti közösségek fennmaradását vagy sem. Tehát mindenféleképpen szükség van mérésre! Az a kérdés, hogy szerintem a nemzetiségeknek és a szakértőknek abban kellene valamilyen egyezsége jutni, hogy ebben a helyzetbe mit cselekedjenek! A legelején nem voltam itt, úgyhogy nem tudom mennyire definitív döntés az, hogy semmilyen népszámlálás nem lesz, és hogy a nemzetiségekre vonatkozó kérdésfeltevés nem lesz. Akkor ez egy eldőlő kérdésnek tekinthető?

KM: Hát, igen.

LP: Érdemes-e valamit mondani ez irányban, hogy mi meg kérjük, hogy legyen ilyen?! Aztán, hogy ennek van-e súlya vagy nem, azt nem tudom, de megfogalmazható, mert ha nem foglazzuk meg, nem lesznek világos kérdések, és akkor nem lesznek világos álláspontok se, meg irányok sem.

PZA: Jelenleg úgy néz ki, hogy nem lesz.

LP: Én is értem, de meg kell fogalmazni az álláspontot ezzel kapcsolatban! Legfeljebb nem veszik figyelembe.

KM: Bocsánat, csak hogy pontos legyen! Egyelőre a 2031-es népszámlálás még KSH-s ügy és úgy látom, hogy itt is van egy érdekkör, de hogy így rajtunk kívül azért még úgy nem nagyon érdekel senkit. Tehát ahhoz még ez túl messze van. Úgyhogy egyelőre a KSH célja és terve az, hogy a következő népszámlálást már új alapokra helyezze.

LP: Ez befolyásolható, vagy nem?

KM: Inkább úgy mondanám, hogy ez a dolog még nincsen leütve. De a KSH-n belülről viszont abszolút azt látom, hogy ez egy nagyon határozott törekvés.

LP: Jó, hát nekünk is lehetnek határozott törekvéseink! De nyilvánvaló, hogy azért itt látszódik a trend, akkor kell B tervvel is rendelkezni! Szerintem arra kellene még inkább koncentrálni, hogy kidolgozzuk azokat a mérési eszközöket, módszereket elég részletesen, amivel az esetleg kieső népszámlálási mérés legalább a kulcsterületeken pótolható legyen! És ettől szinte függetlenül az a kérdés is fölmerül: mi legyen a jogszabállyal? Az, hogy néhány kulcsterület működése jogszabállyal a népszámláláshoz kötött, egy viszonylag friss dolog, azt hiszem 2010 óta van így. Korábban is volt élet, de nem azt mondom, hogy „az EU-n kívül is van élet”. De azon is el kell gondolkozni, hogy akkor a jogszabályt milyen irányba lehet úgy fejleszteni, hogy ne érje hátrány a nemzetiségeket. Most sajnos az a helyzet, hogyha befagyaszítjuk a mostani állapotokat, és arra mondok valamit, hogy ezeken a helyeken legyen nemzetiségi önkormányzati választás, ahol most is van: az a helyzet, hogy nagyon gyors a népességváltozás. Vidéken a kisebb településeken ott az eltűnés, az asszimiláció. A városokban a betelepülés, illetve a migráció is jelentős. Vannak már az itt élő nemzetiségekkel azonos nyelvi identitású, vagy közel azonos azonosság tudattal bíró betelepülők, akiknek ugyanúgy szükségük van az anyanyelvi oktatásra, vagy az anyanyelv oktatására vagy a kulturális

szolgáltatásokra. Az a lényeg, hogy gyorsan változnak ezek az adatok, és ha most valamilyen szinten befagyasztjuk az intézményességünket, akkor hogyan tudunk reagálni ezekre a gyors változásokra, ha nincs mondjuk tízévenkénti népszámlálás. Tíz év az már egy olyan idő, amikor már mérhető változások vannak ezen a területen. Én azt támogatnám, hogy valamilyen munkacsoportszerűen valami alakuljon, amelyik kidolgozza ezeket a javaslatokat! Egyrészt fogalmazzuk meg, hogy a népszámlálás kérdésében mit képviselünk! Mondjuk ki! Aztán valamilyen reakció lesz rá. Másrészt dolgozzunk a B terven! De ezek már inkább erősen szociológiai feladatok, mint egy hagyományos népszámlálás. Ezek az egyéb fölmérések. Azt, hogy ki minek vallja magát, arról mindenki tudja, hogy helyzetfüggő, meg időfüggő. Ez egy dinamikus kategória. Hogy mennyire használója valamilyen szolgáltatásnak, az se függ pontosan össze azzal, hogy minek vallotta magát. A mostani, választási kritériumokon túl ugyan láttuk itt a hivatalos nyelvhasználattal kapcsolatos kritériumot is a nemzetiségi törvényben. Nem tudom, hogy bárhol ezt alkalmazták volna, és az működőképes lenne a mostani megfogalmazásában a törvényben. Úgyhogy, az egyébként is rászorulna egy kis javításra! Nem tudom, mi a megoldás, ezzel nem foglalkoztam eddig.

PZA: Még senki sem foglalkozott.

LP: De az nyilvánvaló, hogy hamarosan késő lesz, tehát most kell cselekedni! És nagyon szépen köszönjük az intézetnek, hogy ezt a megbeszélést megszervezte, és ennek az eredménye szerintem egy munkacsoport létrehozása és mérőesz-köz-fejlesztési projekt kellene, hogy legyen.

SZSE: Abszolút rácsatlakozva és egyetértve azzal is, amit Péro mondott, még egy szempontot hozzátennék, hogy már most a nemzetiségi önkormányzatok által átvett és működtetett intézményeknek, oktatási intézményeknek stb. – a fenntarthatósága is kérdésessé válik akkor, hogyha nem lesznek referenciaszámok a 2031-es feltételezett, pusztán regiszteralapú, adminisztratív alapú népszámlálásnál. Tehát az intézményi finanszírozás is ettől függ, miközben a népszámlálás is finanszírozási kérdés. Azt gondolom, hogy az a hat év, ami még odáig van, az szinte semmi abból a szempontból, hogy ésszerűen végig kell gondolni. Mi van akkor, hogyha megnézzük, hogy más országokban hogyan zajlik, de nincs igazából tényleges összehasonlítási mintánk, merthogy sehol máshol nincs meg ez a szofisztikált közjogi struktúrába épített rendszer. Azt gondolom, hogy ez nemcsak a nemzetiségi közösségeknek lenne a dolga, és már „Uram bocsá’!”, de a KSH-nak is. Persze elsősorban nem a KSH-nak lenne a dolga ezt a kérdést komolyan és időhúzás nélkül, alaposan végiggondolni, mert ez egy belpolitikai és külpolitikai szempontból nagyon szenzitív kérdés már jelenleg is, és azzá válhat még inkább a következő időszakban. Nem értem, de tudomásul veszem, hogy KSH-n belül van egy olyan eltökéltség, hogy át akarnak térni az adminisztratív, a rendelkezésre álló különféle regiszterek segítségével történő adatgyűjtésre. Csakhogy éppen az említett magyar sajátosság, vagyis a három évtizede létező nemzetiségi közjogi struktúra borul

a népszámlálási adatok nélkül, elvi szinten is! Ez olyan kérdés, amit mindenképpen napirenden kell tartani, mégpedig késlekedés nélkül, és ha úgy tetszik, akkor ezért lobbizni kell mindenkinek, még a KSH-nak is! Hiszen még a KSH érdeke is az lehet, hogy tényleges számokkal rendelkezzenek a magyarországi lakosság kb. 10%-át adó népességről, amely számára a magyar jogalkotás és a magyar társadalom előállította ezt a sajátos rendszert. Bocsánat, de dolga van vele. Akkor is, hogyha éppen egy ilyen elvi döntést készülnek meghozni az adatgyűjtés módszerének átalakításáról. Értem, hogy a skandináv országok, vagy Spanyolország, Ausztria, Svájc adminisztratív alapon gyűjti lakosságáról az adatokat, de ez náluk más. Hiszen nem is működtetnek ilyen szofisztikált rendszert, mint Magyarország. Az a kérdés, hogy fölládozza-e ezt a rendszert az ország vagy nem? Azt gondolom, hogy ez elvi kérdés, ami az abszolút kiindulópont a történetben. Először ezeket az elvi kérdéseket kellene tisztázni, és utána kellene a jogi gyakorlatot tisztázni. De a statisztikai modernizációnak és a jognak nem lehet az a szerepe, hogy már létező, kialakított struktúrákat lebontson, hanem igazából az, hogy megtartsa őket, és főleg akkor, ha ilyen nagy sokaságot érint, mint amennyi a magyarországi nemzetiségi közösségek összessége.

LP: Úgy érzem, az megfogalmazható, hogy a nemzetiségi jogok érvényesülése szempontjából és a magyarországi nemzetiségek érdeke szempontjából egy ilyen átállás kedvezőtlen, így nem akarjuk, vagy káros, hátrányos. Ezért mi szeretnénk, ha nem így lenne! Ezt valószínűleg meg lehet fogalmazni már most. Ez látszik az eddigi tapasztalatok, meg egyszerű következtetések alapján.

KM: Én pedig csak arra szeretnék ráerősíteni, hogy itt tényleg nem a KSH-t kell meggyőzni erről! A KSH-nak ez az elmozdulása, amennyire én látom, kifejezetten azért van, mert itt egy húsz-harminc – 2031-ben nem tudni, hány – milliárdos költségű projekt egy népszámlálás, és nem látja a KSH biztosítottak azt, hogy egy következő alkalommal a kormányzat oldaláról ezt a finanszírozást erre az adatgyűjtésre a KSH meg tudná kapni.

LP: Nekünk vannak alternatív ötleteink, hogy honnét lehet erre pénzt szerezni.

KM: KSH oldaláról nézva mindegy, a forrás milyen irányból érkezik. Az számunkra közömbös.

PZA: Nem akarok nagyon populista lenni, de azt gondolom, hogy 10 év alatt 20–30 milliárdot ki lehet gazdálkodni!

LP: Így van.

PZA: Ennél rövidebb idő alatt is mennek másra nagyobb összegek, de ez másik téma! Ebben a képzeletbeli, majdani nyilatkozathoz egy másik szempontot is behoznék! Itt pont arról beszéltünk mind a ketten, hogy 1880 óta van ilyen típusú adatgyűjtés. Itt van egy, ha úgy tetszik, kulturális, történeti örökség és ezt nem szabadna ilyen drasztikusan megszakítani. Szerintem ez is egy komoly szempont kellene, hogy legyen! Tehát itt persze nem azt mondom, hogy rengeteg olyan kutató

van, aki nemzetiségi adatokkal bíbelődik, de azért mégis ezt a tudományos életet is befolyásolják az ilyen döntések.

Lajtai Mátyás (LM): Még azt is figyelembe kell venni, hogy a népszámlálás hogyan történik. A KSH-nak nemcsak az az egyetlen érve, hogy ez sokba kerül, és sokkal gyorsabb lenne, hogyha regiszterből lehetne elkészíteni, hanem ott van a változó válaszadói magatartás is. Egyre nehezebb az embereket rávenni a kitöltésre. A nemzetiségi adatoknál a törvény megengedi, hogy nem kell feltétlenül válaszolni. Azt gondoljuk, hogy a válaszadók, amikor válaszolnak, sem biztos, hogy „felmutatják” a teljes identitásukat. A romák esetében ez valószínűleg nagy arányban így van. Az adat minősége sem biztos, hogy minden nemzetiségnél hasonló, mert 13 nemzetiség van, és elég különböző karakterűek, ezért nagyon nehéz univerzális állítást kijelenteni, mert ami az egyiknél igaz, a másiknál ellenkezőképpen lehet. A népszámlálásnak igazából az a fő előnye bármi máshoz képest, hogy településszinten meg lehet mondani, hol mennyien vallották magukat egyik vagy másik nemzetiségi csoporthoz tartozónak, és ezt semmi más nem tudja megcsinálni. Amúgy lehet, hogy egy mintás felvételtől jobb számokat is ki lehet hozni, vagy arányosabb számokat, mert a nem válaszolás máshogy hat a nemzetiségi kérdésnél, mint más témáknál. A népszámlálás fő pedig szempontja pedig nem a nemzetiségi kérdés, hanem a teljességtelenség. Igazából a nem válaszolásnak egy része nem abból következik, hogy a nemzetiségi kérdést nem válaszolták meg, hanem az egész kérdőívet nem hajlandóak kitölteni. A nem kötelező adatoknál a KSH az adminisztratív adatokból ezeket amennyire tudta, bepótolta, mert teljességteljesíteni kell. A nemzetiségi adatokat pedig nem kötelező kitölteni, és nem kell teljességteljesíteni, és ez torzulásokat okoz. Valójában azon is érdemes volna gondolkodni, hogy nem is a népszámlálás keretében lehetne csinálni egy csak erre vonatkozó felmérést, bár igazából az is egy népszámlálássá válna nagyon gyorsan. Mert három-négy kérdést még hozzáteszünk, és már nem is lenne sokkal rövidebb, mint egy népszámlálás. Valójában az önkormányzati választásnál is régen az volt, hogy ki az, aki valamilyen nemzetiségi listára föl akar iratkozni. Csak ott volt egy direkt kapcsolat a népszámlálási adatok és az önkormányzat megalakításának lehetősége között. A népszámlálásnál valószínűleg a kitöltők nagy része nem tudja, ha nem szólnak neki, hogy ennek van egy ilyen jelentősége is. Gondolom, ez volt a jogalkotónak a célja, hogy a kettőt így egy kicsit elmozgassa egymástól.

SO: Bocsánat! Az utolsóira reagálva: Mi ezeket direkt kihangsúlyoztuk minden kampányban. Ha népszámlálás van, és ő megvallja a hovatartozását, akkor azzal mihez járul hozzá, annak milyen következményei vannak az önkormányzati választásokra, az oktatásra stb. Ezeket mi mindig nagyon hangsúlyosan elmondtuk, és próbáltuk a figyelmet erre felhívni. De egyébként igen, mi is látjuk, hogy azért nem a teljes közösséget sikerül elérni a hívószavakkal.

(A közönségből): Az adminisztratív nyilvántartások, amiket használni szeretnének a '31-es népszámlálásnál, mennyire megbízhatóak, teljességteljesek?

KM: Már dolgozunk ezen. Az előző népszámlálás feldolgozása során is 18 nagy közigazgatási adatbázist használtunk. Ezekből van, ami teljeskörű, nyilvánvalóan ezek közigazgatási célra lettek létrehozva. Hogy mi statisztikai célra használjuk az ezekben lévő információkat, az nem feltétlenül magától értetődő, ezért egy csomó egyeztetésre és adattisztításra van szükség. Talán nem ide tartozik, de a legnagyobb kihívás, amivel szembesülünk, az az, hogy túlságosan is sok rekord van ezekben az adatbázisokban. Olyanoknak a rekordjait is tartalmazzák, akik nem élnek Magyarországon, és ezt nagyon nehéz nyomon követni a statisztikának. Nemcsak Magyarországon, hanem mindenhol. Ez egy nagyon komoly kihívás.

LP: Akkor ez vetekszik a nemzetiségi adatok megbízhatatlanságával, nem? És akkor nem értem a szembeállítását.

SZSE: Nyilván most döntési helyzet van. Lehetséges, hogy valóban A, B vagy akár C verziót is ki kell alakítani, több szakmának együtt kell gondolkodnia! Én például azt nem tartanám egy rossz iránynak – a megvalósíthatóság egyelőre maradjon a levegőben –, hogy a hazai nemzetiségi közösségeink szempontjából nemcsak arra lennének kíváncsiak úgy általában, hogy minek vallják magukat, mert az egy érzelmi kérdés, hanem hogy miben áll a kulturális aktivitásuk. Mi az az egyéb olyan sajátosság, ami jobban mérhető, és nemcsak a nemzetiségi önkormányzatok esetében, hanem a civil szervezetekkel együtt is, akik nemzetiségi érdek vagy érték mentén szervezik magukat és működnek. Ezzel egy realisabb képet kaphatnánk a ténylegesen működő nemzetiségi közösségekről. Fogalmam nincs, hogy ezt számokkal, illetve milyen módszerekkel lehet megcsinálni anélkül, hogy ez bármilyen fajta diszkriminatív vagy kirekesztő, megfélemlítő helyzetet teremtené. Felmerült bennem az, hogy egy ilyen vizsgálatot nem lehetne-e a már a többször említett munkaerőfelvétel mintájára elvégezni. Ezzel is lehetne közösség meg- és összetartó erőt generálni, hogy igen is, odafigyel rá az állam, merthogy lám, megszervezi azt, hogy tudjuk, mi újság van, a különféle finanszírozási forrásokat is könnyebben lehetne allokálni ezekhez a tevékenységekhez. Tehát nyilván akkor ez azt jelenti, hogy megint csak az egész lakosságot kellene megkérdezni. Abban gondolkodva, hogy vajon milyen lehetséges megoldások vannak, érdemes két irányból közelíteni: egyrésztől fölmérni, hogy melyek azok az információk, amelyek még szükségesek ahhoz, hogy tényleg hatékonyan lehessen az egész nemzetiségi jogi konstrukciónak az adottságait és lehetőségeit kihasználni. Mi az, amiről többet kellene tudni? Nem a KSH-ban gondolkodva, hanem a közösségekben. A másik irányból meg azt lehetne megnézni, hogy a létező, a jelenleg hatályos jogszabályok, kezdve az Alaptörvénytől egészen a nemzetiségi törvényen át, a horizontális szakpolitikákhoz kapcsolódó törvényekig hol kellene beavatkozni és azt mondani, hogy OK, van A, B, C megoldási lehetőség annak érdekében, hogy az kiszolgálja a nemzetiségi törvényt, és hogy koherens legyen. Ez valóban jogi munka. Tehát el lehet ebből az irányból is kezdeni gondolkodni és a másik irányból meg fölmérni, hogy mi az az információ, ami a megvalósításhoz ténylegesen még szükséges. Ha ez a kettő

találkozik egymással, akkor tartunk ott, hogy valószínűleg a KSH érteni fogja azokat a pontokat, amikre programot is tudnak készíteni. Ezután jön a pénzügyi része amivel én nem szeretnék most foglalkozni. Mert ahhoz végképp nem értek.

Még egy dolog, amiről eddig nem beszéltünk: szerintem a különböző nemzetiségi közösségek számára is fontos azt tudni, hogy milyen demográfiai összetételű a népcsoportja. Előregedő-e? Nagyon sok fiatal van? Ez az oktatás fejlesztése szempontjából is fontos: mire lehet számítani az elkövetkezendő tíz évben? Itt nagyon-nagyon sok olyan fontos adat veszne el, ami nekünk létszükséglet, hogy lássuk, hogy merre kéne tovább haladni.

KM: Azt láttam a népszámlálások előtti intenzív egyeztetések során, hogy a nemzetiségi vezetők a saját közösségüket nagyon pontosan ismerik. Egy kisebb, koncentráltabban élő csoport esetében ez egyszerűbb, mint mondjuk egy nagyobb létszámú és ráadásul eléggé elszórtan élő csoportnál. De úgy gondolom, hogy rengeteg olyan ismeret van a közösségen belül, amit a KSH nem tud, mert az csak a kérdőíven szereplő információkat ismerheti. Valahogy be kellene vonni arról az oldalról is azokat az ismereteket, amiket fel lehet használni a jövőben. Ez persze ahány csoport, annyiféle információ, meg eltérő módon gyűjtött információ. Egyáltalán a statisztika egységességet nem egyszerű biztosítani, de ilyen irányba biztos el kell indulni.

PZA: Valaki a jelenlévők közül szeretne erre reagálni?

LM: Szerintem még egy munkaerőfelvétel méretű minta esetében is a nagyon kicsi létszámú és speciális elhelyezkedésű nemzetiségeket, gondoljunk a szlovénekre, eléggé nehéz egy helyen megtalálni, és ha épp az adott településre nem megy senki, akkor utána nagyon kicsi eséllyel fogja megtalálni a többieket. A népszámlálás ahhoz kell, hogy az összes faluban meg tudjuk mondani, hogy ott milyen nemzetiségűek és hányan élnek. Azok a roma kutatások, amelyek a legközelebb állhatnak a valósághoz, nem hivatalos statisztikai adatgyűjtésekből vannak, hanem kifejezetten a romák számát felmérő módszerekkel készültek. Ezekbe be lehet az önkormányzatokat is vonni, a 2010-es években a Debreceni Egyetem is végzett ilyen vizsgálatokat, amikor az önkormányzatokkal becsülték fel a romák számát az egyes településeken. De ezek nem bonyolíthatók le egy országos statisztikai adatgyűjtés keretében. Ugyanakkor az is előjön, hogy a különböző nemzetiségeknek valószínűleg különböző igényeik vannak, mert a helyzetük annyiban eltérő, hogy ami az egyik esetben célravezető, az a másik esetben teljes kudarchoz vezet, mert nagyon fals eredményeket mutatna. Ebből a szempontból jól jött a népszámlálás, mert az elvileg mindenkire ugyanúgy vonatkozik.

LP: Csak ennek akkor külön árazása lesz.

LM: Igen, lehet, hogy a sok kicsi az kiteszi majd egy népszámlálás árát.

LP: Az nem annyira kicsi, sok részletből állhat össze.

LM: Jó, de viszont lehet, hogy annak jobb eredményei lesznek!

LP: Az biztos!

KM: Ez külföldön is egy létező gyakorlat. Tehát kiegészíteni mintás felvétellel.

LP: Meg a földrajzi eloszlás.

KM: Igen, az van, hogy ha egy kis mintás felvétellel egészítjük ki, abból nem biztos, hogy ugyanolyan megbízhatóságú eredményeket kapunk. Mondjuk, egy 10%-os azért az már elég masszív. Tehát, arról azt gondolom, hogy az már használható lenne. De hát az meg már egy kis népszámlálás.

PZA: És ez a mikrocenzus, a 3%-os minta ez eldöntetett?

KM: A KSH-ban zajlik erről a gondolkodás, úgyhogy amíg nincsen jogszabály, ami felsorolja a gyűjtött adatköröket, addig igazából még ez is rugalmas. A 10%-os teljesen rendhagyó volt, mert egyébként 1-2%-os volt korábban. Most azért 3%-os, mert egyre több a nem együttműködő háztartás meg adatszolgáltató. Úgyhogy ahhoz, hogy mondjuk annyi adat legyen, mint korábban egy 2%-os mintából, most már muszáj a 3%-ot megcélozni.

LP: Szerintem a nemzetiségek részéről meg lehet fogalmazni, hogy mik azok az adatok, ami őket érdekelheti, amelyek nagyon fontosak valamilyen szempontból. Egy ilyen kérdéssort össze lehet állítani és az már orientál, hogy mire van szükség. Akkor azt milyen módon lehet elérni, hogy ahhoz az információhoz hozzájussunk? Csak népszámlálás útján vagy másképp is? Valahonnét el kell indulni!

KM: Ezeket nagyon jó számbavenni. Amire a nemzetiségeknek szüksége van, az nyilván egy óriási adatfelvétel, ami rettenetesen részletes stb., hogy megismerjék a saját közösségeiket, vagy ahhoz kell, hogy a közösségükről még pontosabb képet kapjanak. A probléma az, hogy ezekre az adatokra, amit a KSH a népszámlálást követően nyújt, igazából nem feltétlenül a nemzetiségeknek van szükségük, hanem az államnak, hiszen a szabályozást ő alakítja ki.

(A közönségből): Hivatalos adat. Az, hogy én bemondok valamit, az nem hivatalos adat.

(A közönségből): A nemzetiségeknek erre nincs szüksége, mert hogyha jól működő civil szervezetei vannak, és nemzetiségi önkormányzat is csak ezeken a civil szervezeteken alapul helyi szinten, akkor a nemzetiségeknek nem kellenek adatok, ez az államnak kell. A 25-ről 20%-ra való nemzetiségi népességarány küszöb után létesítendő önkormányzati szabályozást is az állam hozta. Az iskolafenntartás esetében is az államnak van szüksége az adatokra, hogy például ne hozzanak létre hat helyen is ruszin népismeretet tanító iskolát, miközben azokon a helyen valójában románok élnek. Mindez nem fordulhatott volna elő, ha a törvényben megkövetelt adatok alapján írják ki a nemzetiségi önkormányzati választásokat. Tehát nem a nemzetiségeknek van erre (most csúnyát mondok) a nagyon gyér adatfelvétellel szüksége, hanem az államnak. Ezért az államnak kell megfizetni ezt az összeget, hogyha ez alapján kívánja az önkormányzati rendszert a továbbiakban fenntartani.

LP: Tehát ha jól értettem: a nemzetiségeknek erre a népszámlálási adatra azért van szüksége, mert ez befolyásolja azt, hogy az állam hogyan viszonyul hozzájuk.

LM: A nemzetiségek, amennyire visszaemlékszem, nem kérték, hogy a népszámlálás alapján legyen az önkormányzati választási kiírás, mert ők teljesen jól megvoltak. Az volt az indokolás, hogy az etnobizniszt kell visszaszorítani. Az objektív népszámlálási adatok tíz évig nagyon jól mutatják, hogy egy nagyobb településen vagy egy budapesti kerületben olyan mértékű változások történnek a lakosság összetételében, hogy lehet, hogy már nem is élnek ott a nemzetiségileg érintett emberek, vagy akár dupla annyian is élhetnek. Akkor a tíz évvel azelőtti adatok alapján lesz vagy nem lesz önkormányzati választás?

KM: Igen, a népszámlálás és az önkormányzati választás időbeli szétválasztása azért fontos, hogy legyen egy objektív kritérium az önkormányzati választásokhoz, ezzel csökkentve az etnobiznisz lehetőségét. Nemcsak a németek, de más nemzetiségi aktivisták a népszámlálásnál próbálták rávenni a közösségüket arra, hogy válaszoljanak, mert ez nagyon fontos az önkormányzatiság szempontjából, hiszen ezzel teremthetik meg a választás lehetőségét. Ha jól sikerült az a mozgósítás, a kisebb közösségeket jobban lehet mozgósítani. Jobban, mint egy nagyot!

(A közösségből): Meg attól függ, hogy mikor kell „elkövetni” az etnobizniszt, a népszámláláskor vagy a választásokkor.

LP: Ennél jobb javaslatom van: folyamatosan.

LM: Csak akkor meg nem sikerül. Tehát, voltak, akik reklamáltak, hogy eddig 40-en voltak, most 12-en vannak, csináljunk valamit! Én ebből a beszélgetésből azt viszem magammal, hogy egyrészt most időszerű elkezdenünk gondolkodni a saját közösségünkben a teendőkről. A másik, hogy miután nem vagyunk szakértői a témának, mindenképpen kell keresnünk hozzá megfelelő szakértőket. Akár a KSH oldaláról, akár jogi oldalról. Azt gondolom, hogy az állam felelőssége is itt van abban, hogy mennyire veszi komolyan a nemzetiségpolitikát és a nemzetiségeknek a megtartását. Ha lesz majd együttműködés, a MNÖSZ-ön belül is többek között, illetve elindul erről a témáról az állam és nemzetiségek közötti párbeszéd, akkor remélhetőleg ki fog alakulni egy olyan rendszer, ami a további munkát megalapozza. Nekem ez a konklúzióm most ebből a beszélgetésből.

PZA: Ahogy mondani szokták, ez egy egész jó zárás. Én azért még megragadom az alkalmat, és persze elismerve, hogy a nemzetiségi adatok rendkívül fontosak, de ugyanakkor, hogy egy picit megértjük a KSH-n belüli gondolkodást, vagy nem tudom, ott-e, hogy ez a másik témakör, amit említettél, az iskolai végzettség, az oktatási adatok, hogy azzal kapcsolatosan milyen mozgások, belső szándékok vannak? Ott hogyan lesz aktualizált vagy megbízható adat?

KM: Csak nagyon röviden, mert nem biztos, hogy rajtad kívül másokat érdekel. Ez egy kihívás. Ezt azért is mondtam, mert ez pont egy olyan dolog, amit most jelenleg nem látunk, nyilván pótolni kell majd a hiányzó adatokat, de hogy mondjuk egy külföldön szerzett iskolai végzettséget milyen megbízhatósággal lehet például valakinek a foglalkozása alapján pótolni, az kérdés. Nyilván vannak

foglalkozások, ami alapján egy fogorvosnak mondjuk meg lehet tippelni az iskolai végzettségét, van, akinek meg nem.

PZA: Igen. Csak akkor itt is hogy lesz?

KM: Azért a magyar iskolai végzettség, amióta az Oktatási Hivatal vezeti ezt a nyilvántartást, az aktív korú lakosság nagy részének azért nagyon pontos, megbízható adata van a nyilvántartásból. Vannak, persze akik hiányoznak.

LM: Igen, de azért a gyűjtött adatot se biztos, hogy sokkal jobb, pontosabb volt. Az adminisztratív oldal inkább a hiányok pótlására szolgál. Ha van adat, akkor az azért valószínűleg jó adat. Aztán kérdés, hogy az adatok jól találkoznak-e egymással. Egy csomó esetben maga a jogi helyzet hozza a nyilvántartási adatot. Az például, hogy kinek mi a törvényes családi állapota, azt a magyar államigazgatás tartja nyilván. Iskolai végzettségénél is, hogyha az megvan, akkor az nyilván van tartva. Adminisztratív hiba is lehet, de ez jóval-jóval kisebb arányú, mint amit egy ilyen válaszadási kérdőívénél mondanak az emberek. Főleg, amikor nem is saját magának tölti ki.

PZA: Pont az iskolai végzettség egy olyan adat szokott lenni, amikor mintákkal operálunk, hogy a KSH-adatokkal vetjük össze. Tehát ezért gondolom, hogy ez egy kulcsfontosságú adat lehet országos, regionális, bármilyen szinten. Ha nincs más hozzászólás, köszönöm szépen, hogy eljöttek/eljöttek, és akkor ez legyen felkérés a táncra, hogy egy ilyen munkacsoportot hozzunk össze! Ahogy Marcell is mondta, itt közösen kell gondolkodni az alternatívákon! Köszönjük szépen.

MENET KÖZBEN

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

Egyetemistatüntetések, blokádok, polgári ellenállás Szerbiában 2024 novemberétől

I. rész

Student Protests, Blockades, Civil Resistance in Serbia from November 2024

Abstract: In Serbia, following the tragedy of November 1, 2024, commemorations were soon followed by protests, then student blockades, further mass demonstrations, and counter-rallies organized by the authorities. By mid-August, violent clashes had already erupted. This study traces the course of these events as they unfolded, presenting the culture of resistance in Serbia, the media landscape, the aims of the protests, the symbols employed, the political and media narratives, and the main actors involved.

KEYWORDS: Serbia, student protests, supporters, government and opposition, narratives, media landscape, symbols

A módszertani nehézségekről

E tanulmány véglegesítésekor, 2025 októberének elején a szerbiai megemlékezések, amelyek tüntetésekre és az intézmények, elsősorban az egyetemek blokádjába fordultak át, a hatalom részéről pedig ellendemonstrációkba és rendőrségi akciókba, letartóztatásokba, sőt fizikai leszámolásokba torkolltak, immár tizenkettedik hónapja tartanak 2024 novembere óta. Egy folyamatban lévő eseménysort

* A szerző szociológus, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@tk.hu; ORCID: 0000-0003-41628171

értelmszerűen nehezebb értelmezni, mint egy történetet, amelynek viszonylagos vége is meghatározható, ugyanakkor nem tisztünk jóslatokba bocsátkozni.

A tanulmány első részében elsősorban az eseményeket mutatom be és igyekszem értelmezni, illetve a történések hátterét, a médiahelyzetet, az egyetemisták kommunikációját. A *Regio* következő számában részletesebben mutatom majd be a hatalom reakcióját, illetve a külföld hozzáállását. Majd kitérek az egyes támogatói csoportokra – mint például a sportolók és a háborús veteránok –, s áttekintem, hogyan viszonyultak a tüntetésekhez a vajdasági magyarok, azon belül a legerősebb pártjuk, a Vajdasági Magyar Szövetség, illetve más kisebbségek tagjai, mint például a bosnyákok.

Az eseményeket a kezdetektől élénken figyelem. 2024. november 23–24-én jártam Belgrádban, majd 28-án Újvidéken; ekkor még nem igazán érződött a levegőben semmi. Belgrádban békésen zajlott le a futó félmaraton, Újvidéken pedig pár helyen volt látható a tüntetéssorozat szimbólumává vált véres kéz, illetve a felirat („Ruke su vam krvave” – „Véres a kezetek”), bár az újvidéki városházát már kordonnal vették körül, miután a tüntetők piros festékekkel „sorozták” meg az épületet, illetve a járdákra és a központi tér kövezetére a véres kéz szimbólumát festették.¹ A megemlékezés-, majd tüntetéssorozat az újvidéki ellenzéki képviselők letartóztatása után ekkortájt robbant ki.

Jómagam a közép-bácskai Lovćenacra vettem részt 2025 januárjában egy megemlékezésen, majd szülőfalumban, a szomszédos Kishegyesen, amikor 15 percre az utat is blokkoltuk. A következő itteni megemlékezést jómagam szerveztem meg február 14-én, miután egy mezőgazdász barátom javasolta, hogy traktorokkal blokkoljuk a főutcat negyedórára. Utóbb azonban visszakozott, arra hivatkozva, hogy a többi gazda nem akar beszállni a szervezésbe, mert tartanak a (helyi) hatalom bosszújától, például a támogatások megvonásától („itt mindenki ismer mindenkit”). Mégis szerzett egy lovaskocsit, amelyet egy Ausztriában dolgozó utcabelimmel „díszítettünk” fel piros és fehér luftballonokkal az áldozatok emlékére. Mindez meglehetősen érdektelenség mellett zajlott le egy túlnyomórészt magyar faluban, mintegy kéttucatnyi ember jelent meg a demonstráción. Mindeközben a szerbek és montenegróiak lakta Lovćenacra azóta is minden egyes vasárnap 11.45 perckor, amikor is november 1-én lezuhant az újvidéki átlomás előtetője, lezárják a főutat, kezdetben általában 50–80 ember, 2025 nyarán azonban már csak két-három tucatnyian. Mondhatni, az eseményeket résztvevő megfigyelőként is követtem, bár a sikertelen helyi kezdeményezés miatt kevésbé lelkesen és optimistán. A kulturális antropológiában pedig az sem ismeretlen, hogy a megfigyelőt magát mentálisan is megerőlteti az események követése, esetleg ráun. Kezdetben szinte óránként figyeltem a híreket – hisz mindig történt

¹ Minderről lásd riportomat: Szerbhorváth György: Már nem az én városaim – Búcsú Belgrádtól és Újvidéktől. *Élet és Irodalom*, 2025. január 10. <https://www.es.hu/cikk/2025-01-10/szerbhorvath-gyorgy/mar-nem-az-en-varosaim-.html> (Letöltés ideje: 2025. július 31.)

valami –, és noha az események intenzitása legfeljebb nyárra csökkent le valamelyest, magam is már kissé fásultabban követtem az eseményeket, azaz napi három-négy alkalomra csökkentve a hírek átnézését, ami azonban még így is napi egy órát jelent(ett) a korábbi két-három-négy órához képest. Az augusztus közepi összecsapások a tüntetők és a rendőrség közt, az egyetemek megszállása a hatóságok által azonban engem is újra a képernyőkhöz szögezett.

A szerbiai történéseket elsősorban a médiában megjelent hírek – ideértve a közösségeket is – alapján fogom felvázolni. Több ezer cikkről, posztról van szó, ezek egy része tárgyyszerű hír (a hatalom részéről álhír), illetve szakértői véleményekre támaszkodom, az ún. független (ellenzékieknek mondott) online és nyomtatott sajtóból (n1.rs, nova.rs, *Danas*, Peščanik.rs, *Vreme*, Radar.rs, az azóta megszűnt balkans.aljazeera.net, Autonomija.info, Szabad Magyar Szó stb.), de élénken követtem az állami médiát (ún. közszolgálati tévék, mint az RTS és az újvidéki RTV szerb és magyar adásait), illetve a hatalomhoz közel álló kereskedelmi tévék propagandaműsorait (Pink TV, B92 TV, Prva TV) és nyomtatott/online médiájukat (*Informer*, *Kurir*, *Politika*, *Dnevnik*), amelyek a szerb elnök, Aleksandar Vučić kezdetben naponta megtartott, általában legalább egyórás „sajtótájékoztatóit” is élőben közvetítették, illetve mutatták be narratíváját, továbbá kritizálták a tüntetőket, a blokádokat megszervező egyetemistákat, az ellenzéket stb. A helyzet lényegében azóta sem változott, ezek a híradók kötelezően az elnök tevékenységének bemutatásával, nyilatkozatainak idézésével kezdődnek. Ha éppen nem a szerbiai eseményekre reagál, akkor egy gyárlátogatásról, egy beruházás elindításáról, utak stb. megnyitásáról számolnak be, más esetben a környező országokkal vagy a Nyugattal folyó konfliktusokat véleményezi az elnök.

Tehát vélhetően történelmi jelentőségű eseménysorozatról van szó, amelyről adekvát szerbiai vagy nemzetközi szaktanulmányok még értelemszerűen nem születtek.² Pár szöveget már meg lehet találni az interneten angol nyelven is, de ezek például vagy egy-egy tudományosnak mondható lapban megjelenő interjúk,³ vagy személyes hangvételű kulturális antropológiai beszámoló, vagy olyan tanulmány, amely a már korábbi nyugat-balkáni tüntetések történetébe ágyazza be a legújabbakat is.⁴ De se szeri, se száma a neten közvetített (innen is származó)

² Ugyanakkor akár jelzésértékűnek is mondható, hogy a szerbiai *Sociološki pregled (Szociológiai Szemle)* legutóbbi felhívása szerint a 2025/4-es számba a 19. századi szerb szocialistáról, Svetozar Markovićról szóló tanulmányokat. A másik jelentős szakfolyóirat, a *Sociologija* sem foglalkozott a témával mindeddig. A *Nova Srpska Politička Misao [Új Szerb Politikai Gondolat]* honlapján is publicisztikaszintű elemzések találhatók, amelyek azonban az egyetemistákkal, a tiltakozókkal is polemizálnak.

³ Dinić, Ivana: Serbia's New Student Movement: A Conversation with Dubravka Stojanović. *Comparative Southeast European Studies*, 2025; 73(1): 101–114.

⁴ Pollozhani, Lura – Bieber, Florian: Protests for change: mass protests against competitive authoritarian regimes in the Western Balkans. *Third World Quarterly*, 2025; 46:2, 193–214.

Balkán-szakértőkkel folytatott beszélgetéseknek, podcastoknak, konferenciáj eléggő online beszélgetéseknek.

Szerb nyelven megjelent tanulmányra⁵ eddig nem találtam, viszont egy, 2025 novemberére Belgrádba meghirdetett konferenciáról van tudomásom. De, mint jeleztem, megszámlálhatatlan szakértő (szociológusok, politológusok stb., volt és jelenlegi ellenzéki politikusok) ad interjút, ír publicisztikát, elemzést; ezek közül naponta mintegy 10–20-at volt/van érkezésem elolvasni. Érdeklődtem szerb, horvát, szlovén és vajdasági magyar kollégáknál, akik az ex-jugoszláv térség történelmével, jelenével foglalkoznak (szociológusok, politológusok, antropológusok), de azt a választ kaptam, hogy igen, a téma előttük hever, sőt, már az egyetemeken is tárgyalják a diákokkal, de kész munkájuk még nincs. Mindenestre a téma sokakat tart izgalomban tudományos kutatóként is, és bizonyára sok mű születik majd a közeljövőben.

A kép tehát nem lehet teljes, módszertanilag talán a legadekvátabb az lett volna, ha Victor Klemperer *A Harmadik Birodalom nyelve. Egy filológus feljegyzései* c. könyvéhez hasonlóan napi szinten, azaz naplószerűen követem és kommentálok az eseményeket. Ugyanakkor az *Élet és Irodalomban* többször is írtam az eseményekről, és több interjút is adtam.

Mégis, a tíz-tizenegy hónap már bőven elég arra, hogy visszatekintsünk és bemutassuk a történetet, értelmezési keretekkel próbálkozzunk, kiemeljük az eddigi fontos és akár rendhagyó, vagy éppen a szerbiai történelembe illeszkedő jelenségeket, s mindezt részben a hibrid rezsimek vagy az ún. színes forradalmak nemzetközi kontextusba helyezzük.

Az ellenállás hagyománya és kultúrája Szerbiában

A Balkánon élő népek elitjei és maguk az etnikumok, gyakran hagyományos törzsi szövetségben élve (Szerbiában például a kommunisztikus zadruha típusú közösségekben) a nemzetépítés során, illetve az elnyomó nagyhatalmak, elsősorban az Oszmán és a Habsburg Birodalom elleni harcban az ellenállás számos formáját gyakorolták a látszólagos együttműködéstől kezdve az adókerülésen át a fegyveres ellenállásig.⁶ A lázadások végigkísérték a történelmüket, a szerbek önképének mindig is része volt a szabadságszeretet, az idegen uralom elleni harc, a hazafiaság, miközben a szakirodalom is egyetért abban, hogy az autoriter hatalomnak

⁵ Knežević, Aleksandra: An Autoethnographic Account of the Anti-Corruption Student Protests in Serbia 2024/25. *Contemporary Southeastern Europe*, 2025, 12(1), 51–61.

⁶ Egy összefoglaló jellegű tanulmány, amely véletlenül éppen 2025 elején jelent meg: Matić, D. Goran: Pobune, bune, zavere, nemiri i protesti u Srbiji od 1815. do 2006. godine [Lázadások, felkelések, összeesküvések és tüntetések Szerbiában 1815-től 2006-ig]. *Politička revija*, 2025/1. 213–230.

is mindig megvolt a táptalaja, a nép mintegy igényli az erőskezü vezetőt, még ha az uralkodót gyakran saját nemzetbéli ellenfelei ölték is meg (lásd a királygyilkosságokat vagy éppen Zoran Đinđić kormányfő 2003-as meggyilkolását). A győztes Balkán-háborúk és a két világháború fejleményei a szerb önkép egyes elemeit csak megerősítették – a büszke, harcos, patrióta nép kivítva szabadságát és függetlenségét. Mindezt a narratívát a 90-es években a kudarcos háborúk, Koszovó elvesztése, egyes nem szerbiai szerb területek feladása az ellenfél katonai akciói után, a horvátországi, boszniai és koszovói szerbek tömeges elmenekülése csak részben módosította. A jelenlegi, Aleksandar Vučić vezette hatalom például Koszovó elvesztését sem ismeri el, egyes elveszített csatákat pedig – mint a kosarait 1999 tavaszán a koszovói albán csapatok ellen –, nyertesként mutatnak fel, Szerbia egyebekben nemzetközi összeesküvés áldozata, idegen (háttér)hatalmak akarják gyengíteni, miközben az ország a Nyugat és Kelet (elsősorban Oroszország) közt keresné semleges helyét.

Az ellenállás hagyományát egy ideig szintén erősítette a Sztálinnak mondott titói „nem” 1948-tól, Csehszlovákia (látszólagos) támogatása 1968-ban. Még előtte azonban a hivatalos narratíva legfőbb elemévé vált, hogy a szerb(iai) kommunista partizánok vezették győzelemre a népfelszabadító erőket a német megszállás és a szerb csetnik és horvát usztasa kollaboránsok ellen. Ez legfeljebb csak nyomokban igaz, amennyiben a szerbiai szerbeket nézzük, ráadásul éppen a szintén az erdőbe-hegyekbe elvonuló szerb csetnikek kollaboráltak a nácikkal, az usztasákkal és a szerb quisling-hatalommal a kommunisták elleni küzdelemre hivatkozva. A nyolcvanas évekig a hivatalos történetírás szintén jelentős szerepet tulajdonított a belgrádi középiskolás és egyetemista ifjúkommunistáknak, akiknek persze szintén volt hatásuk, a következő periódusban pedig múltjuk, s ez a legjobb belépőt jelentette az új szocialista rendszer hatalmi struktúráiba. Később, az 1968-as jugoszláviai diáklázadások, melyeknek központjai Belgrádban és Zágrábban voltak, részben az egykori ifjúkommunisták példájára támaszkodtak. Itt hangsúlyozni kell, hogy ezek a diáklázadások nem rendszerellenes voltak (az első követelések a diákothonokkal és menzákkal voltak kapcsolatosak, utóbb került elő a rendszert működtető technokrata, bürokrata kommunista elit kritizálása), mint a nyugati 68-asok. Itt a diákok valójában balról előzték a begyőpösödettnek tekintett kommunistákat és amint Tito kiállt mellettük, a tüntetéshullámnak vége szakadt. De kiemelhetjük azt is, hogy az ún. önigazgató szocializmusnak volt némi emancipatorikus jellege és eredménye is, bár teljes kudarcba, gazdasági összeomláshoz vezetett, és már a hetvenes évek óta nagyobb munkássztrájkok törtek ki, amelyek a nyolcvanas években mondhatni mindennaposakká váltak. Az 1988-as ún. újvidéki joghurtforradalom, illetve az „antibürokratikus forradalom”, amely Slobodan Milošević teljhatalmát hozta magával, ugyan kvázi alulról szerveződött, de utóbb kiderült, hogy a szerb pártelnök mögött felsorakozó (új) elit és titkosszolgálat állt mögötte,

a munkásokat, majd később másutt a diákok, közszolgák stb. többségét egyszerűen kivezényelték a „támogató mítingekre”.

Jugoszlávia szétesésének folyamatából szintén az alulról jövőnek tűnő lázadások emelhetők ki. Utalhatunk a koszovói albánok 1968-as és 1981-es lázadásaira is – utóbbiak szintén az egyetemről indultak ki –, amiket aztán a jugoszláv-szerb rendszer vert le erőszakkal, vagy a horvátországi szerbek ún. rönkforradalmára 1990-ben (amikor a szerb többségű településeken elfoglalták a helyi rendőrségi épületeket, a polgárok fegyveresen zárták le az utakat stb.), amelyről kiderült, hogy nem spontán jellegű volt, hanem szintén a szerb titkosszolgálat állt mögötte Slobodan Milošević Nagy-Szerbia projektjét támogatva.

1991. március 9-én került sor a többpártrendszerű Szerbia első nagy demonstrációjára, amelyet a legerősebb ellenzéki párt, a Szerb Megújodási Mozgalom vezetett, és többek közt a szerbiai állami tévé épületét (amit TV-Bastille-nak neveztek el) akarták bevenni. A tüntetést a hadsereg tankjaival verette le Milošević. A háborúellenes megmozdulások 1991-ben indultak el (így a kisebb magyar falvakban is), ezek azonban nem voltak tömegesek. Majd 1991–1992-ben újabb egyetemista tüntetésekre került sor. Érdekes, hogy a nemzetközi szankciók bevezetése után, a teljes nyomor időszakában, azaz 1992 és 1995 között nem volt jelentősebb tüntetéshullám, úgy tűnik, a többség egyszerűen a túléléssel foglalkozott, és a mindennapi életben a rendőrségi represszió is olykor brutális lett, nem beszélve a szabadcsapatok szerepéről és a maffiáról, melyek az állammal szövetkeztek, illetve amelyeket éppen a titkosszolgálat tartott kontroll alatt. Ám 1996. november 17-étől, miután az ellenzéki összefogás az olyan nagyvárosokban is megnyerte az önkormányzati választásokat, mint Belgrád és Újvidék, három hónapig, azaz februárig tartó tüntetéshullám söpört végig főleg e településeken, és februárban végül a hatalom elfogadta az eredményeket (ekkor lett Belgrád polgármestere Zoran Đinđić). Az elsősorban egyetemista vezetők által szervezett tüntetések hatására egyesült az ellenzék nagyobb része, és az egyetemisták mozgalmából nőtt ki az Otpor (Ellenállás), amely világhírűvé vált, jellegzetes szimbólumával, az összeszorított ököllel. Az Otport az jellemezte, hogy nem volt konkrét vezetője, az egyes csoportokat úgy koordinálták, hogy ha a hatalom le is csapott volna rájuk – ami gyakran megtörtént (verés, bebörtönzés stb.) –, ne lehessen felszámolni a hivatalosan be sem jegyzett, civilnek mondott szervezetet, amely valójában még szinte internet nélkül építette fel a hálózati típusú ellenállást. Az Otpor külföldről is kapott logisztikai és pénzügyi támogatást, ami miatt a rendszer hazaárulással, a szerb nemzeti érdekek feladásával stb. vádolta őket.⁷

⁷ Mindennek természetesen hatalmas szakirodalma van. Az 1996/97-es tüntetésekről és az Otporról lásd pl. ezt az angol nyelvű tanulmányt: Prosic-Dvornic, Mirjana: *The Topsy Turvy Days Were There Again: Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/1997. The Anthropology of East European Review*, 2002/1. <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/691/784> (Letöltés ideje: 2025. június 8.)

Majd következett 2000. október 5-e, miután részben az Otpor által egységes szövetségbe kényszerített ellenzék jelöltje megnyerte az elnökválasztást, ám Vojislav Koštunica győzelmét Milošević csak a tüntetések nyomására ismerte el. Október 5-ét sokáig forradalomnak tekintették, hisz a nép felgyújtotta a szkupstina épületét is, és Szerbia szinte összes településéről érkeztek az emberek Belgrádba. Utóbb derült ki, hogy döntőnek bizonyult az ellenzék vezetőjének, Zoran Đinđićnek és a titkosszolgálatok speciális alakulatának, a korábban a harctereken háborús bűnöket is elkövető pirossapkások vezetőjének, Milorad Ulemek Legijának az alkuja, miután elterjedt a hír, sem a hadsereg, sem a rendőrség nem fogja támogatni az elnököt a tömeg ellenében. Később aztán éppen Legija szervezte meg Đinđić kormányfő meggyilkolását.

Ezután viszonylag nyugodtabb időszak következett, bár akadtak sztrájkok (szociális jellegűek, így például igen sokszor a pedagógusoké vagy a mezőgazdaszóké), demonstrációk (például a háborús veteránok követelték elmaradt járandóságukat). Idővel a demokratikus koalíció erodálódott, ellenzéke szerint korrumpálódott, így térhetett vissza a hatalomba Aleksandar Vučić 2012-től a társadalom egy része által is rehabilitált szocialistákkal és egyes nemzeti radikális erőkkel együtt. A parlamentben, ha nem is mindig kétharmados, de kényelmes többségük lett (Szerbiában az alkotmánymódosításhoz és a sarkalatos törvényekhez sem kell kétharmad), szinte az összes önkormányzatban is megszerezték a hatalmat, kiépítették saját médiarendszerüket az állami média elfoglalása mellett, folyamatosan építve le a többi hatalmi ágat, így a bíróságok függetlenségét is. Vučić retorikailag az EU-ba való belépés mellett kampányolt; mindez inkább a külföldi befektetőknek szólt. Egyfajta hibrid rezsim alakult ki a lakosság szegényebb, vidéki, iskolázatlanabb, idősebb részének folyamatos támogatásával. A választások úgymond szabadok, de a média manipulálása, a propaganda egyre inkább tetten érhetővé vált, ahogy a nepotizmus és a korrupció is, és a Szerb Haladó Pártban vagy más szövetséges pártban (így a Vajdasági Magyar Szövetségben) való párttagság vagy társutasság vált a karrier alapjává. A demokratikus alapjogok vagy éppen a média helyzetét az EU vagy a nemzetközi szervezetek legfeljebb csak az utóbbi években észrevételezték, mert Szerbiát – az elnök narratívájának megfelelően – a nyugat-balkáni béke garanciájának tekintik. Egyébként úgy tűnt, hogy az Alkotmány szerint főleg protokolláris funkcióval rendelkező elnök hatalma teljesen bebetonozódott. A számos botrány (a maffiával való kapcsolatok, a korrupció, a családtagok gazdagodása stb.) ellenére Vučić támogatottsága a választások teljes szabadságának megkérdőjelezhetősége mellett igen stabil maradt – legalábbis az újvidéki tragédiáig –, a társadalom (relatív szavazó) többségének, mint mindig, most is igénye van egy erőskezű, autoriter vezérre, aki megvédi őket az idegenek támadásaitól (például az afrikai és ázsiai menekültektől) és biztosítja a minimális szociális biztonságot.

Ugyanakkor az események kapcsán külföldi elemzők is használják már azt a narratívát, miszerint az államot rabul ejtette (state capture) az uralkodó párt. Tehát

a hatalmi párt(ok) emberei foglalják el az intézményeket, így a közsférában is (a bíróságoktól kezdve a tanügyön át akár az egészségügyi vezetői pozícióig, nem beszélve az egyes hatalmi szintekig), a legvégső határig építve fel a patrónus-kliens viszonyrendszert, ahol a legtöbb és legfontosabb döntést az egyszemélyi vezetés, azaz az elnök hozza meg.⁸ A 2020-as járvány azonban már több elégedetlenségi hullámot hozott, bevezették a rendkívüli állapotot, ami miatt zúgolódtak például a diákotthonok lakói, általában a vírustagadók és az oltásellenesek (ekkor futott fel itt is a tudományellenesség), de megjelentek a hatalmat támogató ellentüntetők is. Az ellenzéki pártok is próbálkoztak, de különösebb tömegtámogatás nélkül. Eközben markánsá váltak az ökológiai jellegű tüntetések, korábban a természetvédelmi területeken létrehozandó mini vízerőművek miatt, majd 2021-től – amikor kiderült, a kormány lakott, illetve megművelt területeket is átengedne külföldi érdekcsoportoknak a lítium és más ritkafémek kibányászására – bontakozott ki nagyobb tiltakozáshullám (Rio Tinto-botrány). A 2010-es évek végétől ellenzéki mozgalmak is kialakultak (például Egy az ötmillióból), hosszabb ideig sztrájkoltak az ügyvédek, mások a Pride ellen tiltakoztak; az önkormányzati választások újabb elcsalása miatt fizikai összecsapásra is sor került Belgrádban 2023 végén. A társadalmat szintén megrázta a 2023. május 3-i belgrádi általános iskolai mészárlás, amelyben egy általános iskolai diák kilenc személyt, tanuló társait, tanárát ölte meg, és a másnapi, Belgrád-közelí ámokfutásos tömeggyilkosság nyolc halálos áldozattal, de e tiltakozások a hatalmat különösebben ismét nem rendítették meg. Emellett megemlíthetjük, hogy akadtak sztrájkok a gyárakban is a munkakörülmények és a bérek miatt, a mezőgazdászok számtalan esetben zárták el az utakat traktorjaikkal, de ezek az akciók egyfelől főleg a saját (anyagi) érdekeiket szolgálták, másrészt a társadalmi szolidaritás sem jelent meg, akárcsak a gyakori pedagógussztrájkok esetében sem.

És akkor következett 2024. november elseje.

Megemlékezések, tüntetések, blokádok

2024. november elsején leomlott a (kvázi) felújítás után kétszer is átadott újvidéki vasútállomás előtetője 14 ember halálát okozva, majd még ketten később a kórházban hunytak el. A megdöbbenést csendes megemlékezések sora követte, ezeknek még nem volt tüntetésjellege. Az elnök szerint az előtetőt nem is rekonstruálták (mint kiderült, már ez sem volt igaz), és az első napokban felelősök sem akadtak,

⁸ Ezt az írást azért emeljük ki, mert összefoglalja a szerbiai tüntetéssorozatok előzményeit is: Trpkovic, Mina – Stühlen, Christin: *Uprisings in Serbia. Struggle(s) against a resilient regime*. PRIF Spotlight, 2, Frankfurt/M, 2025. DOI: 10.48809/prifspot2502 https://blog.prif.org/2025/03/21/uprisings-in-serbia-struggles-against-a-resilient-regime/?utm_source=chatgpt.com (Letöltés ideje: 2025. július 2.)

senkit sem tartóztattak le. A korrupció kérdése rögtön felmerült, annál is inkább, hisz mindennapos probléma volt addig is.

November 5-én ugyan lemondott Goran Vesić építésügyi miniszter, de az Újvidéken ekkor már tüntetők ezzel nem elégedtek meg, a városháza elé vonulva követelték mások, így a polgármester felelősségre vonását is – piros festékkel dobálták meg a városházát, szennyvizet öntöttek eléje az utcán (valójában csapvizet). Az épületbe behatolni kívánó embereket a rendőrség könnygázzal zavarta szét. 11-én parlamenti képviselők tiltakoztak Belgrádban, s ekkor sétáltak először a polgárok – a séták váltak a blokádok mellett a tüntetések bevett formáivá (akárcsak 1996/97-ben és később). 21-én tartóztattak le tucatszámú embert, így Vesićet is (akit akkor hamar szabadon bocsátottak, majd újra letartóztatták, bár egy kórházban húzta meg magát állítólag súlyos betegséggel). 22-én a belgrádi Színművészeti Kar diákjai és tanárai bejelentett eseményen emlékeztek meg az elhunytakról. A rendőrség azonban nem biztosította a helyszínt, sőt, megtámadták őket, többek közt a hatalmi párt tagjai is. Ez az esemény tekinthető a robbanáspontnak, s 25-én a kar egyetemistái már plénumot tartottak, melyen a jelenlévő egyetemisták többségének szavazataival döntöttek, elsőként azt követelve, hogy a rendőrség vonja felelősségre az őket bántalmazókat. Decembertől egyre több egyetem számos kara csatlakozott hozzájuk, többnyire a tudományos-egyetemi tanácsok támogatásával. A plénum lett a gyűlések bevett formája.

Vučić ezekre úgy reagált, hogy Kobra nevezetű speciális egységeinek tagjai 6–7 másodperc alatt szétzavarnák őket, az egyetemistákat pedig a professzoraik manipulálják. Mindezt széleskörűen nevelték ki, de érzékelhetővé vált, hogy a diákok a hatalomtól milyen reakcióra számíthatnak, megértésre (nem) várhatnak. Az egyetemek előtt vagy a városi közlekedési csomópontok blokádjainál olykor huligánok jelentek meg, erre volt válasz az első nagyobb belgrádi tüntetés december 24-én az egyik belgrádi központi téren, a Slavijánál.

Innentől kezdve már lehetetlen lenne felvázolni az események menetét, amennyiben több száz településen emlékeztek, gyülekeztek az emberek. Kezdetben ez még követhető volt egyes honlapokon, mint például a javniskupovi.com-on, amely azonban február óta már nem közöl adatokat. Egy március végi összesítés szerint legalább 400 településen tartottak megemlékezést, tüntetést – a nagyobb városokban persze szinte naponta voltak megmozdulások –, miközben Szerbiában 6158 település van (ezek jó része persze gyakran minimális létszámú falu, illetve ebből 193-at tart városnak a törvény).⁹ 54-nek van 10 ezernél több lakosa, ebből 12 tekinthető nagyvárosnak 100 ezer fölötti lakossal, vagyis bizonyosan állítható, hogy a tüntetések országsszerte zajlottak, földrajzi sajátosság nem figyelhető meg – az albánok és a magyarok lakta régióra külön ki fogunk térni. A legnagyobb tüntetések

⁹ Члан 5. Закона о територијалној организацији Републике Србије. (Törvény Szerbia Köztársaság területi szerveződéséről, 5. szakasz.)

kapcsán még a 300 ezres számot is emlegették. (A számháború végig folyt, mert a hatalom is szervezett ellendemonstrációkat, ám azokra napidíjért, busszal is szállították a gyakran erre kényszerített embereket, akik főleg a közszolgálatokból érkeztek. Az utóbbiak esetében, amennyiben a közszolga nem jelent meg az ellentüntetésen, gyakorivá vált az elbocsátás, bár ennek mértéke nehezen becsülhető meg.) A többnapos túrák során gyaloglókat, biciklizőket köszöntők számát is lehetetlen fölmérni, ahogyan a folyamatosan az egyetemeket blokád alatt tartókat (itt persze pár ezer emberről beszélhetünk) vagy a sztrájkoló középiskolásokat is. Ha azt állítjuk, legalább egymillió ember minimum egy tüntetésen valamilyen formában részt vett, biztosan nem túlozunk, ez az ott állandóan élő lakosság 15–20 százaléka is lehet. Ezzel együtt a hatalomnak a felmérések szerint még mindig van egy masszív, kb. 40%-os biztos szavazótábor, ami az ország összlakosságának szintén 15–20%-át jelentheti, így összességében egy teljesen megosztott társadalomról beszélhetünk.

A településlista egyszerre volt dicsőség- és szegyenlista, illetve a közösségi médiában is számtalan poszt foglalkozott azzal, hol volt vagy hol nem volt megemlékezés vagy tüntetés. A legnagyobb tüntetések március 15-én és június 28-án (Vidovdánkor, azaz Vid napján, az 1389-es rigómezei csata évfordulóján) voltak, egyes becslések a 300 ezres számig is elmentek, de akadt többnapos tüntetéssorozat is például Újvidéken. A hatalom erre jellemző módon ellentüntetésekkel reagált, vidékre buszoztatva a fizetett „híveket”, de ezek aránya jócskán alatta maradt az előbbiekének. Nem volt ugyan minden településen megemlékezés vagy tüntetés, de nehéz tipológiát alkotni. Akadtak kisebb vajdasági helységek, ahol a (szerb) lakosság többsége is összegyűlt, másutt viszont sehol. Egyes települések az élen jártak úgy a rendszerességet, mint a létszámot tekintve. Jelzésértékű a szülőhelyemet is magában foglaló Kishegyes község, amely három települést foglal össze: a magyar többségű Kishegyesen háromszor volt megemlékezés és útblokád, a szerb és montenegrói Lovćenacón minden vasárnap az eddigi egy éven át, a vegyes, magyarok, szerbek és montenegróiak által lakott Bácsfeketehegyen pedig csak egyszer.

Az egyetemisták közzétették követeléseiket is, ezek a felelősségre vonásra, a dokumentumok nyilvánosságra hozatalára vonatkoztak, továbbá a letartóztatott diáktársaik – hisz már ilyesmi is történt – szabadon engedését, illetve az oktatásra vonatkozó támogatás 20 százalékos növelését követelték (a hatalom erre mondta, hogy lám, csak a pénz érdekli őket). Miután március 15-én Belgrádban hangágyút vetettek be a tüntetők ellen – ezt a kormány mindmáig tagadja –, ennek kivizsgálását is programjukba vették. Alapvető követelésük a nyilvánosságban pedig az volt, hogy az intézmények végezzék a dolgukat, azaz legyen jogállam, tartsák be a törvényeket, s azt hangoztatták, hogy Aleksandar Vučić az Alkotmány értelmében „nem illetékes” ezekbe a kérdésekben – utalván arra, hogy az elnöki jogkör Szerbiában formális-reprezentatív, a valódi hatalom a törvényhozás és a kormány kezében van, illetve kellene hogy legyen. A „mindennapokban” az egyetemisták

követelése – amelyeket a feliratokon olvashattunk vagy a médiában mondtak el – jellemzően az, hogy olyan országot akarnak, amely a törvények alapján, normálisan működik, és ami igen fontossá vált: azért küzdenek, hogy ne kelljen elhagyniuk az országot, mint az előző generációknak (amelyek tagjai pedig azt hangoztatják, hogy azért is támogatják a tüntetőket, gyermekeiket, mert noha ők egykor tüntettek, nem vitték végig harcukat...)

Áprilisig az egyetemisták határozottan távol tartották magukat a politikai pártoktól, és a nyilvánosságban a szakértői kormány ötlete merült fel. Ezt részben támogatták az egyetemisták is, de konkrét lépést május elején tettek, amikor már előrehozott választásokat követeltek. A közvéleménykutatások – így a megbízhatónak tekinthető CRTA nevű civil szervezeté – már decemberben azt mutatták, hogy a választadók háromötöde támogatja őket, ez decembertől áprilisra minimálisan csökkent, 61-ről 59 százalékra, az őket nem támogatók aránya pedig 35-ről 36 százalékra nőtt.¹⁰ Miután az egyetemisták bejelentették, az előrehozott választásokon listát állítanak – „a professzorok, munkások, mezőgazdászok szakértői listája az egyetemisták által támogatva” –, melyen egyetemisták nem is szerepelhetnének, sem pedig az ellenzéki pártok képviselői, a Sprint Insight júliusi felmérése szerint a választadók 54,8 százaléka szavazna rájuk (a szerbiai választásokon csak listák indulnak, tehát egy ilyen arány biztos győzelmet jelentene és abszolút többséget a parlamentben), míg Vučić listájára 42,1 százalékuk (ha csak e két lista indulna). Ha indulna ellenzéki pártok által összeállított lista is, az 10,2 százalékot kapna, ekkor az egyetemistákra a választók 45,9 százalékuk szavazna, míg Vučićre 41,4 százalékuk. A rezsिम, illetve az elnök támogatottságának csökkenését más adatok is alátámasztják.

A helyzetről egyébként kb. havonta írtam az *Élet és Irodalom* hasábjain, több interjút is adtam. Ezekben mindig hangsúlyoztam, hogy lehetetlen előre látni bármit is, tekintve a hatalom reakcióit, amely a kezdeti verbálisan támadó, majd rendőrségi brutalitással ötvöződő hullámokban csapódott le, sőt, a hatalmi párt emberei vagy fizetett verőlegények is meg támadtak egyetemista aktivistákat. Gyakorlatilag úgy tűnt a félóránként érkező újabb hírek alapján, hogy bármi megtörténhet. A sajtóban, a közösségi médiában és a személyes beszélgetésekben is érezhető volt az óriási kilengés az optimizmus és a pesszimizmus között, realistának lenni a mai napig szinte lehetetlen. A hatalom és követői újra és újra azt állítják, a mozgalom kifulladás, míg a másik oldalon gyakran hallható, hogy Vučićnek és rezsिमjének „vége”. E sorok írásakor, 2025 szeptemberének közepén úgy tűnik, egyik prognózis sem állja meg a helyét, és inkább egy sajátos patthelyzetnek vagyunk szemtanúi.

Januártól azonban csatlakoztak a blokádokhoz, sétákhoz, tüntetésekhez a középiskolások és más társadalmi csoportok is, így a földművesek, a bájkerék (motorosok csoportjai), a háborús veteránok, a bírók, ügyészek stb., bár az általános

¹⁰ CRTA: Attitudes of Serbian Citizens. Public Opinion Poll. April 2025. https://cрта.rs/en/growing-public-discontent-with-the-government-majority-support-for-students/?utm_source=chatgpt.com (Letöltés ideje: 2025. május 5.)

sztrájk részben sikertelen maradt (noha például látványosan sok kávézó, vendéglő és pékség zárt be január 24-én). Január 28-án lemondott az újvidéki polgármester, de helyébe is Vučić hű embere került. Tavasszal rengeteg sétára került sor, de immár nem csak az egyes településeken, hanem többnapos egyetemista marsokra is (Újvidék, Belgrád, Kragujevac, Niš városaiból indulva, de a kisebb települések közt is számos ilyen séta zajlott le), mondhatni, fél Szerbia lábon volt. Az egyetemisták elbicikliztek Brüsszelbe, majd elsétáltak Strasbourgba, egyes külföldi városokban, mint Budapesten vagy egyes horvátországi, ausztriai, németországi településeken relatíve nagy médiaérdeklődés mellett.

A feszültség azonban nem csökken(t), mindezt tetézték azok, akik autókkal behajtottak az egyetemistákba – azóta a szerb elnök éppen azoknak ad kegyelmet (noha ez jogilag nem lehetséges, hisz még el sincsenek ítélve jogerősen), akik szándékosan tettek ilyet, ezzel csak újra kihívva a tüntetők elégedetlenségét. A polgárok is szervezkedtek az egyetemisták mellett az ún. „polgári gyűléseken”. A régi időket idézte az állami tévé épületének körbezárása, blokádja is, amire a hatalom újra arrogánsan reagált, külföldről szervezett puccsot is emlegetve. Az elnök és hívei egyébként olykor sejtették, vagy éppen kimondták, hogy az egyetemisták „színes forradalmát” külföldről pénzelik, de az allúzió inkább homályban maradt – noha többnyire a Nyugatra utalgattak (miközben az USA és az EU-tagállamok alig reagáltak az eseményekre), vagy még abszurdabb módon Horvátországra vagy arra célozgatva, hogy mindez az albánok érdekeit szolgálja. Az elvileg érintett nyugati államok nem reagáltak ezekre a vádakra (miközben az ifjabb Donald Trump Belgrádban üzletelt, ahogyan a lítium- és egyéb bányák lehetséges feltárásáról folyó tárgyalások sem szűntek meg Németországgal és más nyugati államokkal). Természetesen azt is emlegették, hogy itt háttérhatalmak dolgoznak, vagy valamiféle nyugati mélyállam.

Az efféle összeesküvés-elméletek szajkózása megszokott a szerb hatalompárti nyilvánosságban, és a populista lózungok elsősorban saját táboruknak szólnak, ahogyan az az ilyen autoriter rezsimekben megszokott. 2025. március 19-én lemondott a kormányfő, Miloš Vučević, az elnök hű embere, aki azonban az uralkodó Szerb Haladó Párt elnöke maradt. Mindez csak kozmetikázásnak tűnt a demonstrálók szemében, amit csak megerősített, hogy helyébe egy addig a közéletben ismeretlen orvosprofesszor, Đuro Macut került, igaz, az elnök által indított újabb politikai mozgalomnak már tagja volt. Súlytalansága nyilvánvaló „akadémiai” emberként érzékelhetően azt a feladatot kapta, hogy szerelje le az egyetemisták mellett kiálló professzorokat (elsősorban a belgrádi egyetem dékánját), s ezáltal magát a mozgalmat.

A hatalom indulatosságát jelzi, hogy amikor augusztus elsején újabb tucatnyi érintett ellen emeltek vádat, illetve tartóztattak le az újvidéki tragédia miatt, magukat a bírókat és az ügyészeket vádolta meg Vučić államcsínnyel.

Médiahelyzet

A mainstream szerbiai nyilvánosság közszolgálati része teljes mértékben a hatalom ellenőrzése alatt áll, akárcsak a legnagyobb, országos lefedettségű tévék (márpedig Szerbiában a lakosság leginkább rezsimpárti része – az iskolázatlanabbak, a vidékiek, az idősebbek – főleg ebből tájékozódnak). A közszolgálati adók közül talán viszonylag kiegyensúlyozottnak a Vajdasági Rádió-Televízió magyar adásai számítanak. A pár független (a hatalom szerint az ellenzékét kiszolgáló, külföldről is támogatott) tévécsatornának (Nova, n1) nincs országos lefedettsége, újabban a hatalom pedig ezek tulajdonosi struktúrájába is bele akar nyúlni. A helyzetet legjobban az írja le, mint már említettük, hogy a híradók az elnök tevékenységének bemutatásával, elmondott véleményének idézésével kezdődnek. Rengeteg, akár egyórás interjút ad (főleg a legnézettebb kereskedelmi adón, a Pinken), s a válság kezdetekor szinte naponta tartott legalább egyórás sajtótájékoztatót (ahol, ha kérdezhetek is, ezt csak a rezsimhű újságírók teheték meg), amit gyakran a legtöbb csatorna élőben közvetített (jómagam a rendelkezésre álló csatornák közül akár öt-haton is láthatom ezeket – RTS, Pink, B92, Prva, Happy, olykor az RTV1). A közszolgálati adón olykor megjelenik az ellenzék véleménye, esetleg meghívják képviselőiket egy-egy műsorba – vagy negatív kontextusban szerepelnek, illetve reagál rájuk a hatalom képviselője –, de a kereskedelmi adók műsoraiból hiányoznak. Ezek többórás reggeli élő műsoraiban többnyire ugyanaz az egy-két tucatszámú, hatalomközeli „szakértő” véleményezi az eseményeket az újságírók asszisztálása, sőt hergelése mellett, olykor primitív nyelvezettel. De az államfő személyi kultuszának építése, szerepének magasztalása sem maradhat el. A leghíresebb ilyen műsorvezető Jovana Jeremić a Pinken, akinek a megjelenése leginkább az esztrádenekesnőékét idézi (dekoltázs, miniszoknya, magassarkú cipő, szókített haj, megnagyobbított ajkak). Mindezt azért kell megjegyezni, mert itt érhető tetten leginkább a politikai élet bulvárosítása, az a populizmus, amellyel a hívek, a választók elérhetők.

A Magyar Nemzeti Tanács, így a Vajdasági Magyar Szövetség rádió-televíziója, a Pannon RTV is a hatalom narratíváját követi, bár nem bulvárosítva, és olykor inkább az az igyekezet érződik, hogy alig foglalkozzanak az eseményekkel (akárcsak az egyedüli napilapban, a *Magyar Szóban*).

A nyomtatott sajtó terén sem sokkal jobb a helyzet, pedig Szerbiában még relatíve, a kávéházi kultúrához kapcsolódóan, több országos napilap jelenik meg, mint például Magyarországon. A nagyobb városokban pedig tudni lehet, hogy egyes kávézók a tüntetéspártiak kedvelt gyülekezőhelyei (Újvidéken például a több támadást megért, többször fasiszta-náci jelképekkel legraffittizett Crni ovan/Fekete birka, míg más helyeken a hatalmi párt emberei ücsörögnek).¹¹ Két-három ellenzéki

¹¹ Nacističke parole na antifašističkom kaficu Crni ovan. *Autonomija*, 2025. augusztus 8. <https://autonomija.info/nacisticke-parole-na-antifasistickom-kaficu-crni-ovan-foto/> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 8.)

lap (*Nova, Danas*) mellett a legolvasottabb a *Blic*, amely igyekszik neutrálisnak látszódni – bár itt a semlegesség éppenséggel inkább hatalompártiságnak mondható –, minthogy a svájci Ringier AG a tulajdonosa. Az interneten viszont más a helyzet, itt a legolvasottabbá a hírportálok közül az n1 vált, amely már csak részben tartozik Dragan Šolak érdekltségébe (a tulajdonos a luxemburgi United Group), akit mint az egyik leggazdagabb szerbet a rezsím oligarchának tart és az ellenzék pénzelőjének. Szeptember elején újabb hajszát indítottak ellene, illetve a tulajdonost/kiadót zsarolja-támadja a hatalom.

Ma már abban sincs semmi meglepő, hogy a kommunikáció, a tájékoztatás és a tájékozódás, illetve a véleménycsere legfőbb színhelye a közösségi média lett, így a hatalom által fenntartott médiasötétségben csak a lakosság egy része tartható. Különösen az egyetemistákra érvényes, hogy a mainstream médiát nem követik, abban alig jelennek meg képviselőik (ezt kezdetben igen szigorúan szabályozták is a plénumok révén, ti. kijelölték, ki nyilatkozhat). A közösségi médiában a kakofónia uralkodik, de érthető módon e sorok írója is egyfajta buborékba került, és abban élt, zömében az ellenzéki, illetve tüntetéspárti posztok stb. kerülnek elé. Az egyetemisták, az őket támogató polgári csoportok kommunikációja tehát jellegzetesen hálózati, amit a hatalom fizetett trolljai is csak támadni tudnak, de megszüntetni nem.

A szituáció kitermelte a maga sajátos, új celebjeit, mediaszemélyiségeit, így az egykori radikálisan hatalompárti Nemanja Šarović ért el milliós nézettséget riportjaival – saját helyi tévéjének színeiben, de az interneten –, úgy, hogy provokatívan mutatta be az ellentüntetőket, gyakran a személyiségi jogokat is megsértve figurázta ki tudatlanságukat („mi ellen is tüntetnek?”). A hatalom számára ez különösen azért vált irritálónak, mert Šarović a hatalmi körökben bennfentes volt, konzervatív és orosz-párti politikus, aki populista módon, az ő kommunikációjukat másolva, a hivatalos és ellenőrzött csatornákon kívül érte el valójában Vučićék célközönségét is.¹²

A média hatását bizarr módon jellemzi egy eset, amikor január 24-én a niši egyetem BTK-jának dékánját, Natalija Jovanovićot – aki támogatta az egyetemistákat – megkéselte egy nyugdíjas nő. A tárgyaláson azzal védekezett, hogy azért vitt magával kést, mert felizgatták a hírek. Jellemzően a rezsimpárti Informatort és Pinket nézte, ezek hatása alatt állt (a tárgyalás idején gyermekei elmondták, hogy korábban kérték, ne nézze ezeket a csatornákat). Egyébként az augusztus közepi erőszakos, véres összecsapásokat a Pink közvetítette esténként órákon át kommentátorai bevonásával, igen hamis módon mutatva be az eseményeket, mindenért a tüntetőket téve felelőssé – a rendőri erőszak képei viszont csak a közösségi és a független médiában jelentek meg.

¹² Slavković, Stefan: REM, Nemanja Šarović i studenti na mrežama – tri medijske tačke koje oblikuju proteste. *Radar*, 2025. július 14. <https://radar.nova.rs/video/radar-forum/radar-forum-radina-vucetic-ana-martinoli/> (Letöltés ideje: 2025. július 15.)

Az egyetemisták szervezettsége, „ideológiája” és kommunikációja

Adta magát, hogy az egyetemfogalások, a blokádok, a séták az előző generációk tagjainak fejében 1968-at, a középkorúak esetében pedig a 90-es éveket, 2000-et, illetve az Otpor mozgalmat idézték, mondhatni teljes joggal.¹³ Erre rögtön ráerősített az első jelkép, a piros/vörös véres kéz lenyomata, amely az Otpor fekete-fehér öklére emlékeztetett, legalábbis annyiban, hogy ez szintén mindenütt gyorsan megjelent és világos üzenete volt. Az egyetemisták szervezetileg (lásd a decentralizált hálózatiságot) pedig az Otport másolják, amennyiben nincs egységes vezetőségük, és főleg vezetőjük – ami az Otpornál mindaddig működött is, amíg az ellenzéklet egységessé kovácsolva (bár az Otpor jelentőségéről megoszlanak a vélemények, noha az kétségtelen volt) az győzelemre jutott, azaz megbukott a Milošević-rezsim, ami az elsődleges és valójában egyedüli céljuk volt. (Az Otpor listája csúfosan megbukott a választásokon, amikor 2003-ban először és utoljára elindultak azon.) Az, hogy nincs vezetés, és csak egyes emberek állnak kontaktusban kis csoportokban, ugyan a maffia felépítését is idézhethetné, de itt egyszerűen arról volt szó, hogy ily módon a hatalom legfeljebb egyes egyetemistákat, illetve az egyes karokon blokádolók kis csoportját tudta volna meggátolni (ez szeptemberben néhány helyen már sikerült), de az egészet felszámolni nem. A plénúmok külön-külön döntöttek, majd különféle módokon egyeztettek más egyetemi központokkal, karokkal a nagyobb tüntetések kapcsán, de mindegyik igyekezett megőrizni saját autonómiáját. A médiában is csak saját nevükben nyilatkoztak az arra kiválasztottak.

Arra is kényszerítettek, hogy sem politikai pártok ne csatlakozhassanak hozzájuk – a tüntetéseken stb. csak nagy ritkán bukkant fel, majd tűnt el egy-egy pártzászló vagy szimbólum –, mivel az ellenzékiek is megosztottak, nagyon heterogének, és a támogatottságuk mértéke is igen változó, koalícióik a leginkább gyorsan felbomlanak. Az egyetemisták követeléseit tehát a vasúti tragédiához, a korrupcióhoz, a felelősségre vonáshoz kapcsolódottak, illetve a jogállam megteremtéséhez, az intézmények működéséhez. Alapvetően inkább a hazafiasságra apelláltak, amennyiben ez az ő hazájuk, itt akarnak tanulni és dolgozni, nem akarnak külföldre menni, mint ahogy az előző generációk tagjai közül oly sokan emigrálni kényszerültek. Ugyan megjelentek nacionalista szimbólumok (különösen a rigómezei csata emléknapján tartott tüntetésen, június 28-án, amikor az elemzők úgy vélték, hogy mindez nacionalizmusba csap át),¹⁴ de általában a szerb zászlót lobogtatták, vagy a „Srbija, Srbija!” szavakat skandálták, akár egy focimeccsen, illetve olykor

¹³ Az egykori otporosok véleményéről lásd: Stojanović, Jovana: Raširila se pesnica i otpor je ponovo tu – akteri nekadašnjih demonstracija o protestu nove generacije. *Mediareform.rs*, 2025. január 25. <https://mediareform.rs/rasirila-se-pesnica-i-otpor-je-ponovo-tu-akteri-nekadašnjih-demonstracija-o-protestu-nove-generacije/> (Letöltés ideje: 2025. január 26.)

¹⁴ Vučinić, Marinko M.: Vidovdan, studentski nacionalizam i fina podešavanja (Vid napja, az egyetemisták nacionalizmusa és a finomhangolás). *Nova Srpska Politička Misao*, 2025. július

a himnuszt és más hazafias dalokat énekelték. Soviniszta vagy bárki más ellen irányuló reakció – hacsak nem a hatalom tagjait nevelték ki – nem volt tapasztalható, sőt, inkább a bosnyákokkal és részben a horvátokkal való összeborulás vált népszerűvé a közösségi médiában közzétett fotókon.¹⁵ A legfontosabb pedig a humor volt,¹⁶ a karneváli hangulat (a hatalom szóvá is tette, hogy így emlékeznek a halottakra? – miközben máskor az volt a problémájuk, hogy még mindig rájuk emlékeznek, pedig egy hónapig szokás gyászolni...) A zászlók kapcsán érdekességgéppen kiemelhetjük, hogy miközben elmaradtak a külföldiek és az EU-s – de sok volt az egyetemi vagy az önkormányzati zászló, attól függően, merre jártak vagy hol tiltakoztak –, egy alkalommal felbukkant a Ferrari zászlója, aminek nyomán előkerült egy ugyanilyen fotó 1996-ból. Az átnézett tartalmak alapján viszont úgy tűnik, a Pride zászlaja sem jelent meg, bár nem kizárható, hogy esetenként igen.

Paradoxonnak tűnik, de ahogyan Vučićhoz hasonlóan – aki újabb és újabb pártok feletti mozgalmakat hirdet meg, mondván, nem teljesen elégedett a Szerb Haladó Párttal – az egyetemisták is a „catch-all” módhoz folyamodtak a mozgalom felépítésekor, azaz minél nagyobb tömeget szólítottak meg, az ideológiai hozzáállástól függetlenül: a szülőktől, a tanároktól, az akadémikusoktól, az értelmiségiektől, művészekről, orvosoktól kezdve a munkásokon, „parasztokon”, azaz mezőgazdászokon át a nyugdíjasokig, és aztán egészen a motorosokig és a háborús veteránokig. Ez sikerült is nekik különösebb erőfeszítés nélkül, és elsősorban a közösségi médiában közzétett képek, videók hatottak leginkább az érzelmekre. A kritikusok-elemzők azonban vesztélyt is láttak abban, hogy a diákoknak [vagy hallgatóknak] sem vezetőségük nincs, sem világosabb elképzelésük, és érzékeltették, hogy mélyen antidemokratikus az, ahogyan a(z) ellenzéki pártokat semmibe veszik, hiszen Szerbia mégis parlamentáris demokrácia. Mindez még jobban összezavarodott, amikor májusban az egyetemisták bejelentették, hogy saját, titokban készülő, máig nem nyilvános listájukkal indulnak majd az általuk (is) követelt előrehozott parlamenti választásokon, az ellenzéki pártok pedig csináljanak azt, amit akarnak.

13. <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/vidovdan-studentski-nacionalizam-i-fina-podesavanja.html> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 8.)

¹⁵ Ahogy az egyik elemző írja: „Az egyetemisták elérték, hogy Szerbia zászlaja megérdemli azt, hogy egy fiatal bosnyák – először, mióta ilyesmire emlékezhetem – azt mondja: ez az én országom és ez az én zászlóm. Ez korábban elképzelhetetlen volt.” Lásd: Slavković, Stefan: Od Vidovdana do represije – čega se studenti sećaju, a od čega Srbija strahuje (Vid napjától a represszióig – mire emlékeznek az egyetemisták, és mitől fél Szerbia). Radeta Vučinić és Dragan Popović beszélgetése. *Radar*, 2025. július 7. <https://radar.nova.rs/video/radar-forum/dragan-popovic-radina-vucetic-radar-forum/> (Letöltés ideje: 2025. július 9.)

¹⁶ A humor jelentősége felmérhetetlen, és ez esetben az Otpor múltja is érzékelhetően inspirálóan hatott. Az Otpor humoráról, mint ami az erőszakmentes tüntetések velejárója, még könyv is született: Sombatpoonsiri, Janjira: *Humor and Nonviolent Struggle in Serbia*. Syracuse University Press, 2015.

Egyes elemek különösen népszerűvé váltak, mint a Pumpálj! jelszó, amely a folkból, a műnépzenei mulatságokból származik, s de különösen akkor vált virálissá, amikor az elnök autójának egyik kereke kiesett, és a sofőr mintha fel akarta volna fűjni azt. De a profán, mondhatni karneváli hangulatot színesítették a szakrális elemek is, így gyakran bukkantak fel szentképek (igen hatásos volt egy síró lány egy ikonnal), és egyes papok is tömjénnel szentelték meg a menetet. Ami azért is fontos, mert az egyház vezetősége olykor mellszélességgel áll ki a hatalom mellett, és azokat a papokat, alacsonyabb funkciójú vezetőket, akik az egyetemisták iránti szolidaritásukat fejezték ki, el is tiltották hivatásuktól. Egy idő után a pravoszláv egyház érzékelhető módon inkább csendben maradt, vagy csak kisebb fórumokon szólal meg, többnyire a békéről és a nemzeti egységről prédikálva, a konkrétumokról, a rendőri erőszakról nem is beszélve.

Természetesen az egyetemisták kommunikációját is érte kritika, hiszen a médiamunkások is nehezen jutottak nyilatkozatokhoz, és leginkább csak érzelmes riportokat készíthettek velük, akik nem sok újat mondtak (hazaszeretet, szolidaritás, nem akarunk külföldre menni). Vagy éppen az olyan támogatók voltak hatásosak, mint az „utolsó almájukat” átadó szegény nénik, az idős bácsik az út mentén, a kutyájukra is feliratot ragasztók, a gyerekeikkel tüntetők stb. A közösségi médiában persze ezrével terjedtek a mémek, de a hírek is, amikor letartóztatások zajlottak, vagy újabb tüntetéseket szerveztek. Az, hogy kommunikációjuk mennyiben mondható sikeresnek, nyilván majd akkor ítéltető meg, ha véget ér az eseménysorozat, és eléri – vagy sem – a céljukat. Az nem kétséges, hogy egyfajta digitális (média)forradalmat vittek véghez (az Otpornak anno erre nem volt lehetősége), hisz bárki szabadon elmondhatja a véleményét (ők elsősorban az Instagramon és az X-en, míg az idősebbeknek, „nekünk”, elsősorban a Facebook maradt); paradox módon nagyon nagy közösségük van, ám nincs világos stratégiájuk. Ráadásul a te-repről rengetegen „tudósítottak”, mondhatni boldog-boldogtalan, akik magukat az egyetemisták hangjaként definiálták, és akik legitimebbek és hitelesebbek is lettek a legtöbb hagyományos médiától.¹⁷ Azaz meglehet, hogy például a Pink tévé révén a hatalom még eléri és uralja híveinek egy részét, akik nem élnek a digitális világban, de utóbbit teljesen leuralták az egyetemisták és a tüntetők (és támogatóik), mint említettem, a rezsim fizetett botjai, próbálkozásai ellenére.

Előkerült a fütyülő is, de sokkal ritkábban, mint a korábbi időszakokban, a korábban oly népszerű módozat, a lábosokkal való dobolás viszont eltűnt (ez elsősorban a médiasötétség elleni tiltakozást jelentette az esti tévéhíradó időpontjában). A dobosok nem maradhattak el, az út mellett gyakran megjelent egy-egy magányos trombitás is. „Technikailag” viszont majd’ három évtized alatt nem sokat fejlődtek: továbbra is a házi készítésű, kartonpapírra kézzel írt-rajzolt, esetleg egyszerű

¹⁷ Martinoli, Ana: Velika moć i još veća odgovornost traže strategiju. *Radar*, 2025. július 29. <https://radar.nova.rs/drustvo/studenti-u-blokadi-drustvene-mreze/> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 1.)

lécekre rögzített táblák, feliratok maradtak többségben, kevésbé a nyomtatottak vagy más digitális módon készítek. Ha egy korabeli, az 1996/97-es tüntetés-sorozatról kiadott albumot veszünk szemügyre, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a koreográfia alig különbözik, és csupán a tüntetők ruházata tükrözi az aktuális pillanatot.¹⁸

A tüntetések kezdetben sokakban felszabadultságot, reményt, örömet, sőt, eufóriát okoztak, százezrek érezték úgy a helyszínen, gyakran egymást ölelgetve, könnyezve, sírva, hogy eljött a fiatalok ideje, bukik a rezsim, „vége” – mégis, a rendszer e sorok írásakor még mindig él, és egyre agresszívabbnak tűnik. A jóslatok százait lehetne felsorolni mindkét részről: egyesek szerint már akkor, november-decemberben megbukott, s ilyesmit újra és újra hallani lehet. Másfelől a rezsim folyamatosan azt kommunikálja, hogy a tüntetések kifulladások, „egy maroknyi” diák, az elenyésző kisebbség tartja blokádnál az egyetemeket, a hallgatók 99 százaléka tanulna, és az erőszakos tüntetéseken is csak pár ezren vettek részt több városban. Vučić olykor „pontos” számokat mond, például hogy x napon 3980 tüntető volt, se több, se kevesebb. Ez a propaganda viszont a híveknek szól, hisz a saját maguk által, a Pinken közvetített felvételeken is látható, hogy nem maroknyi ember tüntet, még ha az első sorokban tényleg pár tucatnyian állnak is szemben a maszkos rendőrökkel. Érdekes, hogy a tüntetéssorozatot sokan „meteorológusként” figyelték, először azt jósolva, hogy a hideg miatt úgyszólván hazamennek az emberek (pedig ez nem így volt 1996/97 telén sem), vagy ahogyan elérkezik a nyári szünidő és a hőség, nem mennek ki az utcára. Ez részben igaz, amennyiben a nappalt vesszük figyelembe, de az augusztusi kánikulában a tüntetések kezdetét egyszerűen napnyugtára időzítették.

Az eufóriát ugyanakkor a letargia is felválthatja, amire a pszichológusok újra és újra figyelmeztetnek. A mind gyakoribb represszió – letartóztatások, verések –, de a mindennapos zsarolás, a fizetésmegvonások, a családon-közösségen belüli megosztottság, a közösségi médiában folyó adok-kapok, sőt lincselés hatására azonban az érzelmek is változtak, így a harag, a kiszolgáltatottság, a reménytelenség érzete vagy az apátia is megjelent. Minderre reagált 1300, a mentális egészséggel foglalkozó szakember, ti. hogy a represszió nagyon is veszélyezteti a lelki egészséget, a bizonytalanság érzetét keltve az emberekben. Az erőszakot látva úgy érzik, védelemre lenne szükségük, de nincs kitől-mitől, s a rendőrségben sem bízhatnak. A tanult tehetetlenség is tovább rontja a helyzetet, és minthogy évtizedek óta valójában a társadalom jelentős része traumatizált, ez egy újabb sokk, amely csak újabb traumákat okoz. Sokakat ez a kilencvenes évekre emlékeztet, vagy akár a két évvel ezelőti két tömeggyilkosságra. Mindezek miatt nem véletlen, hogy a harag miatt impulzívan reagálnak, és ezáltal a gyűlölet spirálja is tovább csavarodhat. A kezdeti felszabadultságot, a győzelmi mámort vagy a győzelembe vetett

¹⁸ *Fotodokument – Demokrski marathon – Beograd 1996*. Vreme-különkiadás, 1997.

hitet tehát részben a negatív érzések váltják fel.¹⁹ Az erőszakos események kapcsán augusztus 18-án a Szerbiai Pszichológusok Társasága újabb közleményt adott ki a közösségi oldalakon, különösen figyelmeztetve a gyermekek, a fiatalok és a nők elleni erőszakra.²⁰ Mert mindez bizonytalanságot, meghatározatlan békétlenséget, aggodást, félelmet okoz. Továbbá még kevésbé fognak bízni az intézményekben, és ez az állapot általában rontja a polgárok mentális egészségét.

Forradalom, polgári engedetlenség vagy valami más?

Az egyetemisták a kezdetektől azt hangsúlyozták, hogy nem az állam megdöntéséről van szó (bár a felelősök, így a kormányelnök és egyes tagok lemondatása nem hivatalosan már szerepelt a követelések közt), hanem éppen azt követelik, hogy az állam intézményei a törvények alapján működjenek. Az úgymond diálogust szorgalmazó Aleksandar Vučić elnöknek pedig mindig azt üzenték vissza, hogy nem illetékes egyetlen kérdésben sem, mert az Alkotmány szerint Szerbia nem prezidenciális államforma, és az elnök hatásköre igen korlátozott. Szó sincs tehát hatalomátvételtől, nem akarnak mást, mint az Alkotmány által is szavatolt demokratikus rendet, korrupciómentes piacgazdaságot, független hatalmi ágakat, a bíróságok, ügyészségek munkájába való be nem avatkozást, szabad választásokat (médiafölény, a választók utaztatása, a szavazók lefizetése, zsarolása stb. nélkül).

A plénumok révén kvázi intézményesítetté is váltak a blokádok és a tüntetések – ezeken megvitatják a kérdéseket, bárki hozzászólhat röviden, szavazással döntenek a követelésekről, vagy hogy ki beszélhet a médiában, milyen eseményeket szerveznek, mikor és hol tüntessenek, hová sétáljanak, biciklizzenek, mit zárjanak le (egyetemi épületeket, tereket, utcákat, hidakat stb.). A plénumok részben az egykori jugoszláv szocializmus öngazgatási rendszeréhez vagy a munkástanácsok gyakorlatához nyúltak vissza.

Annyiban hasonlít az eseménysor a 68-as jugoszláviai egyetemistatüntetésekhez (amikor *igazi* szocializmust követeltek a bürokratikus-technokrata pártelit ellenében), hogy itt sem a rendszer megdöntéséről van szó, hanem arról az igényről, hogy éppen az eredeti elvek, tervek alapján működtessék az államot (akkor a szocialistát, most a demokratikus többpártit). Mindez természetesen megzavarta a hatalmat, amely rögtön azzal támadta őket, hogy külföldi segédlettel „színes forradalmat” robbantottak ki. Az elnök kora tavasszal be is jelentette, hogy olyan

¹⁹ n.n.: Represija u Srbiji narušava i mentalno zdravlje građana. (A represszió Szerbiában a polgárok mentális egészségét is rombolja). *Al Jazeera*, 2025. július 12. <https://balkans.aljazeera.net/video/2025/7/12/represija-u-srbiji-narusava-i-mentalno-zdravlje-gradjana> (Letöltés ideje: 2025. július 12.)

²⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2299603340455513&set=a.127486751000527> Letöltés ideje: 2025. augusztus 18.)

leleplező könyvet fog írni júniusig a szerbiai „színes forradalomról”, ami világsiker lesz – a bestseller azonban nem született meg.

A blokádok, tüntetések leginkább a polgári engedetlenség vonásait mutatják. Az egyetemek lezárása jogtalanként ugyan nehezen értelmezhető, ennek ellenpontjaként – nyilván a hatalom indítványára – indult el egy kontramozgalom azon diákok részéről, akik tanulni akarnak (szerbül el is nevezték magukat: *Daci koji hoće da uče* – azaz *A tanulni akaró diákok*). Meg kell jegyezni, még a blokád alatt lévő karok némelyikén megszervezték az oktatást, később a vizsgákat (gyakran egészen más helyszíneken, botrányos körülmények között, rendőri biztosítás mellett). A blokádot az egyetem autonómiájával is indokolták a diákok mint a sztrájk egy formáját.

A polgári engedetlenség leginkább a megemlékezéseken, a tüntetéseken és az útblokádokon mutatkozott meg a maga teljességében, mivel ezeket meghirdették a közösségi fórumokon, a nyilvánosságban, de sosem jelentették be őket a rendőrségnek. A rendőrség ezeket kezdetben a legnagyobb professzionalitással biztosította, noha a lezárások kétségtelenül megbénították a nagyvárosok életét, a közúti forgalmat (ez kétségtelenül károkat okozott a gazdaságnak). A demonstrálók olykor trükkökhöz is folyamodtak, ha úgy tűnt, hogy a rendőrség közbeléphet, így például úgy blokkolták a közlekedést, hogy a gyalogátkelőhelyeken – ahol villanyrendőr sem volt – oda-vissza sétáltak, vagy a kisebb körforgalmakban folyamatosan körbecikliztek.

Az egyetemisták az erőszakmentességet előre is hangsúlyozták, azzal, hogy ha tettegességre kerül sor bárki részéről, úgy a szervezők a továbbiakban nem biztosítják a helyszínt, és elvonulnak – ez többször meg is történt. Ugyanakkor már az első újvidéki tüntetésen festékekkel dobálták meg az újvidéki városházát, (a nem egyetemista) tüntetők, politikusok és mások a rendőri kordont akarták áttörni, hogy bejussanak a városházára vagy más intézményekbe, így a bíróságra, ahol már fogva tartottak demonstrálókat. A represszió idővel egyre súlyosabb lett, megszámlálhatatlan a letartóztatottak száma (többségüket hamar szabadon engedték, és büntetőeljárást indítottak ellenük), de sokan szenvedtek súlyos sérüléseket, vagy volt olyan nyugdíjas, aki különös körülmények között hunyt el a zárkában. A fel nem tárt ügyek pedig egyre inkább dühítették a tüntetőket. Számos baleset is történt, amikor szándékosan autók hajtottak az utat lezárók közé (több tucatnyi ilyen eset volt), sokszor került sor fizikai leszámolásra ilyen autók és a tömeg között, a helyszínen elkapott tettesek pedig legtöbbször lefizetett huligánokra hasonlítottak. Számosan szenvedtek súlyos sérüléseket, viszont az elkövetőket nem büntették meg, az esetet nem minősítették súlyosnak (például életveszélyes sérülés okozásának, vagy akár gyilkossági kísérletnek minősíthető), sőt, júliusban az elnök dühödten amnesztiát adott egy lánynak, aki elgázolt egy súlyos sérüléseket elszenvedő tüntetőt, mondván, ha azok így viselkednek, ő megvéd másokat – noha eljárás alatt lévő egyénnek nem adhat amnesztiát, csak jogerősen elítéltnek.

A *Regio* következő számában a tüntetéssorozat egyéb jellegzetességeire térünk ki, így a vajdasági magyarok és a legerősebb párt, a VMSZ hozzáállására is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CRTA: Attitudes of Serbian Citizens. Public Opinion Poll. April 2025. https://cрта.rs/en/growing-public-discontent-with-the-government-majority-support-for-students/?utm_source=chatgpt.com (Letöltés ideje: 2025. május 5.)
- Dinić, Ivana: Serbia's New Student Movement: A Conversation with Dubravka Stojanović. *Comparative Southeast European Studies*, 2025; 73(1): 101–114.
- Fotodokument – Demokratski marathon – Beograd 1996. Vreme-különkiadás, 1997.
- Knežević, Aleksandra: An Autoethnographic Account of the Anti-Corruption Student Protests in Serbia 2024/25. *Contemporary Southeastern Europe*, 2025, 12(1), 51–61.
- Martinoli, Ana: Velika moć i još veća odgovornost traže strategiju. *Radar*, 2025. július 29. <https://radar.nova.rs/drustvo/studenti-u-blokadi-drustvene-mreze/> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 1.)
- Matić, D. Goran: Pobune, bune, zavere, nemiri i protesti u Srbiji od 1815. do 2006. godine. *Politička revija*, 2025, vol. 83, br. 1, 214–231
- n.n.: Represija u Srbiji narušava i mentalno zdravlje građana. *Al Jazeera*, 2025. július 12. <https://balkans.aljazeera.net/video/2025/7/12/represija-u-srbiji-narusava-i-mentalno-zdravlje-gradjana> (Letöltés ideje: 2025. július 12.)
- Pollozhani, Lura – Bieber, Florian: Protests for change: mass protests against competitive authoritarian regimes in the Western Balkans. *Third World Quarterly*, 2025; 46:2, 193–214.
- Prosic-Dvornic, Mirjana: The Topsy Turvy Days Were There Again: Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/1997. *The Antropology of East European Review*, 2002/1. <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/691/784> (Letöltés ideje: 2025. június 8.)
- Raširila se pesnica i otpor je ponovo tu – akteri nekadašnjih demonstracija o protestu nove generacije. *Mediareform.rs*, 2025. január 25. <https://mediareform.rs/rasirila-se-pesnica-i-otpor-je-ponovo-tu-akteri-nekadasnjih-demonstracija-o-protestu-nove-generacije/> (Letöltés ideje: 2025. január 26.)
- Slavković, Stefan: Od Vidovdana do represije – čega se studenti sećaju, a od čega Srbija. Radeta Vučinić és Dragan Popović beszélgetése. *Radar*, 2025. Július 7. <https://radar.nova.rs/video/radar-forum/dragan-popovic-radeta-vucetic-radar-forum/> (Letöltés ideje: 2025. július 9.)
- Slavković, Stefan: REM, Nemanja Šarović i studenti na mrežama – tri medijske tačke koje oblikuju proteste. *Radar*, 2025. július 14. <https://radar.nova.rs/>

- video/radar-forum/radar-forum-radina-vucetic-ana-martinoli/ (Letöltés ideje: 2025. július 15.)
- Sombatpoonsiri, Janjira: *Humor and Nonviolent Struggle in Serbia*. Syracuse University Press, 2015.
- Trpkovic, Mina – Stühlen, Christin: *Uprisings in Serbia. Struggle(s) against a resilient regime*. PRIF Spotlight, 2, Frankfurt/M, 2025. DOI: 10.48809/prifspot2502 https://blog.prif.org/2025/03/21/uprisings-in-serbia-struggles-against-a-resilient-regime/?utm_source=chatgpt.com (Letöltés ideje: 2025. július 2.)
- Vučinić, Marinko M.: Vidovdan, studentski nacionalizam i fina podešavanja (Vid napja, az egyetemisták nacionalizmusa és a finomhangolás). *Nova Srpska Politicka Misao*, 2025. július 13. <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/vidovdan-studentski-nacionalizam-i-fina-podesavanja.html> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 8.)
- Члан 5. Закона о територијалној организацији Републике Србије. (Törvény Szerbia Köztársaság területi szerveződéséről, 5. szakasz.)

KOCSIS ÁRPÁD*

„Véres a kezetek”

Az egyetemisták által vezetett elégedetlenségi mozgalom társadalompolitikai előzményei és kontextusa

Nije filozofski ćutati¹

„You have Blood on your Hands” – The Socio-political Background and Context of the Student-led Protest Movement

ABSTRACT: The study aims to examine the political and social-economic causes of the students-led protests in Serbia, which began in November 2024 after the collapsing of the rooftop in railway station in Novi Sad (Újvidék). The author seeks to highlight the role of post-socialist transition and neoliberal counter-revolution in the uprising, emphasizing the role of university occupations.

KEYWORDS: Serbia, protests, neoliberalism, transition, faculty

Bevezető

Közel egy évvel az egyetemisták által vezetett tüntetések és egyetemfoglalások után a szerbiai ellenállási mozgalom továbbra is eleven. A 2024. november 1-jén történt, 16 ember életét követelő újvidéki tragédia nyomán megrendült gyülekezetből mozgalommá vált sokaság nap nap után hangot ad magáról. A tanulmány írásának idején, 2025 nyarán Szerbia számos nagyvárosának közlekedését útblokádok és barikádok akadályozták, amelyeket a rendőrség éjszakánként erőszakkal számolt fel, s amelyek esténként újra létrejöttek. Augusztus első felében pedig heves összecsapások zajlottak a tüntetők és a rendőrség között Szerbia több városában. A tiltakozások a legkiterjedtebb fázisukban több százezer embert szólítottak az utcára, s nem korlátozódtak pusztán a nagyobb egyetemvárosokra és a fővárosra.

* A szerző doktorandusz a Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskolájában. E-mail: kocsisarpad0@gmail.com; ORCID: 0009-0002-2024-2325

¹ Felirat a belgrádi bölcsészkar épületén, amelynek jelentése: *A filozófiához nem illik a hallgatás.*

Mivel július elején a szerbiai egyetemi karok egy részében az egyetemi vezetés adminisztratív eszközökkel és rendőri segítséggel ellehetetlenítette az egyetemisták helyi blokádjait, az elfoglalt kulturális intézményeket pedig a rendőrség megszállta, a tiltakozások motorját immár nem a közvetlen demokrácia jegyében működő egyetemista plénumok adják, ami döntő változás a mozgalom történetében. Ennek a jelentőségéről a megfelelő helyen bővebben szölok.

Az utcán – felvonulások, tiltakozó séták, a forgalom akadályozása révén – és az egyetemeken – blokádokkal, egyetemfoglalással – egy időben szerveződő mozgalmat, tekintettel a protestsorozat idejére, intenzitására, szervezettségére és tömegességére – másokkal összhangban – lázadásnak (bunt, pobuna) fogom nevezni. A kettős protestálási mód sajátos helyet jelöl ki az események Szerbia és a posztjugoszláv térség történetében. Hasonló ugyan a 96–97-es rezsimellenes és a 2006–2014 közti egyetemista megmozdulásokhoz, de míg az előbbtől – amely során az egyetemisták ellenzéki pártokkal szövetségben a 96-os helyhatósági választással kapcsolatos visszaélések miatt tüntettek – abban különbözik, hogy az utcai jelenlét mellett egyetemfoglalásokat is végez, az utóbbitól az választja el, hogy a követelése csak érintőlegesen vonatkoznak a felsőoktatásra mint a tudás-termelés helyszínére.² Bár a dolgozatban a legtöbbször ellenállási mozgalomról írok, a megnevezés részben félrevezető, az elemzés a mozgalmon belüli különbségeket is fel kívánja tárni. A tanulmányban rá fogok mutatni egy a mozgalmon belüli jelentős belső ellentmondásra. Elemezni fogom a kettősséget, miszerint míg a politikai képzelet szintjén, amely az ideológiai objektivációiban (manifesztumok, közlemények) fejeződik ki, a mozgalom inkább polgári jellegű, értékjellegében *középosztályi*, a gyakorlatban nem a létező viszonyok restaurálását célul tűző mód-szerekhez nyúl. Arról, hogy a forradalmi eszköztár csak máz, pusztán a nyomás-gyakorlás eszköze, vagy több ennél, *formameghatározta* tett, a maga helyén írok. A distanciát történeti és szociológiai elemzés fogja kiemelni.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy kritikai észrevételekkel fel-vázoljam a diáklázadás előtörténetét, egyszersmind társadalompolitikai össze-függéseiben láttassam a történeteket. Azt a tézisemet igyekszem védeni, hogy az egyetemista lázadást kiváltó esemény – az újvidéki vasútállomás előtetejének le-szakadása – okai kudarcos gazdaságpolitikai intézkedéssorozatban gyökereznek. Az a gazdaságpolitikai program, amely a félperifériás Szerbiát a külföldi tőke be-fektetéseitől tette függővé, kimerült. A figyelmemet ezt követően az egyetemfoga-lásokra fogom irányítani. Annak érdekében, hogy az egyetemisták – a fórumokon résztvevők és a tiltakozásokat szervezők csoportja – tetteinek mozgatóit megért-sem, a felsőoktatásban és általánosabban a szerbiai társadalomban beállt változá-sokat fogom vizsgálni. Így a küzdelmes átmeneten (posztoszocialista tranzíción)

² Andrea Jovanović meglátására támaszkodom. Lukavstvo uma. *YouTube*, 2024. december. 18. <https://tinyurl.com/4evmypxe> Vö.: Most kell figyelni Szerbiára..., *Mérce*, 2025. január 27. <https://tinyurl.com/yku7e5f3> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

túl vissza fogok nyúlni a szerbiai és posztjugoszláv egyetemista mozgalmakhoz, valamint jugoszláv sajátút egyes állomásait is bevonom a vizsgálódásba. A poszt-szocialista átmenet általános társadalmi hatását – mások nyomán – a „közsféra tragédiájának”, a felsőoktatás piacosító-magánosító tendenciát pedig a „felsőoktatás neoliberalizációjának” fogom nevezni. A kutatás rendre visszavezet a jelenbe, s a bejárt út segítségével ismerteti és elemzi az egyetemfoglalásokat övező vitákat.

Az ellentmondások, melyeket az egyetemisták vezetett lázadás kapcsán számba veszek, nem véletlenszerűek, a kutatás tárgyának (az egyetemisták vezetett mozgalom) természetéhez tartoznak. Nem célom ezeket az egyenlenségeket elsimítani, ahogyan arra sem törekszem, hogy részletesen ismertessem az elmúlt egy év történéseit. Az alábbiakban a lázadásnak pusztán egy szakaszát vehetem tekintetbe, az alakulástörténet egyes epizódjaira támaszkodhatom. Ebben a periódusban kulcsszerepet játszik, hogy az egyetemisták milyen ellenállási mintákra támaszkodhatnak, milyen társadalmi és mediális kontextusba ágyazódik az elégedetlenségük, s hogy a hatóságok erővel lépnek fel a tiltakozókkal szemben. Befejezettségről vagy lezártaságról azért sem beszélhetünk, hiszen a történelmi jelenségek mintegy a múlt felé is írják magukat, a maguk lehetőségfeltételeit is képesek megteremteni. Hogy a történések végül milyen messzire nyúlnak vissza, a nyitottá tett jelen függvénye.³ S éppen ebben ragadható meg az egyetemistatüntetések egyik fő jelentősége: a közvetlen demokratikus döntéshozatali mód felelevenítésével és a kitartó utcai jelenléttel lehetőségteret nyitott egy alternatíva nélkülinek mondott gazdasági-politikai paradigmán belül.

A tudásjavakhoz való hozzáférés egyenlőtlensége

Az egyetem: a társadalmi reprodukció kitüntetett helyszíne, az egyenlőtlenségek, a hierarchia és az uralom újratermelődésének tere, a társadalmat feszítő antagonizmusok ütközőzónája. Az oktatás szerepe Platón *Államától* és a *Törvényektől* kezdve, amelyekben a tudásátadás kiegyenlítődik az állam vezetőinek kijelölésével, Heidegger egyeteméig⁴ a közvetlen célját tekintve alapvetően azonos a különböző, a termelési feltételek meghatározta osztálytársadalmakban. Louis Althusser a társadalom számára nélkülözhetetlen munkaerő újratermelésének kitüntetett pontjaként tekint az iskolára. A kapitalista iskolarendszer, amelynek az egyetemek és a főiskolák

³ Kant, Hegel és Marx kapcsán az eredendő időszerűtlenségről, a jövőre való emlékezésről ír Losoncz Alpár hatott rám. Losoncz Alpár: A jövő az emlékeztelenben. In: (uő: *A formakereső ellenállás*. Újvidék – Budapest: Forum – Napvilág Kiadó, 2020. 17–44.

⁴ „A német egyetem számunkra azt a magas iskolát jelenti, amely a tudományon alapulva és a tudomány által a nép sorsának vezetőit és őrzőit nevelésben és képzésben részesíti.” (A fordítást az eredeti alapján módosítottam.) Martin Heidegger: *A német egyetem önmegnyilatkozása*. [1933.] Ford. Fehér István. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992. 62.

a szerves részét képezik, az az eszköz, amely a termelési eljárások komplex rendszerének megfelelően különbözőképpen kompetens (minősített) munkaerőt újratermeli, és egyidejűleg „a kialakult rend szabályainak való alárendelés újtermelését” végzi.⁵ Althusser hangsúlyozza a folyamat osztályvonatkozását, miszerint az újratermelés az uralkodó rend ideológiájának nevében az alárendelés szubjektumait állítja elő (munkások), másrészt pedig azokat, akik az uralkodó rend ideológiáját képesek érvényesíteni a beszéd eszközével (az elnyomás emberei). Másik elmélet és fogalmi készlet felől tekintve: Pierre Bourdieu az egyenlőtlenségek újratermelődésének tulajdonképpeni helyszínéeként tekint az iskolára. Az iskola az az intézmény, amelyben a társadalmi osztályok hierarchiája leképződik, s amely a felső osztály kulturális tökéjének és státuszának átörökítője.⁶ Mindez különösen igaz a felsőoktatásra, amelyek az egyetemek késő középkori újjászületése óta az elit (jogtudósok, orvosok, teológusok) kitermelését szolgálja. De nemcsak az osztályok közti különbségeket közvetíti a közoktatás, hanem ezekkel együtt a hatalmi viszonyokat is újraképezi. Bourdieu az oktatást is azok közé az intézmények közé sorolja – az egyházzal, az állammal és a családdal egyetemben –, amelyek a történelemben a hatalmi viszonyok, kitüntetett jelleggel a férfuralom „objektív és szubjektív struktúráit” (újra)termelik.⁷ Megelőlegezve a továbbiakat hozzátehetjük: az egyetem lesz a gazdaságpolitikai megfontolások kísérleti terepe is.

A közoktatásnak és hasonlóképp az egyetemeknek és főiskoláknak döntő szerepe van a tudás tulajdonjogának meghatározásában.⁸ A társadalmi formációknak megfelelő tudásfogalom kialakítása és átadása implicit hatalmi gesztus. Az egyetemeket éppen ez, a megfelelő tudásforma kialakítása, annak továbbadása, adminisztratív kezelése (címkézés, indexálás, kanonizálás) állítja a kezdetektől a politikai harcok középpontjába. Míg a tudásjavakhoz való hozzáférés korlátozható, a tudásjavak önmagukban nyilvános javak, nem pusztán közjavak. Tamás Gáspár Miklós a *Szolidaritás és kritika* című írásában, amely a 2012-es magyarországi egyetemista tüntetések és egyetemfoglalások (Budapest, Pécs) alkalmából íródott, amellet érvel, hogy az elfogyasztható, a termelési ciklusban fölhasználható materiákkal szemben a tudásjavak más jellegűek. „A »szellem ún. közönsége egyetemes«, a tudásjavak nyilvánosak, nem oszthatók, nem amortizálódnak”, írja.⁹ A filozófus példája Tolsztoj *Háború és béke* című regénye, melynek a »szellemi mennyiségek« nem változik attól, hogy negyvenen vagy negyvenmilliónyian olvassák: nem fog

⁵ Louis Althusser: Ideológia és ideologikus államapparátusok. Ford. László Kinga. In: Odorics Frenc (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged: Ictus – Jate, 1996. 376. skk.

⁶ Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* Ford. Ádám Péter et alii. Budapest: Gondolat, 1978.

⁷ Pierre Bourdieu: *Férfiuralom.* Ford. N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Napvilág, 2000. 42. és 90–92.

⁸ Caffentzis, George – Federici, Silvia: *Notes on the edu-factory and Cognitive Capitalism.* <https://transversal.at/transversal/0809/caffentzisfederici/en> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁹ Tamás Gáspár Miklós: *Szolidaritás és kritika* In: (uő.): *Világvége II. Csonkamagyar patológiák.* Szerk. Sipos Balázs. Budapest: Kalligram, 2023. 142–143.

el, nem megy tönkre”.¹⁰ Összevetésként: míg a szék végcélja az ülés, ebbe a tevékenységbe a szék belekopik. De *A székek* című előadás attól nem amortizálódik, hogy évente sok alkalommal viszik színre. Ami áruvá tehető, annak „korlátozható egyediségnek” kell legyen, más szóval: olyannak, ami kapcsán szükségesség állítható elő. Példánkban így a szellemi javak megtestesülési formái tehetők áruvá. A filmnél ez a vászon és a tekercs, a tudományos szövegnél a könyv teste, az avantgárdnál a képvászon, előadás esetében a színházterem. A felsőoktatás úgy válhat fizetőssé, ha korlátozzák azoknak a számát, akik az egyetemet látogathatják. Tamás Gáspár Miklós következtetése, miszerint „a jogkorlátozás, a szerzői jogok érvényesítése a szellem elleni »visszaélés«, a tandíj ellen tüntető hallgatókat („a tudás nem áru”) a magántulajdon elleni fellépés széles mozgalmával, jelesül a copyleft mozgalmakkal, a nyílt forráskódú szoftverek készítőivel hozza rokonságba.¹¹ Amikor egyes publicisták Szerbiában az egyetemfoglalókat „anarchistának” nevezik, a plénumok bírálói pedig az egyetemisták egy részét a „vörös khmerek” közé sorolják,¹² amivel egyfelől az egyetemfoglalók lejáratásának régi útját követik, másfelől reflektálatlanul ugyan, de fején találják a szeget.

Az egyetemek sajátos hatalmi és politikai szerepe mellett, a tudásjavakhoz fűződő különös kapcsolódásán túl a köz- és felsőoktatáshoz kifejezett társadalmi fantáziák és ideológiák is szorosan kötődnek. Míg egyes szerzők a „demokratikus” társadalom képét társítják a mind több „kiművelt emberfőhöz”, a köz- és felsőoktatásra szánt források bővülését a gazdasági fejlődés hajtómotorjaként azonosítják, mely az utilitarista nézet szerint emeli a munkaerő értékét – számos kutatás ennek az ellenkezőjéről szól. Dragana Ž. Gundogan – Egyesült Államok-beli és Ausztráliai példákra támaszkodva – arról beszél, hogy az oktatáshoz való hozzáférés bővülése dacára a „felsőoktatásban való részvétel továbbra sem biztosított a társadalom minden tagja számára”. Számos újabb kutatás pedig arról számolt be, hogy valójában az oktatási rendszernek kevés hatása van a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek csökkentésére, „ellenben növeli az alsóbb osztályok marginalizálódását”.¹³ Didier Eribon, aki önéletrajzi írásában elemzi a „társadalmi ranglétrán való emelkedés” lehetőségeit és az osztályváltás problematikáját, arról szól, hogy a „demokratizálódásként” ható folyamat mögött változatlan struktúrák nyugszanak. Bár az alsóbb osztályból érkezők csakugyan bejutnak azokra a helyekre, ahová addig nem volt bejárásuk, „ezek a területek leértékelődnek a rendszer korábbi

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo., 143.

¹² *Republika*, 2025. július 25. <https://tinyurl.com/2wmwjp6j>; Stevan Filipović írása jelentős vitát váltott ki, részben a *Peščanik*, részben más fórumokon. Stevan: Prvi maj, zborovi i Crveni Kmeri in *Peščanik*. 2025. 05. 05. <https://tinyurl.com/4ts5e543> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

¹³ Gundogan, Dragana Ž.: *Društveno poreklo studenata u Srbiji: nejednakosti u pristupu isishodu studiranja*. (disszertáció), Beograd, 2022. 4.

állapota szerint elfoglalt helyükhöz képest”.¹⁴ Nem pusztán arról van szó, hogy egy vágyteli illúzió szertefoszlik – a kirekesztés ugyanúgy lezajlik, csak „lassabban és később meg végbe”. Az alávetésnek ezt a folyamatát Bourdieu a „struktúra translációk újratermelődésének” nevezi.¹⁵

A posztoszocialista Szerbiában a szerkezeti (osztály-) determináció és a struktúra kényszere is érvényesül: a felsőoktatás egyre inkább a gazdagok privilégiuma. Az osztályhovatartozás döntő jelentőségű, amit a nemi és a területi egyenlőtlenségek árnyalnak. A már idézett Gundogan a szerbiai egyetemisták társadalmi körülményeit vizsgáló disszertációjában a 2015–2018. közti akadémiai éveket elemezve kiemeli az intézményi kulturális tőke – mint középosztályi jogosultság – hatását a felsőoktatásban. A presztízsszakok azokat a hallgatókat vonzzák, akik a szüleik társadalmi beágyazottságára támaszkodhatnak. Úgy látja, a társadalmi egyenlőtlenség szelekciója a középiskola és az alapszintű (BA) egyetemi képzésen zajlik; a mesterszakokat és kivált a posztgraduális képzést már nem érinti, a folyamat addigra lezárul. Gundogan kutatása feltárta, hogy az egyetemisták több mint ötven százaléka a szüleivel egy háztartásban él, s alig egytizedük dolgozik az egyetem mellett.¹⁶ A magas lakhatási költségek következtében alapvető előnnyel indul az a hallgató, aki a fővárosban vagy az egyetemvárosokban lakik. Mindezek tudtán árulkodó, hogy a megélhetési költségek és különösen a lakhatás súlyos problémáját nem emelte zászlajára az egyetemisták vezetett mozgalom; egyedüli főbb szociális követelésük a tandíj csökkentése volt.¹⁷ Gundogan kutatásából az a kép rajzolódik ki, hogy az egyetem a középosztály és a felső középosztály számára van fenntartva. Szöges ellentétben áll ez azzal, amit a mostani egyetemisták szülei tapasztalhattak a szocialista Jugoszlávia idején, amikor a felsőoktatás széles körben volt elérhető.¹⁸ Fontos tényező, hogy nem egy hallgató a munkanélküliség elől menekül az egyetemre, közülük nagyobb arányban kényszerülnek végül a tanulmányaik befejezése

¹⁴ Eríbon, Didier: *Visszatérés Reimsbe*. Ford. Fáber Ágoston. Budapest: Napvilág, 2024. 171.

¹⁵ Bourdieu, Pierre: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Trans. Richard Nice. New York–London: Routledge, 2010. 152. skk.

¹⁶ Gundogan, 2022. 147–154.

¹⁷ Ugyanakkor az egyetemisták mozgósításának fontos szerepe volt abban, hogy az élelmiszerárak emelkedése miatt formálódott nyugat-balkáni és közép-kelet-európai mozgalom Szerbiában különösen erős legyen. A szerbiai és nemzetközi kereskedelmi cégek bojkottja hónapokon át tartott. A mozgalomról itt írtam: Az egyetemfoglalásokon túl..., *Mérce*, 2025. március. 5. <https://tinyurl.com/24b9x5c2> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

¹⁸ Zafirović, Jovana – Lazarević, Asja: Blokada u kontekstu bolonjskih reformi. In Filipović, Božidar – Jovanović, Nataša (ur.): *Blokada Filozofskog fakulteta 2014. godine*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, 2017. 33–34. Arról, hogy a felsőoktatás a szocialista Jugoszláviában miként szolgált egyidőben progresszív és konzervatív szerepet, l. Bacevic, Jana: Education, Conflict and Class Reproduction in Socialist Yugoslavia. In: Archer, Rory – Duda, Igor – Stubbs, Paul (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge, 2016. 77–94.

előtt otthagyni az egyetemet vagy főiskolát.¹⁹ Ilyen értelemben a „lemorzsolódás” az uralkodó társadalmi viszonyok meghatározta jelenség, nem a motivációk hiánya. Hasonló eredményeket sorol Ivica Mladenović is, aki szerint Belgrádban mindössze 2–3 százalékot tesznek ki a paraszti és munkás származású hallgatók. A szociológus meglátása szerint a szerbiai társadalom zárt, a középosztály és a felső osztály reprodukálja önmagát.²⁰ Dragan Stanojević, egy 2013–14-es szemeszterben végzett nagymintás kutatás koordinátora megjegyezte, hogy a „kutatás eredményei szerint a hallgatók 96 százaléka függ anyagilag a szüleitől. [...] Ez azt jelenti, hogy Szerbiában az egyetemre járás teljesen a szülők anyagi lehetőségeitől függ, ezáltal a tanulás a tehetősek és középosztály privilégiumává válik”.²¹ Az Eurostudent 2016-os jelentése egy alapvetően „fizetős” felsőoktatásról szól: a hallgatók 55 százaléka tandíjat fizetett. Ennél is fontosabb megállapítása a beszámolóban, hogy a fizikai dolgozók és a nem fizikai munkások gyermekei közel azonos arányban tanulhatnak állami költségen („budzseton”). Ennek következtében „azoknak a hallgatóknak, akiknek a szülei fizikai foglalkozásúak, kisebb az esélyük a karra való beiratkozásra”.²² Ez magyarázza, hogy a 2013–2014-es szemeszterben a teljes hallgatói populációnak mindössze 15%-át teszik ki a munkásszármazású hallgatók. Nem ismert olyan indikátor, amely a leírt folyamatot az elmúlt tíz évben megváltoztathatta volna. Épp ellenkezőleg, az egyetemi városok megélhetési költségei nőttek,²³ az állami költségen való tanuláshoz szükséges feltételek (elsősorban a ponthatárok) pedig szigorodtak, ami tovább erősíthette a munkás származású fiatalok kiszorulását a felsőoktatásból.

Néhány következtetést levonhatunk. A köz- és felsőoktatás, különös tekintettel a humántudományokra, egy sajátos közjóformát, a tudásjavakat állítják elő és gondozzák. Ezek önmagukban piacosításra alkalmatlan javak, melyeknek a hozzáférése korlátozható csupán. A felsőoktatásba való bekapcsolódás megnehezítése – a ponthatárok emelésével, a középosztálynak és a felső-középosztálynak kedvező feltételek teremtetésével – ilyen korlátozás. Ez ahhoz vezet, hogy az egyetem kiváltsággá válik, a tudásjavak pedig áruvá alakulnak (kiszolgáltatottá válnak a piacnak).

¹⁹ Gundogan, 2022. 148.

²⁰ *Novi dan*, N1, 2024. 12. 24. <https://tinyurl.com/25e98krr> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)
Vö.: Mladenović korábbi kutatásával, miszerint a paraszti és munkás származású hallgatók száma jelentéktelen a felsőoktatásban, arányuk a doktori képzéseken „a statisztikai hibahatáron belül van”. Ivica Mladenović: Basic Features of the Transition from Nominal Socialism to Political Capitalism: The Case of Serbia. *Debate* 22(1), 2014. 19-20

²¹ Beta, Istraživanje: Studiranje u Srbiji biće privilegija bogatih, 2018. május 31. <https://tinyurl.com/2kd9tcm> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

²² – Živadinović, Mirko – Savić Ivana (ur.): Eurostudent, Belgrade, 2016. 61. skk. <https://tinyurl.com/2h7jntjh>. (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

²³ A szerbiai medián jövedelem több mint felét emésztí fel egy belgrádi egyetemista lakhatásának és a menzára való beiratkozásának költsége. *Mašina*, 2025. augusztus 11. <https://tinyurl.com/z3c7ym2f>. (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Az egyetem, mint egykor a gyár, a politikai küzdelmek középpontjába kerül – Caffentiz és Federici szavaival – „olyan kulcsfontosságú helyszín, ahol szélesebb körű társadalmi küzdelmek győznek és veszítenek.”²⁴ A folyamat tágabb gazdasági-politikai folyamatokba illeszkedik. Ezt a felsőoktatás neoliberalizálásának nevezem. A szerbiai felsőoktatás alapvetően tandíjköteles szolgáltatás, tulajdonképpeni célja az elit újratermelése. Ezek ellen a tendenciák ellen, látni fogjuk, harc folyt a 2008/2009-es válság és az ún. bolognai folyamatba való bekapcsolódás után Szerbiában és a környező posztjugoszláv és posztszocialista országok egyetemein. Ezek azok a küzdelmek, amelyek az egyetemisták vezetete felkelés értelmezéshez elengedhetetlenül szükségesek. Velük összehasonlítva kapunk képet a mostani felkelésről. Mielőtt kitérnék ezekre a küzdelmekre, a lázadáshoz vezető folyamatokat egy másik perspektívából is meg kívánom vizsgálni.

Jogállamiság és orientalizmus

Svetlana Ribarević az európai mainstream médiának a szerbiai lázadásról szóló tudósításait tekintette át. Az írásában, melyben a médiumok nyelvezetét és visszatérő trópusait elemezte, megállapítja, hogy az angol, francia és a német nyelvű sajtó többsége „a demokrácia és a jogállamiság” hiányosságait firtatta, s elsősorban azokra az „érvekre támaszkodott” a tragédia magyarázata során, amelyek ezt az alapfeltevést látszottak alátámasztani. Így lehet, hogy bár több tucatnyi vállalat dolgozott a tragédia idején az újvidéki vasútállomás felújításán, két, „autoriternek” vagy „kevésbé demokratikusnak” tekintett államhoz kötődő cégre, a Belgrád–Budapest-gyorsvasút kínai kivitelezőjére és egy magyarországi székhelyű vállalkozásra esett a fókusz. A szerző megállapítja, hogy az elemzett európai médiumok diskurzusát áthatotta az „orientalizmus”. A beszámolóiban például visszatérő elem, hogy „egy kis balkáni nép” küzd a „fejletlen politikai kultúrával” bíró Szerbiában a „korrupt kormány ellen”, a tragédia pedig olyan keretet kap, mintha csak Kelet-Európában történhetnének ilyesmi. A „balkániság” képzete egybeforr a „korrupcióval”, az „átláthatatlan viszonyokkal”, melyet a demokrácia és jogállamiság nem képes bevilágítani, ezt tételezik a beszámolók. Ribarević megállapítja, hogy az események ilyen módon való bemutatása „veszélyesen elfedi azokat a mögöttes rendszerszintű okokat, amelyek az újvidéki tragédiához és az azt követő tüntetésekhez vezettek”, s amit a szerző a (fél)perifériás gazdaságpolitikai kényszerek és meghatározottságok lakosságra gyakorolt hatásaiban vél fellelni. Elemzi azt a formációt is, melyet a centrumból érkező hatások teremtenek.²⁵

²⁴ Caffentiz – Federici, 2025.

²⁵ Ribarević, Svetlana: It's Not Corruption, It's Peripherality, and the EU Is Directly Complicit. *LeftEast*, 2025. április 15. <https://tinyurl.com/zawwyw2j> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Ribarević a „stabilitokrácia” fogalmával él. Azokról az országokról van szó, amelyeknek a szilárdságát külső erők – más államok beruházásai és támogatásai – adják, melyek a bizonytalan belső folyamatokra erős hatással bírnak. Nézete szerint ez a perifériás rezsimalakulat magával vonja a magországok perspektívaváltását. A stabilitokráciákba való befektetés (melyet az olcsó munkaerő, a befektetők érdekeinek megfelelő beruházási környezet, a munkajogok megvonása ösztönöz) miatt „a média nem elemzi a félperiféria problémáit, és a helyi tragédiákat a korrump helyi kormányok eredményeként ábrázolja”.²⁶ Ebből a szempontból a korrupció, a közvagyonnal való visszaélés hangoztatása annak az eszköze, hogy az egyéni vétkeknek vagy az erőforrásokkal visszaélő hatalmi kör kapzsiságaként állítson be egy rendszerszintű problémát.

Az iménti gondolatmenetből következtethetünk arra, hogy a szerbiai tüntetések a nyugat-európai sajtóban addig kedvező fogadtatásúak, míg a megszabott kereteken belül maradnak. A tiltakozások, a „kiállások” méltánylást érdemelnek. A korsszellem díjazza az ellenállást, a saját vélemény hangoztatását, a társadalmi (ön) bírálatot, arra hív fel, hogy vessünk számot önmagunkkal. Míg a protestálás az egyén esetében ez az individuális szabadság kifejeződése lesz, a társadalom szintjén fokmérő – a tiltakozásokkal az ország a politikai érés folyamatáról ad tanúbizonyosságot. Ebbe a keretezésbe illik a fiatalság, főként a fiatal nők ellenállásának hangsúlyozása a rezsimmel szemben, ami szintűgy a politikai kiskorúságból való kilábalás metaforájává válik. Az egyetemisták tiszta viszonyokat teremtenek a korrump hatalommal szemben, melynek a vezetőjét túlságosan is szoros szálak fűzik a keleti (despotikus) orosz viszonyokhoz – sugallják a beszámoló, melyek feltűnő hasonlóságot mutatnak az egyidőben zajlott grúzai és romániai tiltakozások nyugati médiakeretezésével.²⁷ „Véres a kezetek!”, üzenik a tüntetések legismertebb molinói. A fiatalságnak igaza van abból kifolyólag, mert fiatalok, ez az ideologikum mozgatja a fantáziát.²⁸ „Diáknak lenni egyfajta beavatás”, jelezték már a szituacionisták is.²⁹ A „politikai ártatlanság” képei elárasztanak bennünket, s azt

²⁶ Uo.

²⁷ Azonban egy éles különbségre is figyelmesek lehetünk: a szerbiai tiltakozásokon, az elmúlt évtizedek tüntetéseitől is eltérő módon, hiányoznak az EU-s zászlók. A kérdésről részletesebben írtam: Mindenszentek napja Újvidéken. *Élet és Irodalom*, 2024. 49. 8–9.

²⁸ Nincs ez így másként a szerbiai állammal sem, amely a „tanulni kívánó egyetemisták” mozgalmát hozta létre. A paraállami cácikról, mint az analitikus diagnózis lehetőségéről és Čacilandról, amelynek a használatában nem osztálydüh fejeződik ki, lásd: Mladenović, Ivica: Interpelacija naroda i klasna scena Čacilenda: ogledi o ideološkoj fantazmi „čaka”. *Novi Plamen*, 2025. március 31. <https://tinyurl.com/mr4a7ukm> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.) A cáciát rendre megszervezi az állam, 2024-ben a kormányzat szavára tiltakoztak az egyetemfoglalás ellen, amely tiltakozáshoz az egyetemfoglalók is csatlakoztak. Lásd: Jovanović, Andrea –Stojanović, Aleksandar: A fórum nem szerb szó. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 81. 2013. 58.

²⁹ Situationist International: *On the Poverty of Student Life*. <https://www.bopsecrets.org/SI/poverty.htm> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

sejtetik – állítják a párizsi 68-ra óriási hatással lévő csoport tagjai –, hogy a változás csak a mindennapok munkájában kap határozott és *férfias* arcélt.

Ez a keretezés azonban az erőszakot pusztán az állami szervekhez és a kormányhoz kapcsolódó verőlegényekhez köti, amivel valójában az állami erőszak legitimitását erősíti meg. A tiltakozók csak *elszenvedők* lehetnek ebben a szereposztásban. Az elemzések azt sugallják, hogy a rendőrség és a katonaság részéről csak az erőszakkal való *visszaélésről* van szó, s önmagában nem az állam erőszaka problémás. Az erőszak kérdése amiatt is fontos, mert a hatósági és a kormányzathoz köthető csoportok támadásai a tiltakozókkal szemben rendre újabb energiát adtak a tiltakozásoknak. A szerbiai tüntetések esetében azonban az erőszak gyakorlása nem csak a hatóságokhoz és a kormányzathoz kötődik. Egyes értelmezések éppen abban lelik meg a mostani események specifikumát, mellyel az elmúlt évek polgári (civil) tüntetéseitől elüt, hogy a tiltakozók is gyakorolják az erőszakot.³⁰ A médiakeretezés elemzése magyarázza azt is, hogy a tiltakozások miért kaptak nagyobb figyelmet az egyetemfoglalásokkal vagy az utcai fórumokkal (népi gyűlésekkel) szemben még a Szerbiából érkezett számvetésekben is. Az egyetemfoglalás ugyanis az állami tulajdon, a kulturális intézmények elfoglalása pedig a magántulajdon megsértése.³¹ Nem pusztán a személyfüggő és országspecifikusnak vélt jellemzők túlsúlyáról van szó: Ribarević szerint a társadalmi-politikai környezet taglalása rendre kimarad az elemzésekből. Ez természetesen visszahat a szerbiai mozgalomra: csak az látszik és az kelt hatást, ami ebbe az elbeszélésbe beleillik, ami az elbeszélésnek való megfelelésre indíttatja a résztvevőket.

A következőkben az egyetemista ellenállás eredőinek felvázolására vállalkozom, valamint a 2024–2025-ös történéseket elhelyezem az egyetemistatüntetések és egyetemfoglalások posztjugoszláv történetében. Kettős vonalvezetést követek: a posztszocialista átmenet (tranzíció) szerbiai útját gazdasági-társadalmi hatásaiban vizsgálom, s ezt vetem össze a szerbiai egyetemek neoliberais folyamatával és az ezekre adott egyetemista válasszal.

A közsféra tragédiája

Nagyívú elemzésében Vladimir Milenković arra keresi a választ, hogy a jelenlegi tüntetéseknek milyen az osztálykaraktere, és megpróbálja megválaszolni azt a kérdést, hogy a munkások – akik a 2000. októberi forradalom idején sztrájkjaikkal és útblokádjaikkal döntő módon járultak hozzá Slobodan Milošević rezsimének

³⁰ Savanović, Saša: Novosadski zločin i granice liberalnog otpora, *Mašina*, 2024. november 12. <https://tinyurl.com/ca2abpbz> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³¹ Vö: Jovanović–Stojanović, 2013. 56–64. Vujović, ;Sreten: Predgovor. In: Filipović, Božidar – Jovanović, Nataša (ur.): *Blokada Filozofskog fakulteta 2014. godine*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, 2017. 11.

végéhez – miért hiányoznak a tüntetésekről.³² Milenković a kilencvenes évektől kezdve kíséri figyelemmel a posztoszocialista Szerbia társadalmi-gazdasági folyamatait, széles perspektívát kínálva a munkásosztály háttérbe szorításáról, elcsendesedéséről. Az elemzése láttatja, hogy a munkásosztály az egyetemisták vezette lázadásban miért nem találhatja a helyét; hogy a „hatalommal szembeni” tiltakozások miért maradnak meg rendre a középosztály lázadásánál; s kikövetkeztethetjük belőle az egyetemisták értékpreferenciáját is. Az elemzése alapot fog számunkra adni ahhoz, hogy a tudástermelés problematikája kapcsán eddig elmondottakat bővítsük az egyetemek neoliberais folyamatának taglalásával, valamint a szerbiai és a posztjugoszláv és posztoszocialista államok egyetemista tiltakozásainak és egyetemfoglalásainak történetével.

Milenković nézete szerint Szerbia munkásosztályát az október 5-i eseményeket követően erőteljesen hatás érte. Annak érdekében, hogy Szerbia csatlakozhasson a nemzetközi tőke vérkeringésébe, „le kellett bontani azt az ipari rendszert, amelyet a szocialista modernizáció folyamatában viszonylag független fejlődés alapján létrehozottak”.³³ A privatizáció az ipar visszafejlődésével járt, amelynek következtében megnőtt a munkanélküliség. Hasonló folyamatok zajlottak le tíz évvel korábban, 1989 után más kelet-közép-európai posztoszocialista országokban is. Eszerint paradox módon a miloševići rendszer, a háborúskodás és az ország gazdasági blokádja hátráltatta ezeket a folyamatokat. Az ipartalanítás (dezindusztrializáció) így is drámai hatással járt. A foglalkoztatottak száma közel félmillióval csökkent a 2000 és 2015 közötti időszakban, míg az ipari termelés 2012-ben az 1989-es szintnek mindössze 38,4%-át tette ki. Iparosodott országból Szerbia húsz év alatt iparszegény orszaggá vált. Míg a bruttó nemzeti termékben az ipar 1990-ben 44 százalékot tett ki, 2001-ben már csak 30%-át, újabb tíz évvel később pedig csak 21%-át adta.

Mindebből egyértelmű és gyors politikai következmények származtak. A külföldi működőteke-beáramlás munkahelyeket teremtett a magasan képzett szakemberek számára. A társadalomból kiemelkedett a felső középosztály egy vékony rétege, valamint a privatizáció ellentételezéseként az állami donációk révén a középosztály konszolidációja is megtörtént. A 2008–2009-es gazdasági világválság azonban megmutatta, hogy az ipar leépülése milyen gyenge gazdaságot eredményezett. Ismét közel 400 ezerrel csökkent a foglalkoztatottak száma. Az elbocsátások tiltakozásokat és sztrájkokat hívtak életre. 2009-et követően alakul ki a politikai osztály mostani formája. A nacionalista Szerb Haladó Párt (SZHP) sikeresen pozícionálta magát a munkásosztály oldalán, míg a liberális nacionalista és konzervatív pártok – melyek egyre kevésbé tudták egy erélyes ellenzék szerepét betölteni – a középosztály pártjaivá váltak.

³² Milenković, Vladimir: *Klasni karakter protesta protiv režima: o upadljivom odsustvu radničke klase*. <https://tinyurl.com/4vrfc2mv> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³³ Uo.

Milenković éleslátó megfigyelése, hogy az SZHP kormányra jutása 2012-ben a külföldi tőke beáramlásának megváltozott dinamikájával esik egybe. A magánosító folyamat végével a félperiféria országainak a zöldmezős beruházásoknak megfelelő környezet kialakításával kell versenyezniük a környező országokkal. Az SZHP ebben eredményes volt. A külföldi tőkebefektetéseket elemző Ivan Radenković megállapítja, hogy a globális piacon zajló verseny Szerbiát egy „alulra irányuló versenybe” kényszerítette, az ország benne ragadt a közepes fejlettség csapdájában.³⁴ Már 2014-ben átdolgozták a munka törvénykönyvét és a sztrájk-törvényt, amivel csökkentek a munkások jogai; valamint új közbeszerzési törvény született, amely pedig átláthatatlanná tette egy-egy beruházás háttérét. A „dereguláció” hatása az újvidéki tragédiában meghatározó erővel bír.³⁵ A molinókon szereplő „Véres a kezetek!” felirat ezúttal más értelmezési keretbe kerül, s a címzettje nem pusztán a mostani kormány, hanem az posztoszocialista átmenetet bonyolító uralkodó osztály.

Milenković eredményei egyeznek Aleksandar Matkovićéval, aki a külföldi beruházásokra támaszkodó gazdaságpolitika korlátairól ír. Matković az újrainduló szerbiai bányászat és a heves tiltakozásokat kiváltó Jadar-projektum kapcsán arra a megállapításra jut, hogy a közvetlen kormányzati segítségre támaszkodó beruházásokkal egyfelől a szerbiai gazdaság egyoldalúsága jön létre, másfelől nem jár a népesség jólétének növekedésével.³⁶ A szerbiai tiltakozások egy gazdaságpolitikai modell kimerülésének idejére estek. Ez magyarázhatja a tiltakozások tömegességét, s azt is, hogy a tiltakozók képesek voltak egyszerre ellenzékét és kormányt is váltani. Az előző évek tiltakozásaival szemben – melyeknek az „erőszak”, a „korrupció” vagy a „választási csalások” voltak a hívószavai – a parlamenti ellenzék ezúttal mellőzött szerepbe került. Az egyetemisták próbálkozásai, hogy a képvisleti politizálásban megüresedett helyet betöltsék, azonban hamar kudarcot vallottak.³⁷ A félperifériás rezsím, avagy az idézett Ribarević által használt fogalommal élve, a „stabilitokrácia” a neoliberális gazdaságpolitika és a tőkés világgazdaságban betöltött szerepéből kifolyólag immár képtelen a közszféra érzékeny rendszerét fenntartani. Így amikor az egyetemisták az újvidéki tragédia okainak és felelőseinek felkutatása érdekében azt a követelést fogalmazták meg, hogy az „intézmények” (az ügyészség, az eljáró bíróságok) végezzék a dolgukat,

³⁴ Radenković, Ivan: *Foreign Direct Investments in Serbia*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016.

³⁵ Krstić, Iskra: Deregulation kills: The collapse of the railway station awning in Novi Sad in *Mašina*, 2025. szeptember 5. <https://tinyurl.com/bdhpp3df> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³⁶ Matković, Aleksandar: *Otvoreno pismo povodom Rio Tinta i „rudarske kolonije u koju se Srbija pretvara”*. *Danas*, 2024. augusztus 11. <https://tinyurl.com/4s5wpnw9> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³⁷ A zaječari és a kosjeriçi helyhatósági választásokon júniusban az egyetemisták listája csak a kormánypárt mögött végzett.

a polgári jogállam keretében megfogalmazott kíváncsiság paradox módon rendszerellenes követelésként jelent meg. A „közsféra tragédiáját” előidéző okokkal való elszámolás a stabilitokrácia felszámolásával járt volna: a követelés beteljesítése a rendszer végét jelentené.³⁸ De a gazdaságpolitikai zsákutcával még nem tudnánk számot adni a felkelés intenzitásáról. Pusztán a számosság nem garancia arra, hogy „a középosztályi tiltakozások impotenciája” (Éber Márk Áron szavaival élve) ne érvényesüljön, azaz „a középosztály liberális frakcióján” túli osztályszövetség jöjjön létre.³⁹ Az egyetemfoglalások konstitutív szerepére hamarosan rátérek.

A kapitalizmus restaurációja

Az eddigiek során az egyetemisták által vezetett történések társadalmi-történeti keretét rajzoltam fel. Beszéltem a szerbiai egyetemeken zajló változásról, amely során a munkás és paraszti származású diákok kikoptak az egyetemi padosorokból. Megalapoztam azoknak az egyetemista mozgalmaknak az elméleti alapállását, amelyek a felsőoktatás piacosítása ellen tiltakoztak a bolognai folyamat szerbiai bevezetése óta (2005), s melyek a szerveződési formájukkal, a közvetlen demokráciára épülő fórumokkal (plénium) mintát adtak a 2024-ben kezdődött ellenálláshoz. Jeleztem a tiltakozások gazdasági-politikai eredőit, s taglaltuk azokat a folyamatokat, amelyek az önigazgató szocialista Jugoszlávia szétesése után sokkhatásként érte a posztoszocialista államokat, köztük Szerbiát. Erről a drámai hatásról elmondható, hogy: „A kapitalizmus restaurációja, az »átmenet« visszaszorította az országot egy periférikus gazdaság státuszába, amely alacsonyabb feldolgozottsági szintű nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket exportál a világpiacon, hasonló pozícióba, mint amilyenbe a Szerb Királyság a múlt század elején került”.⁴⁰ Ebből a pozícióból Szerbiának nem sikerült kikerülnie, a magánosításra épülő politika és a külföldi működőtőkére alapozott gazdaság is csakhamar a korlátaihoz ért. A szerbiai dezindusztrializáció, a társadalmi vagyon egy részének privatizációja és a neo-liberális politikák térhódítása nem maradt következmények nélkül.

³⁸ Losonczi Alpár terminológiáját vettem át a „közsféra tragédiájáról” írva. Losonczi Alpár az újvidéki vasútállomáson történt tragédiáról és az egyetemisták tüntetéséről: *YouTube*, 2024. december 12., 6 perc 30 mp. <https://youtu.be/WjQilcsHiFY> A „lehetetlen” követelésről bővebben itt írtam: Nem szakértői kormányra, hanem a pléniumokon szerveződő egyetemisták követésére van szükségünk. *Szabad Magyar Szó*, 2025. április 11., <https://tinyurl.com/44az-7erv> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

³⁹ Éber Márk Áron: A középosztályi tiltakozások impotenciája. *Új Egyenlőség*, 2018. május 15. <https://tinyurl.com/99d8jxj> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁴⁰ Musić, Goran: Politička ekonomija srpske tranzicije – II deo: Izgradnja kapitalizma od ruševina privrede. *Crvenakritika.org*. 2011. szeptember 26. <https://tinyurl.com/7b6e9c4u> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Tanulmányom utolsó részében a felsőoktatásban tapasztalható neoliberális fordulatról írok. Werner Hamacher elemzése segít megértenem az ún. „bolognai folyamat” felsőoktatásra gyakorolt hatását. A német filozófus gondolatait kiegészítem Primož Krašovec meglátásaival. Az ő elemzése egyfelől megerősíti azt a gondolatot, hogy a szerbiai példa nem egyedülálló – Horvátországban nagyon hasonló folyamat ment végbe a bolognai reform miatt, mint Szerbiában, egyúttal az írása ezekre adott egyetemista válaszok taglalásához is bevezetést nyújt.

Hamacher a „bolognai folyamattal” hozza kapcsolatba a felsőoktatás szerepváltását. A filozófus a *Menedékhely* című írásában megállapítja, hogy az a humboldti egyetemeszmény, amely a 19. századtól kezdve valamiképpen a művelődés (Bildung) ügyét kívánta előmozdítani, odalett, s a felsőoktatási intézmények a 20. század második felében jobbra a szakképzés központjaivá váltak.⁴¹ Az állam benyomulása az egyetemekre, az egyetemek autonómiájának megsértése csak az egyik tünete egy jelentősebb problémának. Adorno megjegyzése az egyetem későkapitalista „elszellemtelenedéséről” immár kiteljesedett formájába jutott.⁴² Hamacher a „bolognai folyamatot” a „lebontás műveleteként” értelmezi, amelyel az európai államok végrehajtó hatalma „a törvényhozó szervek beleegyezése nélkül” a kutatás és az oktatás alkotmányos jogát csorbítva és megszegve vitt véghez. Nézete szerint a „folyamat” a szakképzés olyan racionalizálást szolgálta, amelyet a „munkaerőpiac és annak értékesítési érdekei határoztak meg”, s amely elsősorban a szellemtudományi karokat érinti.⁴³ Hamacher az 1999-ben útjára bocsátott reform öt döntő jellegéről ír. Először is, a bolognai folyamat bevezeti az oktatási rendszerbe a „teljesítményértékelési rendszert”, amely elsődleges problémája, hogy a tudományosság kritériumain kívüli szempontokat érvényesít, és nem a kölcsönösségen alapul, hanem „az elvi okokból nem kvantifikálható teljesítmények mennyiség szempontú értékelését” érvényesíti. A második reform a speciális kutatási területek, együttműködő csoportok, klaszterek, tudásközpontok létrehozását célozza, melyekben – Hamacher értékelés szerint – a kényszerektől mentesített együttműködések helyett azonban a „konkurencia és a kölcsönös felülmúlás elve” érvényesül. A filozófus emlékeztet bennünket, hogy a támogatási rendszerek is megújultak; a közvetlen donáció helyett a kutatás finanszírozását egyetemeken kívüli szervezetek végzik, ami „a pályázás és reklámozás retorikáját” és a „lobbiták habitusát” terjesztette el az egyetemeken. Ennek betudhatóan immár a „tőkepiac (...) szabályai dominálnak” az intézmény falai közt, állapítja meg Hamacher. Ez többek közt a kutatási témakörök elszegényedésével jár, az önállóan vállalt kutatások helyét egy támogatott témaegyüttes vizsgálata váltja fel a piachoz való

⁴¹ Hamacher, Werner: *Menedékhely*. In: *Menedékhely*. Ford. Szabó Csaba. Budapest: Ráció Kiadó, Budapest, 38.

⁴² Adorno, Theodor: Jegyzet a szellemtudományról és a műveltségről. Ford. Tillmann Ármán. [űjszem.org, https://tinyurl.com/yc2mjft7](https://tinyurl.com/yc2mjft7) (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁴³ Hamacher, 41.

idomulás jegyében. Végezetül Hamacher a bachelor-képzéseken kialakult munkaszervezési módot bírálja. Nézete szerint a modulos képzés a „teljesítmények feletti fokozódó ellenőrzését vezeti be”, „hierarchizált értékeléssel helyettesíti a közös diszkussziót”, a tanulmányi idő korlátozásával „a tananyag kiválasztásának”, valamint „a figyelem és a problémákhoz való viszonyulás módjának szabadságát” kurtítja meg, továbbá a piaci értékek szerinti tájékozódást szorgalmazza.⁴⁴

Saját megfogalmazásomban: a bolognai rendszer az egyetemi autonómia privációját a tudásjavakhoz való hozzáférés, valamint a tudásjavak termelése feltételeinek privatizációja révén hajtja végre.⁴⁵ Az egyetemek forráshiánya ugyan nem új jelenség – ám immár nem az állam kénye, hanem a piac kaotikussága az oka. Ami az egyetemi dolgozók oldalán a menedzseri követelményeknek való alárendelődésnek⁴⁶ felel meg (jellemző példa az egyetem irányításának kettéhasadása a gazdasági irányításra – kancellária – és az operatív tevékenységekre), a hallgatók oldaláról abban nyilvánul meg, hogy a tudásjavak előállítójának szerepéből a tétlen „fogyasztó” szerepébe kényszerülnek.⁴⁷ Az egyetem szolgáltatássá válása, és az egyetemisták kezdeményezőkézségének csökkenése egyazon folyamat része. A hallgatói elégedettségi felmérések és a számukra rendezett nem tanulmányi rendezvények azt a velük szembeni követelményt célozzák, hogy az egyetemisták legyenek boldogok.⁴⁸ A boldogságipar imperatívusza mellett a gazdasági megfontolásokat szolgálja az egyetem szervezeti felépítése is. Michael Burawoy szociológus a „spiralisták” osztályának felemelkedéséről szól,⁴⁹ az adminisztrátorok és a vezetői tanácsadók befolyásáról az egyetemre. Az új rendszer az időgazdálkodásra is hatással van: a megszorított órák kötik a hallgatókat az előadóteremhez,

⁴⁴ Uo., 43–53.

⁴⁵ Álljon itt egy ellennarratíva: Aleksandar Molnar filozófus szerint a bolognai rendszer bevezetése félresikerült Szerbiában. Az egyetemek elszabotálták a folyamatot, s egy torz rendszer jött létre, melyet „szerbiai Bolognának” keresztelt el. Molnar, Aleksandar: Državni fakulteti između Vučićevog čekića i studentskog nakovnja. *Pešćanik*, 2025. május. 12. <https://tinyurl.com/3esuxuek> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.) Számomra úgy tűnik, hogy Molnar nem vet számot azzal, hogy nem csak Szerbiában tiltakoztak a hallgatók a neoliberális elvekre épülő bolognai rendszer ellen. A „félresikerült Bologna” elmélete nem magyarázza az ausztriai (2009–2010), a magyarországi (2012–13) és a romániai (2013) egyetemfoglalásokat, s ezekben az országokban az öngazgatásos szocializmus sem létezett, amely makacs ellenállásával késleltetné a „reformot”.

⁴⁶ Morley, Christine: The systemic neoliberal colonisation of higher education: a critical analysis of the obliteration of academic practice. *Aust. Educ. Res.* 51, 2024. 571–586.

⁴⁷ Mintz, Beth: Neoliberalism and the Crisis in Higher Education: The Cost of Ideology. *American Journal of Economics and Sociology*, 2021. 80. 81.

⁴⁸ Cabanas, Edgar – Illouz, Eva: *Manufacturing Happy Citizens*. Cambridge: Polity Press, 2019. 74. skk.

⁴⁹ Salem, Ay: Homokszerem a felsőoktatási ipar gépezetében. Ford. Kende Tamás. *Eszmélet*, 2023. 139–140. 55.

a részvétel elmulasztásáért pedig súlyos árat kell fizetni.⁵⁰ Ezt a folyamatot, amely az európai államok felsőoktatási intézményeit az Egyesült Államok egyetemeivel való verseny szellemében kényszeríti egyazon rendszer keretei közé, szeretném a bölcsészkarok oldaláról még jobban megvilágítani. Ugyanis az egyetemek neoliberalis átalakításának az elsődleges terepe a humán tudományok, és az ezzel szembeálló ellenállás is a bölcsészkarokról indult el.

Primož Krašovec, aki az egyetemeken folyó osztályharcról szóló esszéje 2011-ben, az egyetemista tiltakozások csúcspontján jelent meg, a humán szakok társadalomban betöltött szerepének változásáról ír. Míg a klasszikus liberális kapitalizmus idején a 19. században, valamint a 20. században „az osztálykompromisszum” és „a szabályozott kapitalizmus korszakában” a humán tudományok az osztálykülönbség fenntartásában játszottak szerepet, írja a szerző, a neoliberalizmus döntő kihívást intézett ellenük. Immár nem elégséges, hogy a „burzsoázia gazdasági felépítményének spirituális »felépítményét«” adják, hiszen a tudástársadalom más elvárásokat támaszt: a humán szakok által előállított tudásból csak a gazdasági hasznosság szempontjából szükségszerűre tart igényt. Nem a tudás elpusztításáról van tehát szó, a neoliberalizmusnak szüksége van a tudásra, és ösztönzi is a tanulást, de csak a *gazdasági racionalitás* kereteibe illő tudásra tart igényt, és ezért problematikusak benne a humántudományok. A statisztikai módszerek eluralkodása, a számszerűsíthető analitikus módszerek előtérbe kerülése a társadalomtudományokban ezáltal nyer magyarázatot. A természettudományokkal kapcsolatban a probléma fel sem merül, hiszen – így Krašovec – a természettudománynak csak „a saját szabályai és szervezési elvei szerint kell cselekednie ahhoz, hogy az ipar számára hasznos és szükséges felfedezéseket tudjon produkálni”.

Krašovec arra int bennünket, hogy a neoliberális „ellenforradalom” hatása dacára eredendően semmi forradalmi nincsen a bölcsész tudományokban. Ugyanis míg a természettudományok a termelékenységre irányuló innovációval foglalkoztak, a társadalomtudományok is serényen dolgoztak: olyan tudástermeléssel foglalkoztak, amelyek a munkaszervezés átalakításának kedveztek, ezáltal egyaránt hozzájárultak a tőke bővített újratermelődéséhez. Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy felsőoktatási intézmények dolgozói nem homogén csoportot alkotnak. A fiatal munkaerő bizonytalan státusza, határozott időre szóló munkaszerződése elkülöníti a beágyazott professzoroktól. Az egyetem a másnak végzett kutatást, az ingyenmunkát, a pályázattól pályázatig tartó tudományos munkát, a prekár munkafeltételeket⁵¹ is jelenti. A szociológus szerint az autonómia fogalmának újraértelmezésére

⁵⁰ Az óralátogatás után adott pontszámok logikájáról és osztályvonatkozásáról lásd: Šaćirović, Filip: „Bolonjski proces”: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji. In: Popović, Željko – Gajić, Zoran (ur.): *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2011. 203. sk.

⁵¹ Erről lásd Maja Solar meglátásait az akadémiai munkások és munkásnők helyzetéről a „válalkozói egyetemen” – akiknek a kényszerű fölény elviselése, az ismétlődő adminisztratív

van szükség, hogy az egyetemen folytatott küzdelem ne az osztálykülönbségek megőrzését, egy „mandarinátus” uralmának biztosítását jelentse. Krašovec szerint tehát az egyetemi autonómiának „az elidegenedett szellemi termeléssel szembeni ellenállást és a munkafolyamat, a munkaeszközök, a munkaidő és a finanszírozási eszközök feletti kollektív, demokratikus és önkormányzati ellenőrzésért folytatott küzdelmet” kell jelentse.⁵²

Ebben azonban nem merül ki annak a magyarázata, hogy a bölcsészkarok miért az elégedetlenség forrásai. A jugoszláv 1968-os megmozdulások, melyek a nyugati mintától eltérően a kapitalizmust és a szocializmust egyként bírálták; az 1996-os kormányellenes tüntetések; a 2006-tól 2014-ig zajló egyetemfoglalások; s általában, a bolognai rendszer bevezetése elleni tiltakozások szerte Európában a bölcsészkarokon történtek. A bölcsészettudományok jellege, miszerint reflexióval bírnak a saját tevékenységükre és a helyzetükre, melyet a társadalomban betöltenek, részlegesen magyarázhatja meg ezt a jelenséget. Bizonyosan fontos szereppel bír az is, hogy a képzés során a bölcsészek arra kényszerülnek, hogy „történeti perspektívát” vegyenek fel, s megismerkedjenek a jelenkori termelési módtól eltérő rendszerekkel.⁵³ Kétségtől az is igaz, hogy a „társadalmi felzárkózás” kimerülésével a társadalomelméleti műhelyek egy értelmiségi ethosz továbbélését szolgálják céhszerű működésükkel, amelyek nem feltétlenül a jelen apologetikája mellett köteleződnek el.

Következtetések: alternatíva a végeken

Most már válasz adható a 2024–2025-ös egyetemisták vezette szerbiai lázadás specifikumáról, valamint elhelyezhető a posztjugoszláv térség egyetemista mozgalmainak sorában. Az ismertetett elemzések lehetőséget adnak arra is, hogy a mozgalmon belüli két alapvető szembenállásra hívjam fel a figyelmet: a közvetlen demokratikus (bázisdemokratikus) eljárás mód és a képviselői politizálás közti feszültségre egyfelől; másfelől pedig a plénumok és a civil tiltakozások közti dichotómiára.

Az újvidéki tragédia után egy hónappal, 2024. december 2-án blokád alá került az újvidéki Bölcsészettudományi Kar, majd ezt követően a Művészeti Akadémia, a Természettudományi-Matematikai Kar, s kisvártatva a belgrádi Bölcsészettudományi Kar is. Hamarosan a szerbiai egyetemek karainak több mint felében fórumok (plénumok) alakultak, amelyek a következő nyolc hónapban a tiltakozások szervezésének alapelemeivé, a lázadás irányvonalának meghatározójává váltak.

feladatok elvégzése az osztályrészük. Maja Solar: Az akadémiai prekariátus szemszögéből. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 81., 2013. 51–52.

⁵² Uo., 51.

⁵³ András Csaba: Ki kell purgálni a *kapitalizmust* a szellemtudományokból. *Apertúra*, 2018/1. <https://tinyurl.com/y7u7x9r5> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

Míg az eddigi szerbiai egyetemfoglalások legfeljebb 2-3 egyetemre korlátozódtak, ezúttal országosak voltak.⁵⁴ Noha az elfoglalt egyetemek plénimai közt szoros – napi szintű – együttműködés zajlott, a pléniumok nem voltak egységesek: autonóm sejtekként működtek.⁵⁵ Ez az eljárásrend befele is érvényesült, munkacsoportok végezték az egyetemfoglalással kapcsolatos különféle feladatokat (élelmezés, kapcsolattartás, fórumszervezés, a tiltakozások szervezése), amelyeknek a munkáját a fórum hangolta össze. Ez a működésmód teljesen megfelelt annak, amivel 2006-tól kezdődően a bolognai folyamat ellen küzdő egyetemisták éltek Szerbiában és Horvátországban.

A fórumokon történő döntéshozatal – amelyekbe néhol a tanárokat és más dolgozókat is bevontak, máshol csak az egyetemisták számára voltak nyitottak – a nyomásgyakorlás eszközeiből a szerveződés praktikus formájává vált. A belgrádi bölcsészkar egyik diákja úgy fogalmazott, hogy a plénium „hatékony eszköz, amely nagyban hozzájárult a tiltakozás gyors terjedéséhez”, továbbá „tömeges részvételt szorgalmaz a döntéshozatalban és azok végrehajtásában”. A módszer el-sajátításában (a tíz évvel azelőtti egyetemfoglalás hallgatói, akik a tapasztalataikat átadhatták volna, már elhagyták az egyetemet) a horvátországi egyetemfoglalók kézikönyve (*Az egyetemfoglalás boszorkánykonyhája*) nyújtotta a legnagyobb segítséget.⁵⁶ A közvetlen demokratikus működésmódnak azonban „gyengeségei” is voltak, például a gyakori pléniumok és munkacsoport-gyűlések, melyek fárasztónak és megterhelőnek bizonyultak, valamint – mondta el az egyetemista – „a karok közötti döntések megerősítési folyamata” is lassan zajlott.⁵⁷ Ám ezek csak amiatt jelentkezhetnek problémaként, mert a meglévő időgazdálkodási renddel ütköznek. A tanácsforma elévülhetetlen érdeme, hogy a külső befolyásolási kísérletekkel

⁵⁴ A szerbiai egyetemista mozgalmak történetét átfogó módon, két részben a *Mašina* oldal dolgozta fel. <https://tinyurl.com/3xemtrhu>; <https://tinyurl.com/vwvh5vtjA> 2006-os, a három hónapig tartó belgrádi egyetemfoglalásról az egyetemfoglalók jelentettek meg fontos könyvet. Bailović, Vladislav et alii: *Borba za znanje*. Beograd: Beograd, 2007. <https://tinyurl.com/7udpeuez>. Aleksandar Matković dolgozta fel az újvidéki egyetemista tüntetések történetét: *Istorija studentskog pokreta u Novom Sadu (2011–2021)*, 2021. 10. 28. <https://tinyurl.com/4dr3dkdm> (Letöltés ideje minden esetben 2025. szeptember 7.)

⁵⁵ Pressburger Csaba (szerk.): *Vajdasági magyar egyetemisták a „barikádokon”*. *Észverés* (YouTube-műsor), 2025. augusztus 8. <https://tinyurl.com/nhj6vdah> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁵⁶ A *Boszorkánykonyha* szerb nyelvű kiadása az egyetemfoglalások kezdetén az egyik legtöbbet letöltött dokumentum volt Szerbiában, amellyel a szerbiai kormányközi sajtó hetekig foglalkozott. A jelenségről: Šta je „Blokadna kuharica” sa kojom režim povezuje studentske blokade u Srbiji? *Vreme*, 2024. december 12, <https://tinyurl.com/yzd38ec3> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

⁵⁷ *Studenti Filozofskog fakulteta u Beogradu*: “Država blagostanja je ono što treba našoj državi”. *Novi Plamen*, 2025. február 5. <https://tinyurl.com/yku6aw8j> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

szemben ellenálló tudott maradni, hiszen a döntéseket a teljes plénium hozta meg, ami kezeskedett arról, hogy ne egy csoport, egy elit vegye kezébe az irányítást.

Az egyetemi „hivatalos” képvislettel (diákpárlament) való szakítás, valamint a hallgatók 2025. március 9-i levele, amelyben utcai fórumokra biztatják a tiltakozókat, s ami nem maradt visszhang nélkül⁵⁸, egy irányba mutató folyamat volt, amely arról árulkodott, hogy az egyetemisták döntéshozói-végrehajtói eszköze reális alternatívát képez. A plénium minta volt arra, hogy a politizálás bevett formáival való szakítás lehetséges, a képviseletiség felcserélhető, vagy legalábbis ötvözhető a közvetlen demokratikus működésmóddal. Ebben a tekintetben éles ellentmondás keletkezett, miután az egyetemisták egy része előrehozott választást kezdett el követelni, majd pedig két időközi önkormányzati választáson is listát állított. Olyan inherens ellentmondásról van szó, amely a mozgalom meggyengüléséhez vezetett. A mozgalmon belül, mely kényesen került, hogy az esetlegesen megosztó témák felszínre kerüljenek, szakadás történt. Miután az egyetemek vezetése az új tanévre hivatkozva a felvételi eljárások lebonyolítását írta elő, az elmaradt tanórák pótlását pedig online kurzusok keretében kötelezővé tette, valamint a rendőrség segítségével az egyetemi fórumokat felszámolták, a közvetlen demokratikus eljárásrend immár súlyát veszítette a tiltakozó megmozdulásokban. Ettől kezdve – s ez élesen szembeállítja a mostani mozgalmat a tudás piacosítása ellen küzdőkkel – a küzdelem terepe már nem az egyetem, a direkt demokráciát pedig a választási listát állító egyetemisták a parlamenti politizálásra cserélik. A mozgalom immár egyre inkább a kilencvenes évek diáktüntetéseire emlékeztet, melyek a választási csalások miatt szerveződtek, s egyre inkább az elmúlt évek polgári ellenállási mozgalmainak ko-reográfiáját követi, melyeket a képviseletiség vitái rendre felemésztettek.

Holott a pléniumok a civil tiltakozásokhoz képest is alternatívát jelentettek. Az egyetemfoglalás ugyanis nem tiltakozás, nem protest, hanem egy intézmény vezetésének átvétele. A válságjelenségekre adott hirschmani hármas (kivonulás, tiltakozás, hűség) helyett a bevonulást, a megszállást, a visszafoglalást pártolja. Míg a protestálás követelései – „az intézmények tegyék a dolgukat”, „vizsgálják ki a tragédia körülményeit és a rendőri túlkapásokat” – az állam szerveit adresszálták, az egyetemfoglalás azonnal és közvetlen módon jelentett fenyegetést. Bár az előző egyetemista mozgalmak kritikai attitűdjét csak részben vették át a mostani hallgatók, a fellépésük eredményességét az is bizonyítja, hogy a tandíjak csökkentését célzó követelésüket a kormány nyomban teljesítette. Vélhetőleg – mint arra utaltam – a médiakeretezés és az egyetemisták társadalmi beágyazottsága (nem mint okság, hanem mint vonatkozási pont), osztályhovatartozása egyaránt szerepet játszott abban, hogy 2025 nyarától egyértelműen a képviseletiség élvezzen nagyobb (ha nem is teljes) támogatást a körükben.

⁵⁸ Narod se samoorganizuje: zborovi svuda po Srbiji. *Mašina*, 2025. március 20. <https://tinyurl.com/xyy4mu9h> (Letöltés ideje: 2025. szeptember 7.)

A tanulmányban feltártam a középosztályi tiltakozások korlátait, valamint szoltam arról is, hogy a 2006 és 2014 közti szerbiai egyetemista tiltakozások fókuszpontjába miért került a bolognai folyamat és a tudástermelés bírálata. A mostani tiltakozók már a bolognai folyamat képviselte neoliberális átformálás után kerültek az egyetemre. Legtöbbjük számára a társadalmi felemelkedés lehetőségeinek beszűkülése befejeződött folyamat. Ők már a félperifériás tüneteket, a közszolgáltatások tragédiáját előrehaladott állapotukban szemlélhetik. A középosztályi elégedetlenség érzületét és ideológiáját közvetítő újabb protesthullámot a közvetlen demokratikus működésmód volt képes hosszabb ideig fenntartani és a pártpolitikusságtól megóvni. Az egyetemfoglalás, mint kollektív tett és a plénum, mint eszköz a résztvevők világnézetétől és indíttatásaitól javarészt függetlenül hozta mozgásba a felkelést. Erről a jelenségről érzékletesen Andrea Jovanović és Aleksandar Stojanović így írnak: „...maga ez a dolog, azaz maga a gyakorlat, amit a hallgatók eleinte csupán eszközként fogtak föl, az adott pillanatban elkezdte megváltoztatni a saját meggyőződésüket is.”⁵⁹ Az addig megszokott teret, az egyetemi előadásokat és folyósókat látták más színben és más összefüggérendszerben. Megtapasztalták a hatalmukat. Olyan tapasztalat ez, amely még eztán érheti be gyümölcsét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adorno, Theodor: Jegyzet a szellemtudományról és a műveltségről. Ford. Tillmann Ármin. *újszem.org* <https://tinyurl.com/yc2mjft7>
- Althusser, Louis: Ideológia és ideologikus államapparátusok. Ford. László Kinga. In: Odorics Frenec (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged: Ictus – Jate, 1996. 373–412.
- András Csaba: Ki kell purgálni a kapitalizmust a szellemtudományokból. *Apertúra*, 2018/1.
- Bacevic, Jana: Education, Conflict and Class Reproduction in Socialist Yugoslavia. In: Archer, Rory – Duda, Igor – Stubbs, Paul (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge, 2016. 77–94.
- Bailović, Vladislav et alii: *Borba za znanje*. Beograd: CAD, 2007. <https://students-keborbe.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/10/borba-za-znanje.pdf>
- Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Ford. Ádám Péter et alii. Budapest: Gondolat, 1978.
- Bourdieu, Pierre: *Férfiuralom*. Ford. N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Napvilág, 2000.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Trans. Richard Nice. New York–London: Routledge, 2010.
- Cabanas, Edgar – Illouz, Eva: *Manufacturing Happy Citizens*. Cambridge Polity Press, 2019.

⁵⁹ Jovanović – Stojanović, 2013. 61.

- Caffentzis, George – Federici, Silvia: *Notes on the edu-factory and Cognitive Capitalism*. <https://transversal.at/transversal/0809/caffentzisfederici/en>
- Eribon, Didier: *Visszatérés Reimsbe*. Ford. Fáber Ágoston. Budapest: Napvilág, 2024.
- Filipović, Božidar – Jovanović, Nataša (ur.): *Blokada Filozofskog fakulteta 2014. godine*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, 2017.
- Gundogan, Ž. Dragana: *Društveno poreklo studenata u Srbiji: nejednakosti u pristupu is ishodu studiranja*. (Disszertáció), Beograd, 2022.
- Hamacher, Werner: Menedékhely. In: *Menedékhely*. Ford. Szabó Csaba. Budapest: Ráció Kiadó, 2019. 35–81.
- Heidegger, Martin: *A német egyetem önmegnyilatkozása*. [1933.] Ford. Fehér István. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992.
- Heynen, Nik – McCarthy, James – Prudham, Scott – Robbins, Paul (ed.): *Neoliberal Environments False promises and unnatural consequences*. New York–London: Routledge, 2007.
- Jovanović, Andrea – Stojanović, Aleksandar: A fórum nem szerb szó. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 81. 2013. 56–64.
- Losoncz Alpár: *A formakereső ellenállás*. Újvidék – Budapest: Forum – Napvilág Kiadó, 2020.
- Knežević, Aleksandra: An Autoethnographic Account of the Anti-Corruption Student Protests in Serbia 2024/25. *Contemporary Southeastern Europe*, 12(1), 2025. 51–61.
- Krašovec, Primož: Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetkom polju. In: Popović, Željko – Gajić, Zoran (ur.): *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2011. 43–74.
- Kocsis Árpád: Mindenszentek napja Újvidéken. *Élet és Irodalom*, 2024. 49., 8–9.
- Kocsis Árpád: Szolidaritás és ellenállás Szerbiában. *Élet és Irodalom*, 2025. 5. január 31. 5.
- Kocsis Árpád – Bernáth Lackó: Most kell figyelni Szerbiára.... *Mérce*, 2025. január 27. <https://tinyurl.com/yku7e5f3>
- Kocsis Árpád: Az egyetemfoglalásokon túl... *Mérce*, 2025. március 05. URL: <https://tinyurl.com/24b9x5c2> (letöltés: 2025. 09. 07.)
- Matković, Aleksandar: Otvoreno pismo povodom Rio Tinta i „rudarske kolonije u koju se Srbija pretvara”. *Danas*, 2024. augusztus 11. <https://tinyurl.com/4s5wpnw9>
- Milenković, Vladimir: Klasni karakter protesta protiv režima: o upadljivom odustvu radničke klase. *Slobodnifilozofski.com* <https://tinyurl.com/4vrfc2mv>
- Mintz, Beth: Neoliberalism and the Crisis in Higher Education: The Cost of Ideology. *American Journal of Economics and Sociology*, 2021. 80. 79–112.
- Mladenović, Ivica: Basic Features of the Transition from Nominal Socialism to Political Capitalism: The Case of Serbia. *Debatte* 22(1), 2014. 5–25.

- Mladenović, Ivica: Interpelacija naroda i klasna scena Čacilenda: ogledi o ideološ-
koj fantazmi „ćaka”. *Novi Plamen*, 2025. március 31. <https://www.noviplamen.net/glavna/interpelacija-naroda-i-klasna-scena-cacilenda-ogledi-o-ideolos-koj-fantazmi-ćaka/>
- Molnar, Aleksandar: Državni fakulteti između Vučićevog čekića i studentskog nakovnja, *Peščanik*, 2025. május 12. URL: <https://pescanik.net/drzavni-fakulteti-izmedju-vucicevog-cekica-i-studentskog-nakovnja/> Morley, Christine: The systemic neoliberal colonisation of higher education: a critical analysis of the obliteration of academic practice. *Aust. Educ. Res.* 51, 2024. 571–586.
- Radenković, Ivan: *Foreign Direct Investments in Serbia*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016.
- Ribarević, Svjetlana (álnév): It’s Not Corruption, It’s Peripherality, and the EU Is Directly Complicit. *LeftEast*, 2025. április 15. <https://tinyurl.com/zawwyw2j>
- Šaćirović, Filip: Bolonjski proces: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji. In: Popović, Željko – Gajić, Zoran (ur.): *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2011. 201–214.
- Salem, Ay: Homokszem a felsőoktatási ipar gépezetében. Ford. Kende Tamás. *Eszmélet*, (Budapest, 2023. 139–140),
- Situationist International: *On the Poverty of Student Life*. <https://www.bopsecrets.org/SI/poverty.htm>
- Solar, Maja: Az akadémiai prekaritás szemszögéből. Ford. Lenkes László. *Ex Symposion*, 2013. 81. 51–55.
- Tamás Gáspár Miklós: Szolidaritás és kritika. In: uő.: *Világvége II. Csonkamagyar patológiák*. Szerk. Sipos Balázs. Budapest: Kalligram, 2023.

MULTIETNIKUS NEMZETÉPÍTÉS

G. KOVÁCS LÁSZLÓ*

Egy cseh filozófus emlékezete és időszerűsége

A Magyarországon csak nagyon szűk körben ismert Emanuel Rádl (1873. december 22., Pyšely [Közép-Csehország] – 1942. május 12., Prága) neve szülőföldjén sem bukkan fel, hangzik el különösebben gyakran, munkássága pedig napjainkig sem kapta meg azt az elismerést, amely vitathatatlanul jár(na) neki. Igaz, fél évszázaddal a halála után odaítélték neki az egyik legrangosabb cseh kitüntetést, a hajdani államalapítóról és államfőről, Tomáš Garrigue Masarykról elnevezett érdemrendet – azoknak adományozzák, akik kivételesen sokat tettek a demokrácia fejlődéséért, a humánus eszmék és az emberi jogok érvényre juttatásáért –, de alakja, műve körül így is félhomály terjeng. Pedig Rádl azok közé tartozik, akiknek évtizedek távolából is van időszerű, megszívlelendő mondanivalója.

Élettörténete, pályafutása nem volt regényes, különösebben izgalmas, viszont rendkívüli történelmi fordulatokat, sorsfordító eseményeket élt meg. A neki jutott időt javarészt az Osztrák–Magyar Monarchia kezdetben békésnek tűnő, majd egyre inkább válságokkal terhelt világában élte le, s tudósként már ekkor nevet szerzett. A közéletben is jelen lévő, a szellemi élet kiválóságai közé tartozó gondolkodó és tollforgató azonban az első Csehszlovák Köztársaság időszakában vált belőle.

Rádl egy kiskereskedő népes családjának jövevényeként látta meg a napvilágot; eszmélésének, szellemi fejlődésének első jelentős mozzanata az volt, hogy anyja óhajának engedve novícius lett az Ágoston-rendben. Az ifjú azonban kiábrándult a katolicizmusból, és két év után búcsút mondott a társaknak és a kolostoroknak. (Később a protestantizmus hívévé vált, és meggyőződése mellett mindvégig kitartott.) Biológiát tanult a Károly Egyetemen, s oklevelének birtokában gimnáziumi tanár lett Pilsenben (Plzeň), Pardubicében és Prágában. Tudományos ambíciói voltak, s mivel sem a tehetség, sem a kitartás nem hiányzott belőle, 1904-ben a Károly Egyetemen habilitált: az állatok érzékszerveinek fiziológiája és a természettudományok története volt a szakterülete. 1919-ben a patinás egyetem professzora lett: a tudománytörténet mellett természetfilozófiát oktatott. Figyelmét ekkor már egyre inkább a filozófia kötötte le – továbbá a közélet, melyet nemcsak figyelemmel kísért, hanem számos

* A szerző történész, E-mail: gkovacslaszlo@hotmail.com

aspektusához hozzá is szólt: a demokrácia és a nemzetiségi kérdés éppúgy foglalkoztatta, mint az iskolaügy, az egyház és az állam viszonya, a nők helyzete vagy az alkoholizmus; s ha szükségesnek látta, az okkultizmus bizarr téveszméi ellen is szót emelt. Bölcselői tekintélyét jól mutatja, hogy éveken át a filozófusok egyesületének elnöke volt, s amikor 1934-ben Prágában rendezték meg a filozófusok nyolcadik nemzetközi kongresszusát, a rendezvényen ő elnökölt. Érdeklődése messze túlterjedt hazája határain: 1922-ben világ körüli útra ment, hogy személyesen tapasztalja meg, mit jelent a Kelet és a Nyugat fogalma, s a nemzetközi élet eseményei egyébként is erősen foglalkoztatták. (Hitler 1933. évi hatalomra jutása után önálló publikációban hívta fel a figyelmet a náciizmus veszélyeire.) Fáradhatatlan ténykedésének 1935-ben súlyos betegség vetett véget: ezt követően is írt még, de a politikai életben már nem vehetett részt. A kórtól gyötörtén érte meg hazája német megszállását, a Cseh–Morva Protektorátus tragikus időszakát. Az ekkora már elnémult Rádl nem érdekelt az ellenséges eszmék képviselőit általában könyörtelenül üldöző németeket, a filozófusnak pedig bizonyos értelemben szerencséje is volt: 1942. május 12-én, tizenöt nappal a Reinhard Heydrich elleni merénylet előtt elhunyt, s már nem szerezhett tudomást az Angliából hazaküldött cseh katonák vakmerő tettét, illetve a helyettes birodalmi protektor halálát követő iszonyatos terrorhullámról.

Rádl tehát olyan tudós volt, akiben a tudásvágy, a megismerés, az elmélyült gondolkodás és a megértés igénye a felvilágosítás és befolyásolás szándékával kapcsolódott össze. Masaryk követőjeként azt vallotta, hogy a politikából nem hiányozhat az erkölcsi dimenzió, s a materiális és gyakorlati szempontokon túl az eszmét és az emberiséget is óhatatlanul szem előtt kell tartani. Eleven szellem, józan fő, kritikai szemlélet, szilárd alapokon nyugvó meggyőződés, a dogmatizmus elutasítása: gondolkodói habitusának fő vonásai igencsak rokonszenvesek.

Ami gondolatvilágát illeti, okkal sorolják a vitalista filozófusok közé: talán biológus volta is szerepet játszott abban, hogy Henri Bergsonnal és követőivel került szellemi rokonságba. A társadalmi kérdések tekintetében Rádl a demokrácia rendíthetetlen híve volt, aki az egyének és közösségek szabadságát és a társadalmi igazságosságot is nélkülözhetetlennek tartotta ahhoz, hogy egy nemzet a felemelkedés, a boldogulás útján járhasson. A „nemzet” szóval pedig Rádl gondolatvilágának egyik meghatározó eleméhez jutottunk: a kor uralkodó felfogásával és a Csehszlovákiában érvényre juttatott állameszmével szemben a nemzetet politikai közösségként képzei el, ahol az állampolgárság, a mindenkire kiterjedő alkotmány és törvények jelentik a nemzet kötőanyagát, nem az etnikai és „faji” hovatartozás. Talán hozzá sem kellene tennünk, hogy Rádl hajthatatlanul szemben állt minden fajta nacionalizmussal, faji rögeszmével, vélt felsőbbrendűséggel. Messzemenően elhibázottnak, kontraproduktívnek tartotta az egységes „csehszlovák nemzet”, a „csehszlovák (állam)nyelv” koncepcióját, és újra s újra – szinte megrögzötten – a németek és magyarok egyenjogúsítása mellett emelt szót. Adott esetben Masarykról is bírálóan szólt a nemzetiségi, kisebbségi jogok szűkkeblű értelmezése

miatt. Úgy vélte, hogy Csehszlovákiát a fiktív csehszlovák nemzet államaként lehetetlen hosszabb távon fenntartani – és igaza lett.

Külön ki kell emelni, hogy a nemzetiségek egyenjogúsága, államalkotó szerepük elismerése mellett kardoskodó Rádl látóköréből számos cseh kortársától eltérően a magyarok sem hiányoznak, velük szemben is igazságosságot, méltányosságot követel.

Az itt közreadott szemelvények a szerző egyik legfontosabb munkájából, *A cseh–német háború* című könyvből származnak: a mű Rádl antinacionalista történelem- és nemzetszemléletének foglalata, s mindenki számára érdekes lehet, aki nem közömbös a cseh történelem, a cseh–német és a cseh–magyar viszony múltja iránt. Könyve első két fejezetében a filozófus történészhez méltó alaposással idézi fel a középkor századait, a csehek és németek kapcsolattörténetét, s egyaránt szót ejt Cirillről és Metódról, a Csehországba bevándorolt németekről, a huszitizmusról és az 1620. évi fehérlégi csata után az országban kialakult helyzetről s megannyi más témáról. A további fejezetekben a demokrácia, az emberi jogok, a nemzet kérdéskörét vizsgálja, és nagy teret szentel a csehszlovákiai németek helyzetének és a kisebbségi kérdésnek.

Emanuel Rádl válogatott bibliográfiáját nem csupán a rend kedvéért tárjuk az olvasó elé: a címek is beszédesen tanúsítják a művek szerzőjének imponáló sokoldalúságát, szokatlanul széles látókörét – azt, amiről fentebb már szóltunk, hogy kora cseh szellemi életének legnagyobbjai közé tartozott:

Új megfigyelések az állatok fototropizmusáról (*Nová pozorování o fototropismu zvířat*, 1902),

A biológia fejlődésméleteinek története a 19. században (*Dějiny vývojových teorií v biologii 19. století*, 1909 – németül már 1905-ben megjelent),

Masaryk és Nietzsche (*Masaryk a Nietzsche*, 1910)

Új tanítás a központi idegrendszeréről (*Nová nauka o ústředním nervstvu*, 1912),
Romantikus tudomány (*Romantická věda*, 1918)

T. G. Masaryk, az első elnök (*T. G. Masaryk, první president*, 1919)

Masaryk modern hősideálja (*Masarykův ideál moderního hrdiny*, 1920)

Mit gondolok a spritizmusról (*Co soudím o spiritismu*, 1922),

A modern babona és az úgynevezett okkult tudományok (*Moderní pověra a tak zvané okultní vědy*, 1923)

A haladás a vallásban (*Pokrok v náboženství*, 1924)

Nyugat és Kelet. Filozófiai töprengések útközben (*Západ a Východ. Filosofické úvahy z cest*, 1925)

Modern tudomány. A lényege, módszere, eredményei (*Moderní věda. Její podstata, metody, výsledky*, 1926)

A csehek háborúja a németekkel (*Válka Čechů s Němci*, 1928)

A filozófia története I. (ókor és középkor) (*Dějiny filosofie I.* [starověk a středověk] 1932)

A filozófia története II. (újkor) (*Dějiny filosofie II.* [novověk] 1933)

A filozófia és pszichológia mai állapota (*Dnešní stav filosofie a psychologie*, 1933)

A német forradalomról (*O německé revoluci*, 1933)

A költői művek olvasásáról (*O čtení děl básnických*, 1935)

A tudomány és a hit Comeniusnál (*Věda a víra u Komenského*, 1939)

A filozófia vigasztalása (*Útěcha z filosofie*, 1946)

EMANUEL RÁDL

A cseh–német háború*

Részletek

Harmadik fejezet – Demokrácia – Demokracie

N) Nemzetiségi emberi jogok – Lidská práva národnostní

Nem az a fontos, hogy a törzsek és magasabb kulturális fokuk, a nemzetiségek miként fejlődtek ki. A tény az, hogy úgy léteznek, mint adott társadalmi képződmények: ahogy léteznek fajok, osztályok, egyházak, államok. Létjogukat ma alapjában véve nem tagadja senki; különösen nem tagadja senki elvi, magasabb rendű, logikai és erkölcsi szempontból megindokolt álláspontból. Egyes törzseket és nemzetiségeket csak helyi, „politikai” okokból protezsálnak, másokat pedig elnyomnak. A színes fajok a fehérek általi elnyomásra panaszkodnak; a zsidók joggal félnek az antiszemizmustól; Közép-Európa és a Balkán tele van „nemzetiségi harcokkal”, ti. arra irányuló kísérletekkel, hogy az egyik nemzetiségnek az élet iránti igényeit korlátozzák, és egy másik nemzetiséget ültessenek a helyére. Magyarok – szlovákok, csehek – németek, szerbek – bolgárok, románok – bolgárok, lengyelek – ukránok: mennyi effajta fájdalma van Európának!

A fajoknak, törzseknek és nemzetiségeknek joguk van az élethez, ennél fogva az emberi társadalmat, tehát az államokat úgy kell megszervezni, hogy ezt a jogot ne korlátozzák más módon, mint ahogy a szabad társadalom szabályai a társadalom bármelyik tagját korlátozzák. Ebben az értelemben a nemzetiségi jog természetes, eredeti, alapvető, nélkülözhetetlen, s alapvetőbb, mint bármelyik állami törvény. *Az állam a nemzetiségek szolgáloja, semmiképp sem az ura.*

[...]

A saját nyelvhez, nemzeti szokásokhoz, viseletekhez, a saját irodalmi, művészeti és tudományos élethez s ezen élet fenntartásához szükséges anyagi eszközökhöz való jog nélkülözhetetlen, avagy természetes jog, amely nem az alkotmányból következik s a nép akaratából sem. A nép akaratából született alkotmánynak úgy kell velük számolnia, mint eleve adott értékekkel. Az erkölcsi tudat és az adott valóság az egyetlen és utolsó jogi indok, amelyen a nemzetiségek jogai alakulnak.

* A szemelvényeket válogatta, fordította és jegyzeteket írta: G. Kovács László.

Az ily módon adott nemzetiség jogi szubjektum, amely más jogi szubjektumokkal az állam keretében szerződéses viszonyba lép; a nemzetiség alapjában véve szuverén, és szuverenitásának egy részét lényegében szabad akaratából az államra ruházza át.

A nemzetiségi jog szükségszerűen kollektív. Szükséges tehát, hogy egész nemzetiségek részesüljenek védelemben, nemcsak egyének, akik védelmet kívánnak. Eközben nem mérvadó, hogy egy egész törzsről vagy csak a töredékről van-e szó. A csehországi németek a német törzs töredékét alkotják, amely máshol, más országokban él, de durva jezsuitizmus volna ebből arra a következtetésre jutni, hogy az állammal szemben nem kellene biztonságban lenniük. Magától értetődik, hogy kulturális életük körülményei mások lesznek Csehszlovákiában, ahol más nemzetiségekkel élnek együtt, mint Németországban, ahol egyedül vannak.

A nemzetiségi jog kollektív jellege ezen túl azt kívánja, hogy ne „általában” védje a nemzetiséget, hanem bizonyos nemzetiségek jogait határolják körül. A nemzetiségnek jogi szubjektumként kell léteznie, s csak egy bizonyos, adott nemzetiség lehet azzá a maga különleges vívmányaival, szokásaival és aspirációival. A saint-germaini szerződés „etnikai kisebbségekre”, „a csehtől eltérő nyelvű csehszlovák állampolgárookra” stb. vonatkozó kifejezései azt szolgálják, hogy ne legyen szükség a nemzetiségi jog meghatározására. A Csehszlovák Köztársaságban *bizonyos* nemzetiségekről van szó – a csehekről, szlovákokról, németekről, magyarokról, lengyelekről, ruszinokról, zsidókról; ezeknek a nemzetiségeknek a jogait kell meghatározni, és semmiképp sem csak absztrakt formulával, hanem minden egyes nemzetiség sajátosságai szükségleteiből kiindulva. Ezek a nemzetiségek se nem idegenek, se nem bevándorlók, se nem kisebbségek, melyeket többé-kevésbé bizonytalan törvények óvnak az uralkodó nemzettől: az állam konstitutív részét alkotják. Ahogy a fej, a szív és a végtagok is a testhez tartoznak, úgy tartoznak az államunkhoz a csehek és a szlovákok, a németek és a magyarok is: mindannyian az állam egyformán eredeti építőelemei.

A nemzetiségi jog ilyenfajta meghatározásából az is következik, hogy a nemzetiségeknek nem nyújt abszolút, anarchikus szabadságot. Helytelen a „nemzetek önrendelkezésének” az a felfogása, melyet a fordulat után a németek és az orosz kommunisták terjesztettek, miszerint a nemzetiség, ha úgy tetszik neki, elszakadhat az államtól. A szerződés kötelez, és egyoldalúan csak különleges körülmények között szüntethető meg; a nemzetiség kétségkívül fellázadhat az állam ellen, de a lázadást erkölcsileg meg kell indokolnia.

A nemzetiségi jog *kollektív jog*, korántsem csak individuális. Ha csak individuális jog volna, az annyit jelentene, hogy minden egyénnek joga van azt a nemzetiséget érvényre juttatnia, melyhez tartozik: hogyha nem juttatja érvényre, az az ő magánügye; hogyha az állam akadályozná az érvényesítésben, akkor csak az ő egyéni szabadságát fenyegetné, semmi többet. A nemzetiségi jog ilyen felfogása azzal a gyakorlati következménnyel járna, hogy az állam jogosaknak ítélné azon személyek panaszait,

akik nemzetiségi jogaik korlátozása miatt panaszkodnának, viszont a nép öntudatlan, jogait nem követelő tömegei semmilyen nemzetiségi joggal nem rendelkezének; az állam csak a szóban forgó nemzetiség legmagasabb osztályait védelmezné; azzal, hogy szabadságában állna az elnemzetietlenítés, ezt a nemzetiséget végül elpusztítaná. Aki ismeri a nemzetiségi harcok praktikáit, tudja, hogy erről a problémáról van szó: milyen védelmet igényel az öntudatlan nép nemzetisége? A munkáskérdés terén is az öntudat nélküli népért folyt a legnagyobb harc.

Történetileg a nemzetiségi jog az emberi jogokra vonatkozó tanításból fejlődött ki. A forradalmi Franciaország volt az első állam, amely a szabadság alapelveit meghatározta. Nemcsak odahaza váltotta valóra ezt az elvet, megdöntve a dinasztiát, és jogot adva a népnek, hogy államot alkosson magának, hanem forradalmi gyűléseinek határozatai által egész Európába szétszórta a nemzetek szabadságának akkor új alapelvét. Egy író, Volney¹ akkor ezt javasolta a francia Nemzetgyűlésben: „A Nemzetgyűlés elismeri, hogy minden ember egyugyanazon társadalom része, melynek a célja mindenki és minden egyes tag békéje és üdve; s hogy ebben a szabad, tág társadalomban *a nemzetek, amelyeket személyiségeknek tekintünk, ugyanazon természetes jogokkal bírnak, és az igazságosság ugyanolyan szabályainak vettetnek alá, mint az egyének a különböző társadalmakban*, tehát semmilyen nemzetnek nem áll jogában, hogy más nemzet tulajdonát erőszakkal elvegye, s azt a nemzetet szabadságától megfossza.”

Ebből a nyilatkozatból világosan kihallatszik az amerikai emberi jogok visszhangja; igaz, itt a „nemzet” szó a francia értelmezésnek megfelelően az ország lakosságát jelenti, de az „önrendelkezés” alapelve is világosan megfogalmazódik. A történész Friedrich Meinecke² okfejtéséből kiviláglik, hogy Napóleon veresége után ez az ideológia Németországban is nagy hatást gyakorolt a nemzeti mozgalomra, bár ott gyorsan összekapcsolódott a nemzetek törzsi alapjáról szóló konzervatív tannal. A XIX. század aztán egyre inkább háttérbe szorította az emberi jogok individualisztikus jellegét, és felélesztette a kollektív jogok iránti fogékonyságot. Hogyha a XIX. századi nemzetiségi harcokat etikai alapokon indokolták, nem találhattak jobb okot, mint a törzsek természetes jogát az önállóságra, miként azt nálunk Masaryk ajánlotta. A világháború idején ismét a korszerű természetes jogok hazája, Amerika volt az, amely a háborúban elvi következetességgel kiállt mellette, és a nemzetek önrendelkezését hirdető tannal modernebb kifejezőmódot adott neki.

¹ Constantin-François Chassebœuf de Giraudeau, Volney grófja (1757–1820) francia filozófus, történész, orientalista, politikus; egy időben közel állt Napóleonhoz, grófi rangját is a császártól kapta. Elsősorban a felvilágosodás korának gondolatvilágához kötődött.

² Friedrich Meinecke (1862–1954) német történész, egyetemi tanár; évtizedeken át a neves történettudományi szaklap, a *Historische Zeitschrift* szerkesztőjeként is dolgozott. Munkásságát beárnyékolja konok nacionalizmusa és a náciizmus iránti szimpátiája.

O) Autonómia – Autonomie

A meggyőződés, mely szerint nem az állam az egyetlen közvetítő az egyén és a társadalom között, hanem alacsonyabb rendű társadalmi egységekkel is számolni kell, amelyeknek megvan a maguk eredeti, nem az államtól eredeztetett hatalma, az autonóm berendezkedés alapja. Ebben az értelemben az osztrák tartományokban az autonómia azt jelentette, hogy már Ausztria előtt is léteztek, volt berendezkedésük, voltak jogaik, melyeket már készen hoztak Ausztriába, s Ausztria nem volt egyéb, mint az említett autonóm képződményeknél magasabb rendű szervezet. Ne foglalkozzunk most az autonómia, az önkormányzat és a föderáció közti különbségek részleteivel: a társadalom ugyanazon elrendezésének különböző fokai. Minél több az autonómia az államon belül, annál közelebb van a szerződéses felfogáshoz.

[...]

A háború előtti utolsó negyven évet politikai szempontból a cseh korona országaiban élő lakosság államjogaiért és a természetes önjogúságért vívott harcok töltötték ki. A csehek összességében véve az államjogi felfogás felé hajlottak, a németek az abszolutizmus felé, amely itt és ott a lakosság természetes önjogúságával számolt; Masaryk az államjogi felfogást összekapcsolta a természetes jogokkal. Az autonómia, föderáció, önjogúság, önállóság – s nem a centralizáció –, nemzetiségi jogok jelszavai voltak akkor nálunk a legelevenebb politikai jelszavak; a háború előtti cseh kulturális élet szervezése, a községi, járási és az egyes országrészekben fennálló berendezkedés az öngazgatás állandó megerősítésének jegyében fejlődött.

Ezekben az autonomista törekvésekben azonban biztosan volt valami eleve egészségtelen, mert különben lehetetlen lett volna, hogy a háború az autonómia iránti érdeket a csehekben egy csapásra s teljesen elfojtsa. A háború után bekövetkezett fordulat ahhoz a fordulathoz hasonlított, amelyet Ferdinánd császár idézett elő a fehérhegyi csata³ után: ahogy akkoriban hirtelen (s a dinasztia érdekében) megszüntették az összes privilégiumot, amelyeken politikai életünk alapult, a csehek a háború után úgy szüntették meg hirtelen az autonómia rendszerét az uralkodó cseh nemzet érdekében. Meglepő, hogy milyen könnyen és tiltakozások nélkül fordítottak hátat az előző évszázadban ápoltt ideáloknak: kritika nélkül, annak bizonyítása nélkül, hogy azok helytelenek voltak: a cseh korona országainak államjogi helyzete a Nemzetgyűlés puszta hatalmi szava nyomán megszűnt, az egyes részek országgyűléseit feloszlatták, a járási képviselőtestületeket szélnak eresztették, és a kormány által ki-nevezett járási közigazgatási bizottságokkal helyettesítették; a községi rendőrséget

³ Az 1620. november 8-án a Prága közelében lévő – ma már a városhoz tartozó – Fehér-hegyen (Bílá hora) lezajlott ütközetben a cseh rendek döntő vereséget szenvedtek a Habsburg-ház csapataitól. A rövid ideig tartó csata következményeként Csehország elvesztette függetlenségét, s csaknem háromszáz évre a Habsburgok uralma alá került. A Fehér-hegyen lezajlott harcok jelentették a harmincéves háború első jelentős ütközetét.

és egészségügyet államosították, a nemzetiségi alapon létező mérnöki kamarákat pedig egy kamarává vonták össze. Szlovákiát alávetették a prágai centralizmusnak, a nemzetiségi jogokat pedig csak olyan mértékben ismerték el, ahogy azt a nemzetközi kötelezettségek megkövetelték; kísérletek történtek az egyházi autonómia felszámolására, s csak Kárpátjának adták meg a korlátozott autonómiát, merthogy előzetesen megegyeztek róla – de a mai napig sem valósult meg.

Ez a fordulat lélektani szempontból is érdekes, és arra mutat rá, milyen gyengék voltak nálunk az autonomista mozgalom gyökerei, milyen idegen volt számunkra az állam szerződéses felfogása, és a németiség elleni minden küzdelem dacára az állam centralisztikus és szerves felfogása volt túlsúlyban. Ezzel szemben a köztársaságban élő németek az autonomizmus alapján állnak; az autonómiának kell biztonságot nyújtania számukra a csehek általi elnyomás ellen, ugyanakkor pedig fejlett lokálpatriotizmusukat is ki kell fejeznie; követelésük túlságosan is természetes, és biztosan kikényszeríti az érvényre jutást.

Ez az ország ma különös helyzetben van. A háború előtt még autonomista csehek ma a centralizmus védelmezői; az ország többi nemzetisége, ti. a szlovákok, németek, magyarok, ruszinok az autonómia mellett vannak.

Nemzetiségi autonómián az ország olyan berendezkedését értem, hogy a nemzetiségek, elsősorban a csehek, szlovákok és németek konstitutív államalkotó egységek legyenek. Önjogúságuknak az állami adminisztráció szervezetében kell kifejezésre jutnia. A nemzetiséget úgy határozzák majd meg, ahogy az egyházat meghatározzák: a kulturális életben szuverén jogai lesznek, és e tekintetben az állam nem fog beleszólni a nemzetiségi érdekeltségekbe, miként a felekezeti, vallási kérdésekbe sincs miért beleszólnia. Egyéb tekintetben a különböző nemzetiségű polgárok az állam fennhatósága alá tartoznak, akárcsak gazdasági, szociális és büntetőjogi szempontból az egyházak tagjai.

A nemzetiségi autonómia ezen az elven fog alapulni: adjátok meg a nemzetiségeknek, ami az övék, és az államnak, ami az államé. Közép-Európában elsősorban a nyelvről lesz majd szó. Mivel biztos, hogy a nyelv minden nemzetiség esetében eredeti és természetes joghoz kapcsolódik, a nemzetiség nyelve konstitutív elemként az államszervezetbe is beépül: az államnak pedig beszélnie kell nemzetiségei nyelvén, és az adminisztrációt alkalmassá kell tenni arra, hogy a német nyelv ugyanolyan szabadságot élvezzen, mint a cseh. A csehek féltelmei ennek az elvnek az alkalmazása miatt indokolatlanok; a valóság egyébként az idő előrehaladtával kikényszeríti. Nem feltételezem, hogy ez a követelmény a csehek elnémetesítését jelenti; mi több, azt gondolom, hogy sokkal kevésbé változtatná meg a tényleges viszonyokat, mint első pillantásra tűnhet, legfeljebb a hivatalokat kényszerítené rá a német nyelv szabadabb használatára.

Az iskolaügyet az egyház és az állam szétválasztásához hasonlóan kell elrendezni. Az iskola minden nemzetiséget az *államiság* tudatára nevel, de minden nemzetiségnek átengedi a saját *nemzetiségi* eszményei jegyében történő nevelést.

Nálunk persze még nem szoktunk hozzá a nemzetiség és az állam közötti különbségtételhez: erre a különbségre rendszeresen fel kell majd hívni a figyelmet. Elsősorban tehát a történelem és az irodalom fog két részből állni: egy állami, minden tanuló számára kötelező részből és egy nemzetiségi részből, amely minden nemzetiség esetében más lesz. A jelenkori iskolai nevelés túlságosan lokális és nacionalista rendszere persze nem teszi lehetővé az effajta kettéosztást; ha az iskolai nevelés majd az egész világot felöleli, és eszméken fog alapulni, az ilyen különbségtétel természetes lesz.

A nemzetiségekről való gondoskodáshoz különleges hivatalokra lesz szükség: nemzetiségi hivatalra, amely gondoskodni fog a csehek, szlovákok, németek, magyarok stb. kulturális szükségleteiről, s külön részlegei lesznek az egyes nemzetiségek számára.

A nemzetiségi autonómia általánosságban az állam és a nemzetiség szétválasztására irányuló követelmény érvényre juttatását jelenti oly módon, ahogy az állam és az egyház szétválasztását az Egyesült Államokban megoldották.

Negyedik fejezet: Mi a nemzet? – Co jest národ?

A) Az eszmék uralma – Vláda ideí

A kérdésre, hogy voltaképpen milyen erők hajtják a változó emberi sorsokat, külföldi válaszok születnek. Egyesek szerint a természeti körülmények: az éghajlat, a talaj minősége, a folyók, a tengerek. Mások szerint az osztályharc, gazdasági erők. Vannak, akik szerint az érzelmek: a rokonszenv, ellenszenv, szenvedélyek, egyesek uralomvágya és mások békeszeretete. S voltak, akik viszont az eszmékben keresték a történelem mozgatórugóját: a véleményekben, a régi és új gondolatokban, melyekért az emberek élethalálharcba indultak. Annak eldöntése, hogy a történelem valódi mozgatóerőire vonatkozó tanok közül melyik érvényes, a jelek szerint a metafizika feladata. Itt és most nem kell döntenünk – bármilyen is azonban az emberiség sorsát befolyásoló, legutóbb említett mozgatóerő jelentősége a pozitív kutatás számára hozzáférhető valós életben, az *eszmék* óriási befolyással bírnak. Nehéz megmondani, hogy az új gondolatok végső soron honnan erednek – hiszen egyáltalán nem tudjuk s talán nem is fogjuk megtudni soha, hogy egyáltalán a világ új dolgai honnan erednek! Látjuk azonban, hogy az egyének lelkében hogyan kelnek életre az új nézetek, melyeket rejtélyes módon a társadalom általános állapota provokál ki; az egyének elméleteiként behatolnak az életbe, majd többé vagy kevésbé kacskaringós utakon befészkelődnek más emberek fejébe, terjednek – sokszor úgy, mint egy fertőzés –, s végül néha olyannyira hatalmukba kerítik a társadalmat, hogy szinte ösztönné válnak. Az emberek már nem is tudják, hogy csak nézetekről van szó, hogy valaha csak elméletet alkottak, hogy meg kellett

őket indokolni, és más nézetekkel álltak szemben, s hogy létrejöttük és elterjedésük a körülmények függvénye.

S ez arra a vélekedésre is vonatkozik, hogy mi is a cseh és a német „nemzet”. Hányan vannak a mieink között olyanok, akik megengedhetőknek tartják a gondolatot, mely szerint éppúgy az időtől és a helytől függő fogalomról van szó, mint amilyen a transzszubsztanciációról (átlényegülésről), az abszolút uralkodó létének szükségességéről, a parasztok munkájáról szóló tan volt egykor? S hogy eljön majd a kor, amikor ugyan lesznek csehek is és németek is, s talán a „nemzet” szó is létezni fog, de mostani értelmé olyannyira érthetetlen lesz az emberek számára, amennyire nekünk érthetetlen a Szentháromságról szóló tanítás? Ennek az eshetőségnek a felvetése a mai idők sok emberéből tiltakozást vált ki, mintha káromlásról volna szó. De a káromlásnak nem épp az a lényege, hogy időnként a kortársak számára elfogadhatatlan, de a későbbi nemzedékek számára magától értetődő nézetek fogalmazódnak meg?

B) Törzsek – Kmeny

A csehek és a németek, két, vérségi szempontból egymással olyannyira rokon törzs, mint az észak- és délolaszok, és egymással közelebbi rokonságban lévők, mint az Amerikai Egyesült Államok polgárai, a történelem előtti időkben elhagyták közös lakhelyüket, de egymástól nem távolodtak el annyira, hogy később ne érintkezzenek. A cseh törzs talán már eredeti hazájában, a Kárpátoktól északra ismerte a német törzs tagjait, s amióta beköltözött Csehországba, mindkét törzs állandó szomszédságban élt; s Cseh- és Morvaországban már a XII. század óta egy államban élnek együtt.

Hajdan cseh *törzs* létezett és német, nem pedig *nemzet*. A két fogalom közötti háttér ugyan nem olyan éles, mint két, térbeli kiterjedéssel bíró tárgy között, s általában zavarban vagyunk, hogy mikor melyiket használjuk: könnyű azonban belátni, hogy különbség van közöttük. A törzs a nép *természeti* egysége: a származás (vérségi kötelék), szokások, vallás, kultúra s meglehet, egy vezető által jött létre; a „természeti” szón azt értjük, hogy a törzs tagjai ezt az egységet *nem maguk hozták létre* (valamilyen célból), s nem is vetnek számot azzal, *miért és mennyiben* alkotnak és akarnak egységes törzset alkotni: csak a megfigyelő, a szociológus, a történész számára képeznek egységet. A megfigyelő antropológiai, lélektani, kulturális és történelmi adatok alapján állapítja meg egységességüket, melyet egy adott természeti (szociális, történelmi) tényként vesz tudomásul. Ez a megfigyelő akár a törzs tagja is lehet, aki világosan vagy homályosan tudatosítja, hogy pl. közös nyelv, közös származás, közös vezető által jellemzett embercsoportokhoz tartozik. [...]

A törzs tagjai egyben s másban talán *érzik* törzsi egységüket, s olykor egységes társadalomként is cselekszenek; máskor nem érzik ezt az egységet, és úgy cselekszenek, mintha nem létezne. A csehek és a morvák például ugyanahhoz a törzshöz tartoztak, s ennek, illetve más körülményeknek a folyományaként egyesültek; a szlovákokkal is rokonságban álló törzsek voltak, de az utóbbiakkal végbement

egyesülés rövid idő után a múlté lett, anélkül, hogy az egyik vagy a másik úgy érezte volna, hogy a törzsi egység csorbát szenvedett. A németországi németek egy törzset alkottak, de a bajorok és a szászok sokáig ugyanúgy idegeneknek érezték egymást, mint ma a csehek és a németek.

Itt most szükségtelen afelett töprengenünk, hogy milyen terminológiával segítsünk magunkon az apróbb törzsi egységek megkülönböztetésénél, tehát hogy pl. miképp nevezzük meg a bajorokat és a szászokat a németekhez képest, vagy a cseheket és morvákat a csehekhez képest vagy az apró nemzeti egységeket a történelem előtti Csehországban: ezeket a különféle csoportokat törzseknek nevezzük, hogy megkülönböztessük őket a „nemzektől”. Akkor beszélünk törzsek-ről, hogyha a természet (a körülmények) adta egységekről van szó, tekintet nélkül arra, hogy tagjaik tudatosítják-e az egységességet vagy sem. De milyen társadalmi egységeket nevezünk nemzeteknek?

C) *Nemzet – Národ*

A csehek és a németek már a régmúlttól két törzset alkottak, amelyek így vagy úgy, barátságosan s ellenségesen is érintkeztek egymással. Mikortól és milyen értelemben alkotnak *nemzetet*, két nemzetet? A „nemzet” szót különböző értelemben használják, és nagyon gyakran nem jelent mást, mint törzset. (Az idegen kifejezések, a *natio*, *Nation*, *Volk* sem egyértelműek.) Mindazonáltal a modern korban a „nemzet” szó különös értelemben használatos: egy, a törzsnél magasabb rendű társadalmi képződmény megjelölésére, s ebből a szempontból két eltérő felfogásban. Közép-Erőpában, ti. a Rajnától keletre, s kiváltképp Németországban, az egykori Ausztria országaiban, Oroszországban s a Balkánon is a nemzet ún. *szerves* és egy német filozófus, Herder színre lépésétől datálható felfogása uralkodik, míg a Rajnától nyugatra inkább a *politikai* felfogás terjedt el.

D) *Herder, a német filozófus, a szlávok apostola – Slovanským apoštolem Herder, německý filosof*

A XIX. század elejéig nem rendelkezünk a cseh nemzetre és államra vonatkozó elmélettel; csak gyakorlat volt s csak ösztönös érzés. Az első nacionalista elmélet, amely Csehországban felbukkant, német eredetű, és Johann Gottfried Herder (1744–1803) adta nekünk – s egyébként nemcsak nekünk, hanem a németeknek is: Közép-Európa nacionalizmusa mindmáig Kant és Goethe e kortársának a tanításán alapul. Herder nem vette figyelembe a törzs és a nemzet közötti különbséget, és bölcselate nem vezet el ehhez a különbségtételhez; *a nemzet szerinte lényegében az a törzs, amely tudatosította törzsi egységét*, és politikai önállóságra aspirál. Herder számára a nemzet is természeti egység. A nemzet eleinte csak ösztönösen *érzi* az egységességét, később viszont különleges alkalmakkor *tudatosítja*, és a nemzeti öntudat idővel egyre erősebb lesz. Herder felfogása szerint a cseh törzs már a régmúlttól kezdve nemzet volt, miként a magban ott van már az egész növény, s ahogy a földből

kibújó hajtás és a felnőtt fa között csak annyi a különbség, hogy a fának sok ága van: ily módon ősatyáink in nuce⁴ máris nemzetet alkottak, amikor Kelet-Lengyelország síkságain elváltak a többi szlávtól, hogy nyugat felé vonulva új lakóterületet keressenek. Hellyel-közzel s egységüket érzékelve már a pogány csehek is rendelkeztek „nemzettudattal”, s ez a tudat mind gyakrabban tört a felszínre, végül pedig a Csehszlovák Köztársaság létrehozásához vezetett. Az állam Herder szerint csak a család kicsúcsosodása. Herder a más ideológiára alapozott nyugati országokat javarészt erőszakosaknak tartja, mert, úgymond, agressziókra épülnek; szerinte a német államok is természetellenesek, a szláv berendezkedés viszont megfelel a nézeteinek.

E) A politikai értelemben vett nemzet – Národ ve smyslu politickém

A nyugati országokban másképp értették a nemzetet (natio, Nation) Herder előtt, és mindmáig másképp értik. Itt nemzeten többnyire az *egy alkotmány égíse alatt megszerveződő népet* értik: a nemzet szervezetet feltételez, a szervezet létrehozására irányuló akaratot, törvényt, alkotmányt, az alkotmányosság tudatát és az alkotmány iránti lojalitást. A nemzet tagja az, aki magáénak vallja az alkotmányt, és joga is van hozzá. A származásnak, fajnak, törzsi hovatartozásnak is van jelentősége, de nem döntő: a fő az állami közösség megteremtését célzó akarat. Az egyetlen vezető irányítása alatt véletlenszerűen egyesült törzsek nem alkotnak nemzetet, s az a törzs sem tekinthető nemzetnek, amelyik nem fogalmazott meg alkotmánytörvényeket, amelyek alapján élne. E szemléletmód szerint például a kanadaiak azért alkotnak nemzetet, mert a brit birodalom keretében nagyfokú autonómiával rendelkeznek, csaknem függetlenek; eközben nem számít, hogy származásukra nézve angolok, akikhez nagy százalékarányban Kanadában élő franciák is tartoznak – ugyanis nem a nyelv vagy a származás számít, hanem az állami hovatartozás tudatossága. Hasonlóképpen alkotnak nemzetet az Egyesült Államok polgárai, tekintet nélkül arra, honnan jöttek Amerikába és milyen az anyanyelvük. Fokföld részben angol, részben holland származású polgárai is nemzetet képeznek, s ugyanott a bennszülött négerek és bevándorolt indiaiak is nemzeti hovatartozásukért küzdenek. Ezekben az országokban is régóta fennáll a törzsi sokszínűség; ott is ismerik a saját törzs iránti helyi lojalitást, sosem nőtt azonban olyan méretűvé, hogy beárnyékolja az állam iránti polgári lojalitást – mi több, hogy saját állameszmeként a helyére kerüljön.

E nemzetfogalom szerint (melyhez én is tartom magam) a Csehországba beköltözött csehek csak törzset alkottak, tekintet nélkül arra, hogy törzsi egységüket érzékelték-e vagy sem. Amikor a cseh föld lakossága politikai értelemben megszerveződött, kivált a Přemyslek⁵ idejében, fokozatosan nemzetté változott át. Ezt a nemzetet azonban csak homályosan lehetett meghatározni, de nem az egység

⁴ Dióhéjban (lat.).

⁵ A Přemysl nevet viselő fejedelmi és királyi dinasztia az egyetlen, származási szempontból is cseh uralkodóház. Történetének kezdeti időszaka mitikus kódokba vész; első fejedelme, akinek léte adatokkal bizonyítható, I. Bořivoj volt: valamikor 872 körül jelent meg a történelem

érzésének elégtelensége miatt, hanem azért, mert az uralkodó tekintélye csekély volt, az állam határai túlságosan gyakran változtak és véletlenszerűek maradtak, s mert a lakosságot az ország irányítói nem egyesítették egy olyan eszme jegyében, mely iránt mindenki lojális lett volna. Nem alakítottak ki megfelelően kimunkált egységes tudatot, az egyes törzsek inkább csak mechanikus módon egymás mellett maradtak. Minél inkább konszolidálódott a Cseh Királyság, annál világosabban kirajzolódtak a „cseh nemzet” határai – nem a cseh törzsek határvonalai, hanem azokéi, akik számára az uralkodóban és az ország elrendezésében testet öltött cseh állam volt a legfőbb tekintély.

Mivel sem az ország lakossága, sem az uralkodók nem mutattak fel elegendő erőt ahhoz, hogy egységes népet alakítsanak ki (értsd: politikailag egyöntetűt, amely nyelvi, sőt törzsi szempontból sem lett volna az), túlságosan erős maradt a törzsi tudat mint az állam iránti lojalitás pótléka. Fennmaradtak, sajnos, a különböző eredeti törzsek, a csehek és németek közötti mechanikus választóvonalak – s ott, ahol nem voltak magasabb rendű eszmei erők, a közöttük meglévő ellenérzések történelmi és az ország konszolidációját zavaró tényezőkké váltak. A jövőre nézvést a mi *feladatunk*, hogy a törzsi érzést a politikai nemzet eszméje által meghaladjuk, miközben ennek a nemzetnek a csehek mellett a németek, a szlovákok mellett a magyarok is tagjai lesznek. Itt tehát a nemzet ideál, feladat és program; *nincs még nemzet, de lennie kell*, s ehhez arra van szükség, hogy ennek a világnak az anyaga magasabb szintre juttassék.

F) Herder befolyása – Vliv Herderův

Herder elmélete nagy sikert aratott. A primitív kultúrák sértetlenségével kapcsolatos, akkoriban neves rousseau-i tanításra támaszkodott, és megfelelt az emberi társadalommal kapcsolatos egyszerűbb nézeteknek; közvetlenül a törzsi érzéshez kötődött, s nem értékelte kellőképpen a törvények iránti lojalitást, amely csak a kulturális fejlődés magasabb fokán jut érvényre; végül pedig a Rajnától keletre nemzeti bölcselletté vált. A Rajnán túl, Franciaországban, Svájcban, Angliában vagy Belgiumban Herder nem volt sikeres; a németek nemzeti bölcsellete (Fichte–Hegel-pángermanizmus), valamint a szlávok azonban benne látják a maguk Keresztelő Szent Jánosát. Ma Keleten kapnak hangot a Herderéhez hasonló teóriák, Rabindranath Tagore és más keleti hazafiak írásaiban: nem tanulmányozták se Rousseau-t, se Herdert és más romantikusokat sem, de a hazájukban szokásos törzsi érzésből kiindulva, s nem tudva, mit jelent a tudatos alávetettség a törvények rendszerének, érthető módon hasonló következtetésekre jutottak.

Teljesen világos, hogy Herder elmélete mennyire megerősítette a törzsi hazafiságot, amely nálunk addig az idegenek iránti ellenszenvként nyilvánult meg.

színpadán. A dinasztia 1306-ban halt ki, amikor utolsó férfitagját, III. Vencelt (Václav III.) Olmützben (Olomoucban) meggyilkolták.

Minden bevándorló csorbítja a törzs családi jellegét, ennél fogva mindenütt, ahol a nemzet törzsi felfogása uralkodik, betolakodónak tartják, akit semmiképp sem fogadhatnak el a család egyenrangú tagjának, amíg érzésvilágából nem tűnik el az idegenség hatása: ez viszont csak néhány nemzedékkel később történik meg. Ebből fakad ma Keleten a „hazafiság” s lényegében a törzsi érzés nevében fellépő idegenellenes mozgalom. A cseh és a német törzs közötti ellenszenv ezért találta meg nálunk is Herder tanításában a filozófiai kifejeződést. Ami Dalimilnál⁶ csak ösztönös érzés, s ami a későbbi cseh szerzőknél újra és újra a németekkel s az idegenekkel szembeni faji ellenérzésként tört elő, és ismét életre kelt, amikor a cseh nemesség szembeszegült privilégiumainak a bécsi centralizmus általi korlátozásával: azt emelte fel Herder a filozófia magaslatára, azt szépítették meg romantikus módon.

Tévedés, hogy az előző század elején hazafiaink csak azért lelkesedtek Herderért, mert idealizálta a szlávsgot. Herder azért is vált szláv apostollá, mert ő volt az első, aki az ország történetében az ösztönös törzsi érzésnek elméleti kifejezést adott. A cseh mivolt mint a természet produktuma, a németektől sorsszerűen elkülönített csehek, a természet által adott cseh nemzet szemben a mesterségesen létrehozott, tehát erőszakos osztrák–magyar állammal, a cseh népiség a kormányzat ellen, amely akkoriban a magasabb fokú német műveltségre támaszkodott, a német adalékanyagoktól megtisztított cseh jelleg – a cseh nacionalizmus meghatározó jelszavai a cseh törzsi érzésben gyökereznek, a virágjuk pedig Herder történetfilozófiája. Ez a neves filozófia csak a törzsi érzés magyarázatára szolgál: általa nem érted meg, hogy létezhetne egy olyan nemzet, mint az angol, amely törzsi szempontból a britektől, angolszászoktól és normannoktól származik; s itt vannak a gall és germán családoktól származó franciák; s nem lehetnének amerikaiak sem, akik sok törzs keverékét jelentik. Az említett nemzetek egyike sem pusztán a természet produktuma, ahogy Herder kívánja: sokkal inkább mesterséges társadalmi képződmények. Herder miatt Csehszlovákiában örökre szólóan két nemzet–törzs marad majd egymás mellett: a cseh és a német, és szerinte Csehszlovákia erőszakos államalakulat, mivel határai nem követik a törzsi határokat. *Hogyha Herder felfogását átvetítik az első Csehszlovák Köztársaságba, akkor a határok meghúzása nem felel meg a törzsiség herderi elméletének.*

A szláv hazafiság is Herder nemzetfelfogásán alapul. A még keletebbre élő szlovákokat még kevésbé érintette meg a nyugati racionalizmus, így hát hűségesebbek maradtak a társadalom misztikusabb felfogásához. Ezért tanúsítanak ellenállást a hivatalos tanítással szemben, amely a csehekből és szlovákokból politikai alapon

⁶ Dalimil, a középkori cseh krónikás személyét mindmáig sűrű homály fedi, kilétét illetően csak hipotéziseket sikerült megfogalmazni – némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy ő a csehek Anonymusa. Ami bizonyos: az eseményeket 1314-ig, illetve különböző kiegészítések révén 1325-ig követő verses krónika az első cseh alkotás ebben a műfajban. Teljes és beszédes címe egyébként *Az úgynevezett Dalimil krónikája (Kronika tak řečeného Dalimila)*; általában per sze Dalimil krónikájaként említik.

egyetlen nemzetet akar konstruálni. A csehekről és szlovákokról mint egyetlen nemzetről szóló tant ugyan organikusan is meg szokták indokolni, nevezetesen azaz, hogy a csehek és szlovákok egyugyanazon törzshöz tartoznak és történelmük kezdete közös, nyelveik pedig csak dialektusok; de az ugyanezen ideológiából kiinduló szlovákok azt állítják, hogy a csehek túlságosan eltávolodtak a szlávtságtól, elnémetesedtek, s az nem organikus, hogy ezer évi különlet után a két ág egyszeriben, minden további nélkül egyé lesz.

A szerződésalapú nemzetfelfogás szempontjából ezek a viszályok értelmetlenek: a múltnak itt nincs döntő jelentősége; ilyen jelentőségű viszont a lakosság arra irányuló akarata, hogy új jelent és jövőt teremtsen, e tekintetben pedig a hivatalos ideológia, mely szerint a cseheknek és szlovákoknak egy nemzetté kell válniuk, modernebb.

Herder elméletét látszólag mintha az osztrák viszonyokra szabták volna. Az „osztrák nemzet” létrehozására irányuló erőfeszítés sikertelen volt: az állam nem tudta egyesíteni a nemzetiségeket, és valójában a rajtuk elkövetett erőszakot képviselte. Emiatt egyre inkább gyökeret vert a csak erőszakkal életben tartott osztrák „állam” ellenében megfogalmazott, a cseh „nemzetre” és természetes jogaira vonatkozó antitézis. Így történt, hogy nálunk a háború előtt a nyugati nemzetek államát helyettesítő „nemzet” lett a legfőbb társadalmi egységgé. Az olyan megfogalmazások, mint „a nemzetet szolgálni”, „az egész nemzet ügyéről van szó”, „nemzeti szervezet” ebből fakadóan kaptak más jelentést, mint amilyennel nyugaton bírnak: olyan jelentést, amely a nemzet érdekeit pontosan megkülönbözteti az állam érdekeitől. Ezt a szemléletmódot a csehszlovák államba is átültettük, arról beszélve, hogy a „nemzeti érdek” ellentétes az állam német polgárainak érdekeivel, akik legfeljebb az „államérdeket” ismerik. A legutóbbi időben a nemzet és az állam effajta dualizmusa töredezni kezd, mert már „összállami” érdekekről esik szó, amelyek a németeket és magyarokat is érintik. Az „összállami” nem szép szó, de rámutat arra a zavarra, melyet a herderi filozófia idéz elő nálunk: milyen más állami érdekek vannak, mint „összállamiak”?

Sikerült az olvasó számára világossá tennem, miben rejlik a Herder nemzetfelfogása és a nyugati nemzetfelfogás közötti alapvető különbség? Ismételjük meg ezeket a különbségeket: Herder szerint a nemzet *a család és a törzs természetes folytatódása*, a nyugati felfogás szerint viszont *olyan szabad polgárok társadalma, akik lojálisak a saját maguknak hozott törvényekhez*. Herdernél a nemzet *biológiai természetű és faji ösztönökre épül*, a nyugati nemzetek *politikai nemzetek és az észen alapulnak*. Herder filozófiájában a nemzetet a természet hozta létre, *az ember számára tehát maga a sors*, míg a nyugati államokban a nemzet *az emberek műve, akik a társadalom lehető legtökéletesebb szervezetét próbálják létrehozni*. Herdernél a törzs (faj) magának a nemzetnek a *lényege*, nyugaton viszont *anyag*, melyből a nemzetet megalkotják, más eredetű anyagot is hozzávéve. Gondolkodjon el a cseh olvasó afelett, mi az ő saját véleménye a cseh nemzetről!

Herder elméletét vette alapul a német romantikát képviselő Fichte, a német és a szláv nacionalizmus másik prófétája. Fichte ugyan kifogásolta Herder tanításának humanizmusát és pacifizmusát, de a lényeges dolgokban őt követte. Tanait *Beszédek a német nemzethez* (*Reden an die deutsche Nation*, 1808) című híres művében fogalmazta meg: az előadássorozat Berlinben hangzott el, miután Napóleon legyőzte Poroszországot, Berlint pedig elfoglalták a francia csapatok. Az előző évszázadban ezek a híres *Beszédek* váltak a német hazafiság kiindulópontjává, s még a háború alatt is sokszor idézték őket. Fichte szerint megkülönböztethetők „eredeti” és „származtatott” nemzetek, ami fogalmi szinten hasonló ahhoz, mint amikor Herder különbséget tesz a természetes nemzet és az erőszakos állam között. Fichte szerint ugyanis a valóságos, eredeti nemzet „egy társadalomban együtt élő s természetes módon és lelkileg is gyarapodó emberek együttese, amely egészében egyfajta különös istenség törvényének van alávetve, mely belőle fejlődik ki”. A romantizmus közben tovább fejlődött, ezért Fichte felfokozottabban fejezi ki magát Herdernél, a nemzet fogalmát pedig az „istenség” panteisztikus kódébe burkolja, romantikus módon leplezve el ama definíció materialista magját. Itt valószínűleg a nemzetnek mint kibővített családnak a Herdernél megtalálható természeti felfogásáról van szó. [...]

[...]

A cseh értelmiségiekre Fichte is nagy befolyást gyakorolt: a német romantika filozófiája volt talán az egyetlen, melyet a XIX. század első felében figyelemre méltónak tartottak. Fichtét tekintették a legnagyobb romantikus filozófusnak: a mieink közül Kollár⁷ és Purkyně⁸ is ismerte őt; hogyha embereink közül sokan inkább Schellingre hivatkoztak is, valószínűleg csak Fichte tanítványára támaszkodtak. A mieinkre azonban különösen nagy hatással volt a filozófusként csekélyebb jelentőségű, de az Ausztriában nem kevésbé befolyásos Friedrich Schlegel, Metternich ismert hivatalnok, aki a romantika szellemében a nyelvet nyilvánította a nemzet igazi mércéjévé. Az állam felosztásának legméltóságteljesebb alapelve úgymond a nyelv, és nemcsak azért, mert szellemi kapocs, hanem azért is, mert bizonyítékot szolgáltat a hasonló származásra: a nyelvi egység a származás egységét jelenti, és „minél régebbi, tisztább és a keveredéstől mentes egy törzs, annál több benne az erkölcsösség, s minél több az erkölcsösség, az igazi szilárdság és az erkölcsök iránti vonzalom, annál inkább lesz ez a törzs nemzet”.

A német filozófia így adta hozzá a metafizikát ahhoz az ösztönhöz, amely Dálimil kora óta újra és újra felszínre tört, s újra és újra akadályokat állított ennek az

⁷ Ján Kollár (1793–1852) cseh nyelven író szlovák evangélikus lelkész, költő, népdalgyűjtő, nyelvész, a szláv kölcsönösség eszméjének úttörője, a pánszlávizmus képviselője.

⁸ Jan Evangelista Purkyně (1787–1869) cseh anatómus, fiziológus és biológus, költő és filozófus, a nemzeti és egyetemes tudománytörténet kiemelkedő alakja.

országnak a konszolidációja elé. Masaryk⁹ tanítását kivéve idáig ez az egyetlen bölcsélet a cseh mivolt értelméről. Erre alapoztak a XIX. század elejének nemzetbresztői, ehhez tartotta magát Palacký,¹⁰ ez jelenti Alois Jirásek¹¹ és Josef Holeček¹² műveinek az alapját. Jelszó, amely körül nemzetiségi politikánk forgott és forog. Masaryk érzekelte az elhibázottságát, és kezdetől fogva elvetette a cseh mivolt kizárólag nyelvi alapú felfogását, amellyel szemben a humanitásban talált menedékre, az utóbbi szerint pedig a tiszta emberség magasabb rendű ideál a nemzetnél. De megérdemelne egy analízist, hogy Masaryk is mennyire engedett a nemzet herderi, faji felfogásának; de hogy is lehetett volna másképp, amikor olyannyira támaszkodott Palackýra?

G) Németek és csehszlovákok – Němci a Čechoslováci

A csehek és a szlovákok akkor jelennek meg a történelemben, amikor klánok sorára osztódtak; akkor (a IX. században) átmenetileg egy államot alkottak. Azóta, egészen a világháborúig, a szlovákok a csehektől elkülönülve a magyar birodalomhoz tartoztak. Az, hogy a szlovákok és a csehek egyugyanazon nemzetiséghez tartoznak-e, nyelvészeti és szociológiai vitákat váltott ki, de bárhogy vélekedjenek is a szakemberek, mindenki belátja, hogy a csehek és szlovákok törzsi rokonsága igen nagyfokú; s különösen a cseh és a szlovák nyelv nagyon hasonlít egymáshoz. A két törzs között persze különbségek is vannak, testiek és kulturálisak, s a szlovákok alacsonyabb termetűek, sötétebb bőrűek, és ugyanúgy közel állnak a magyarokhoz, mint a csehek a németekhez. Kulturális tekintetben a szlovákok kevésbé mozgékonyak, s nem értik a cseh racionalizmust; erősebb érzékük van viszont a helyi kolorit iránt: az ezerévnnyi élet a magyar államban befolyással volt a társadalmi életükre.

A csehek és a szlovákok összetartozásának tudata a XIX. században éledt fel a nemzeti romantika hatására; az önálló állam régi hagyományával rendelkező csehek az előző században sokkal gyorsabban fejlődhettek, mint a szlovákok, akik lélekszám tekintetében sokkal kevesebben vannak (6 000 000 cseh, 2 000 000 szlovák). Emiatt a nemzetiségi törekvések terén számos szlovák vezető az erősebb csehekre kezdett támaszkodni, s a cseheknél megértésre is találtak. Világos volt, hogy a kulturális életben a cseheknek is hasznukra válna, ha a testvéri szlovák törzs

⁹ Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) filozófus, szociológus, egyetemi tanár, közíró, politikus; rendkívül fontos szerepet játszott az első Csehszlovák Köztársaság megalakulásában: az új állam „alapító atyja” lett és jelképes alakja. 1918 és 1935 között ő töltötte be a köztársasági elnök tisztét.

¹⁰ František Palacký (1798–1876) cseh történész, közíró, politikus, a tudományos élet szervezője; történetírói munkássága a tudományág legnagyobbjai közé sorolja.

¹¹ Alois Jirásek (1851–1930) cseh próza- és drámaíró, közéleti személyiség, a történelmi regény műfajának jeles képviselője; hazája irodalmának klasszikusai között tartják számon.

¹² Josef Holeček (1853–1929) cseh prózaíró, újságíró és műfordító; munkássága mindenekelőtt Dél-Csehszázhoz és a vidéki élethez kötődik.

kétmillióval gyarapítaná a számukat. A magyar kormány azonban szigorúan akadályozta a közeledési kísérleteket, s a csehek és szlovákok közti különbségeket és ellentéteket felnagyító tendenciákat támogatta. A háború révén a két törzset sikerült összekapcsolni; kis kivételtől eltekintve a cseh és szlovák politikusok is elismerik, hogy az összekapcsolódás szükséges volt és egészséges, megvalósításának módja körül azonban vita folyik: a csehek a centralizmus mellett vannak, a szlovákok lassan kiharcolják az autonomizmus elismerését.

A csehszlovák államot a csehek és szlovákok államaként alapították meg, amely nagy német és magyar kisebbséget foglal magában. A németek harmadannyival többen vannak a szlovákoknál, s gazdaságilag és kulturálisan is erősebbek náluk; a magyarok talán feleannyian vannak, mint a szlovákok. A csehszlovák állam törzsi koncepciójában azonban ennek a számaránynak nem volt jelentősége: a szóban forgó koncepció szerint a csehek és szlovákok egy törzset alkotnak (a hazai terminológia szerint „nemzetet”), mivel mindketten a nyugati szlávok északi ágához tartoznak, és hasonló a nyelvük s a kultúrájuk. Ez a hasonlóság azonban, úgymond, csorbát szenvedett azáltal, hogy a két törzs ezer éven át egymástól elválasztva nőtt: az elkülönültség, valamint a németeknek a csehekre s a magyaroknak a szlovákokra gyakorolt hatása szellemi elidegenedést idézett elő. Az új állam a két törzset összeköti, s helyreállítja az eredeti, természetes egységet.

A csehszlovák állam szervezetének ez az ideológia az alapja. Az állam törzsi („nemzeti”) lévén egy törzs, a „csehszlovák”, ti. az egyesült csehek és szlovákok állama; ez a törzs az „államalkotó nemzet”; „csehszlovák” nyelve az állam nyelve; az olyan elnevezések, mint a „Csehszlovák Köztársaság” és a „csehszlovák nép” épp az egyesült csehek és szlovákok állami és törzsi szervezetét jelölik. E felfogás szerint minden cseh és szlovák (és német) számára világos, hogy a német nem „csehszlovák”, nem is a „csehszlovák nemzet” tagja, hanem egy kisebbséghez tartozik, amely ezt a köztársaságot lakja. Államunk minden hivatalos és nem hivatalos eljárásában a „csehszlovák nemzet” egyedül a cseheket és a szlovákokat jelenti.

A csehszlovák mivolt ilyen típusú, lényegében faji felfogása azonban a későbbi politikai fejlődés folyamán nehézségekbe ütközött. A Csehszlovák Köztársaság a háborúban jött létre egy olyan program alapján, amelyért agitálni kellett; részben a nagyhatalmaknak, részben tárgyalásoknak és szerződéseknek köszönhetően jött létre, s ami a cseheket és szlovákokat illeti, két, egymástól egy évezreden át elválasztott kultúrának az összekapcsolásával: olyan összekapcsolással, amely nem pusztán megtörtént, hanem külföldi vezetők vitték véghez. A cseheket és a szlovákokat az alkotmány, a törvények, a kormány, a hivatalok tartják egyben, s nem az ösztönök – a romantikus nemzetfelfogás hívei pedig láznak az ész így megnyilvánuló uralma ellen. Csehországban a nemzet törzsi felfogását gyorsan meghaladták, legalábbis ebből a szempontból: arra mutatnak rá, hogy a „csehszlovák nemzet” korántsem csak ösztön, hanem sokkal inkább eszmény, program a jövő számára, s hogy a csehek és szlovákok céltudatos együttműködése révén

ezt a nemzetet előbb meg kell alkotni. A szlovákok viszont ezt a céltudatosságot erőszaknak tartják; ragaszkodnak a nemzet herderi értelmezéséhez, és azt akarják, hogy ismerjék el a szlovák nemzet és a cseh nemzet különállását. Emellett pedig felmutatják a csehek és szlovákok közötti nagy nyelvi, kulturális és vallási különbségeket – s mindennek folyományaként a szlovák autonómiáért küzdenek.

E helyt nem feladatomban a szlovák autonomizmus valamennyi okának a vizsgálata (a túlhajtott cseh centralizmus biztosan a fontos okok egyike; a szlovák autonómia pedig biztosan értelmes politikai program); itt most a „csehszlovákság” fogalmáról van szó. A szlovákok ugyanis hamar elvetették a mesterségesen megalkotott főnevet, a „csehszlovák” szót: ha jelentését nem is lúgozták ki teljesen, bizonyos, hogy használatát jelentős mértékben háttérbe szorították. A „csehszlovák” jelzőként se igazán tetszik nekik: úgy vélik, mindkét kifejezés elnyomja az individualitásukat.

[...]

A kisebbségekre vonatkozó „ideológia” tehát a következő koncepcióhoz vezetett: a törzsi alapon rokon csehekből és szlovákokból egyetlen, a Csehszlovák Köztársaságot uraló nemzetet alakítanak ki: tagjai a „csehszlovákok”, az államban pedig velük együtt élnek „a német, magyar nyelvű, zsidó nemzetiségű” lakosok. Látható, hogy ennek a koncepciónak az alapja az államot a törzsi tudat kicsúcsosodásának tekintő herderi felfogás – de az is látható, hogy a csehek és szlovákok egyetlen „nemzetén” belüli tudatos összevonása túllépi ennek a felfogásnak a határait. Önkéntelenül adódik a kérdés: hogyha helyes a cseheket és szlovákokat egyetlen nemzetként, politikai nemzetként összekapcsolni, miért ne legyünk következetesek, s miért ne kössük össze Csehszlovákia teljes lakosságát egyetlen politikai nemzet keretében? Hogyha a csehszlovák nemzet biztosítja a csehek és szlovákok kulturális individualitását – felülemelkedve a közöttük fennálló különbségeken –, miért ne emelkedne még egy fokkal magasabbra a németek és a magyarok kulturális individualitását is biztosítva?

A „csehszlovák nyelv” példája világossá teszi számunkra, hogy ez a következmény nem paradox, ahogy a nemzet középeurópai felfogásához szokott olvasónak tűnhetne. Alkotmányunk azt mondja, hogy „a köztársaság államnyelve a csehszlovák”. Az alkotmányügyi bizottságnak azonban nehézséget okozott annak megállapítása, hogy *melyik nyelvről van szó*. „Az alkotmányügyi bizottság kifejezetten kinyilvánítja, hogy ennek a megnevezésnek a használatával semmiképp sem akart állást foglalni abban az irodalmi és filozófiai vitában, hogy a cseh és a szlovák nyelv két önálló nyelv-e...” Tehát államunknak két államnyelve van, és kifejezetten kinyilvánították, hogy mellékes, nyelvekről vagy nyelvjárásokról van-e szó. Másképp fogalmazva: *nem létezik semmiféle „különleges csehszlovák nyelv”*, a szlovákok pedig joggal tiltakoznak az ilyen megjelölés ellen. Az alkotmányban helyesen „csehszlovák nyelveknek” kellene szerepelniük, de a szlovákok és csehek közötti különbségek lehető leghatékonyabb elleplezésére és az egyetlen nemzet létrehozására irányuló

igyekezett olyan terminológiát eredményeztetni, amely nem felel meg a valóságnak. Hogyha létezhet tehát olyan „csehszlovák nemzet”, melynek két, államilag elismert nyelve van, miért ne létezhetne három- vagy négynyelvű csehszlovák nemzet is. Mint látható, a nemzet fogalmával a többnyelvűség nincs ellentétben.

A jelzett okok miatt azt feltételezem, hogy a „csehszlovák” szó értelmét, amelyvel megalkotói felruházták, a valós viszonyok meghaladták; ennek a szónak azonban megvan a maga természetes tartalma: a Csehszlovák Köztársaság polgárát jelöli, tehát egyedül az állampolgárságot, a törzsi hovatartozásra való tekintet nélkül. Próbálják megmagyarázni egy külföldinek, mi a különbség az alábbi három fogalom között: cseh és szlovák, csehszlovák és csehszlovák állampolgár – s meglátják, milyen nehéz. Nem marad más hátra, mint hogy kifejtsék neki az ad hoc összerakott speciális ideológiát: a cseh és a szlovák két történelmileg adott törzs; a csehszlovák az eggyé válásuk politikai programja, melyet azonban másképp értelmeznek a csehek és másképp a szlovákok; a szlovákok többsége pedig ezt a programot egyáltalán nem ismeri el; s eközben a cseh, a szlovák és a csehszlovák végső soron törzsi hovatartozást jelent, a csehszlovák polgár pedig az állami hovatartozást. Ezeket a szavakat így kell majd megmagyarázni a külföldinek – nem egyszerűbb tehát, ha a csehszlovákot mint főnevet a csehszlovák állampolgárral azonosítjuk? [...]

[...]

Ennek az államnak a további fejlődése attól függ, hogy egyfelől az állami tudatot a lehető legjobban megerősítsék, másfelől az államon belül a lehető legszabadabb nemzetiségi autonómia érvényesüljön. A szlovák autonómia (aminek nem feltétlenül kell egyet jelentenie Szlovákia autonómiájával) akkor a „csehszlovák”, illetve a „csehszlovák polgár” törzsi értelmének természetes meggyengítését jelenti, s ugyanakkor a németek természetes megerősítését. Minden értelmes ember belátja, hogy a németek kulturális autonómiája elkerülhetetlen; s ha a szomszédos országban magukhoz térnek a magyarok, magyar lakosságunknak is muszáj lesz majd engedni. Az az értelmes politika, amely előre látja ezt a szükségszerű fejlődést, és emlékeztetésben tartja, hogy az állampolgárság tudatát a lehető legintenzívebben fejleszteni kell. Ennek eszköze az egységes megnevezés az összes állampolgár számára: a „csehszlovák” és a „csehszlovák nemzet” hadd bírjon hasonló jelentéssel, mint a svájci, a kanadai, a belga – vagy a nemzetek közül például az ausztrál.

„Te, német testvériség, legkedvesebb húgom voltál...”

Jan Amos Komenský¹³: *A haldokló anya, a Testvériség testamentuma*

¹³ Jan Amos Komenský (világszerte ismert latin névváltozata: Johannes Amos Comenius, 1592–1670), cseh pedagógus, filozófus és teológus, „a népek tanítója”, az egyetemes pedagógia-történet egyik legnagyobb alakja. A didaktika és a nyelvtanítás módszertana terén is úttörő jelentőségű munkát végzett; tekintélyét többek között ma is elismerést érdemlő, rendkívül hasznos tankönyvek megírásával vívta ki (*Janua linguarum reserata* – *A nyelvek kapuja nyitva áll*, *Orbis sensualium pictus* – *A világ úvesztője és a szív paradicsoma*).

A csehek és a németek – Češství a němectví

A statisztika szerint Csehszlovákia nemzetiségi megoszlása az alábbi képet mutatja:

csehek és szlovákok (a népszámlálásnál egy nemzetiséggé vonják őket össze), s talán

6 570 000 cseh és 2 190 000 szlovák	8 761 000,	ti. 66,0%
németek	3 124 000,	ti. 23,0%
magyarok	745 000,	ti. 5,6%
rutének	462 000,	ti. 3,0%
zsidók	180 000,	ti. 1,0%
[...]		

Az 1925. évi választási eredmények alapján a 300 képviselő között a mandátumok így oszlanak meg:

csehek és szlovákok	204,	ti. 60,00%
németek	73,	ti. 24,34%
magyarok	13,	ti. 4,33%
rutének	8,	ti. 2,70%
lengyelek	2,	ti. 0,66%

A fenti statisztikából látható, hogy a német szavazók százalékaránya nagyobb, mint a nemzetiségüket felvállaló németeké.

A német lakosság többnyire az ország határvidékein él, tehát a hegyekben és az előhegységekben: a Šumavában, a Cseh-erdőben, az Érchegységben, a cseh és morva Szudéták vidékén, Szlovákiában pedig a Tátra egy részén. Ezen túl a németek évszázadok óta néhány szigetet képeznek a belterületeken: akkor telepedtek meg ott, amikor virágzott a bányászat, melynek szakemberei voltak. Végül pedig többé-kevésbé szétszóródva a városokban élnek. Köztársaságunk németisége összességében vidéki s nagyrészt hegyvidéki népességet alkot.

Ebből a szempontból a háború hozott nagy változást: az előző évszázad közepéig a németeké volt a főváros, a csehek pedig vidéki népességként voltak jelen. A németek „ősidőktől kezdve” mai vidéki székhelyeiken élnek, ti. régebben, mint az amerikaiak az Egyesült Államokban vagy az angolok Fokvárosban.

(*Labyrint světa a ráj srdce*, 1631) című könyve a cseh irodalom legkiemelkedőbb alkotásai közé tartozik. Protestáns lelkészként is tevékenykedett, 1628-tól emigrációban. (1650-től 1654-ig Sárospatakon élt és dolgozott.)

A nagyobb városok közül különösen az alábbiakban található nagyszámú német lakos: Liberec, a nyugat-csehszági fürdővárosok,¹⁴ Ústí nad Labem, Brno, Olomouc, Znojmo, Pozsony¹⁵ stb.

A háború előtt a németek kezében volt az ipar és a kereskedelem; arra vonatkozóan nincsenek adataim, hogyan sikerült a köztársaság első kormányainak a németek pénzügyi és ipari hatalmát a csehek javára megrendíteniük, de bizonyos, hogy ezen a téren a németek némileg meggyengültek. Mindazonáltal s főleg az iparban most is nagy a hatalmuk.

A németek által lakott vidékek különböző benyomásokat váltanak ki: egyik-másik a köztársaság legfejlettebb részeihez tartozik – ilyen az Elba¹⁶ alsó folyását környező terület és a nagy nyugat-csehszági fürdőhelyek környéke, illetve Észak-Morvaország. Ott gyárkémények sokaságát látod, pompás villákat, teherhajókat a folyón, jól megművelt földeket. Más németlakta vidékek azonban nagyon szegények, szegényebbek, mint bármelyik cseh vidék: főleg a Šumava előhegysége és az Ércheység, amely néha az alpesi népesség szegénységét idézi; Szlovákiában pedig ilyen a Szepesség. Elmaradott, piszkos kisvárosokat találsz ott, szegényesen öltözött németeket és köves, egyszerűen megművelt földeket.

Kulturális és politikai tekintetben a németek nem érik utol a cseheket: kevésbé mozgékonyak; erős bennük a helyi hovatartozás tudata, a csehek viszont könnyebben költözködnek: a németek ezért beszélnek szívesen a területi autonómiáról, a csehek ellenben szívesen tekintik otthonuknak az egész köztársaságot. Államunk németjei sokkal konzervatívabbak a cseheknél: sose született a körükben semmilyen mozgalom, se politikai, se szociális, se kulturális – de nagyon megfertőzte őket az antiszemitizmus. Meglepő, hogy sokkal inkább hajlanak a cseh konzervatív pártok felé, nem törődve az utóbbiak németellenes hazafiaskodásával, s mennyire viszolyognak a baloldali pártoktól. [...] Nem kétséges, hogy a jövőben a németek a köztársaság konzervatív kormányainak szilárd támaszai lesznek.

Az évszázadok folyamán a Cseh- és Morvaországban élő németek körében a szellemi élet sok jó munkása jött világra, főleg írók és tudósok. A németiség költői, művészei és írói közül legkivált Adalbert Stifter, Marie von Ebner- Eschenbach,¹⁷

¹⁴ A nyugat-csehszági fürdővárosok sorából Karlovy Vary (Karlsbad), Mariánské Lázně (Marienbad), Františkovy Lázně (Franzesbad), Konstantinovy Lázně (Konstanstinsbad), Lázně Kynžvart (Bad Königswart) a legismertebb.

¹⁵ A felsorolt városok német neve: Reichenberg, Aussig (német tükörfordításban: Aussig an der Elbe, de a rövidebb változat volt használatos), Brünn, Olmütz, Znaim, Pressburg. Pozsonyt a szerző természetesen Bratislava név alatt említette; a város régi szlovák neve Prešporok.

¹⁶ Csehül: Labe.

¹⁷ Marie von Ebner-Eschenbach (1830–1916) morvaországi eredetű és születésű osztrák grófnő, író- és költőnő.

Bertha von Suttner,¹⁸ Fritz Mauthner,¹⁹ Rainer Maria Rilke, Gustav Meyrink,²⁰ Hugo Salus,²¹ Gustav Mahler, Franz Werfel és Max Brod²² tűnik ki (utóbbi azonban csak részben tartozik a német kultúrához, lévén cionista). Összességében a köztársaság németjeinek szellemi élete csak helyi jellegű. Általában türelmesebbek, mint a harcias csehek, ugyanakkor kevésbé öntudatosak: többnyire azt a követelményt képviselik, hogy vidékük német jellege maradjon meg; a csehekben pedig betolakodókat látnak. Ezt a dolgot persze a köztársaság iránti illojalitásnak tekintik. Egyházi szempontból javarészt nagyon konzervatív katolikusok (szemben a csehek liberális katolicizmusával); sok lutheránus is van közöttük, akik szétszóródva élnek, s ugyanígy sok konzervatív. Összességében nem annyira konzervatív katolikusok, mint Bajorország lakói, de nem olyan mozgékonyak, mint a poroszok. Szocializmusuk is kevésbé mozgékony, mint a cseheké: hithűbb, absztraktabb és a gyakorlatban kevésbé rugalmas. A csehek is elismerik, hogy jobban tisztelik a tekintélyt. Némelyik cseh azt vallja, hogy a németek szavatartóbbak, viszont kevésbé fogékonyak az újdonságokra, a jókra is. Erkölcsiségük állítólag nem különbözik a csehekétől, s az utóbbi nem jó.

[...]

Annak dacára, hogy a csehek és németek lakóhelyeiken keverednek egymással, s hogy olykor nehéz a nemzetiséget objektíven megállapítani, a cseh és német nyelvterület közti határok általában világosak, mi több, megesisik, hogy a falu vagy a város közepén haladnak át. Az is tény, hogy a két nemzetiség egymás *mellett* él, s mindkettő a maga sajátos nyelvi, kulturális és gazdasági életét éli; nincsenek közöttük olyan átjárások, mint a politikai pártoknál vagy az egyházaknál.

A cseh és a német társadalom Prágában és a vidéki városokban is egymástól teljesen elkülönülten él; az egyes emberek itt-ott összejárnak; a csehek néha ellátogatnak a német színházba, a németek pedig a csehbe; az írók és a tudósok ad hoc találkoznak, a politikusok együtt tárgyalnak a parlamentben, egyébként azonban

¹⁸ Bertha Suttner (1843–1914) Prágából származó osztrák bárónő, író, újságíró és békeaktivista; munkásságért 1905-ben első nőként megkapta a Nobel-békedíjat.

¹⁹ Fritz Mauthner (1849–1923) csehországi születésű német filozófus, író, újságíró és irodalomkritikus.

²⁰ Gustav Meyrink (1868–1932) osztrák-német próza- és drámaíró, műfordító; 1884 és 1903 között Prágában élt, s az ódon városrészek és különösen a zsidó gettó hangulata, légköre nagy befolyást gyakoroltak a munkáira. Misztikumtól áthatott művei közül a *Gólem* (*Der Golem*) a legismertebb.

²¹ Hugo Salus (1866–1929) zsidó származású csehországi német orvos, prózaíró és költő, a liberalizmus és az asszimiláció híve.

²² Figyelemre méltó, hogy az íróként ma már alig ismert Max Brod (1884–1968) szerepel az illusztris névsorban, de a nála összehasonlíthatatlanul híresebb vált Franz Kafkát Rádl nem említi. Amit végül is nem lehet felróni neki: jóllehet Brod a *Csehek és németek háborújának* 1928. évi megjelenése előtt már kiadta Kafka hagyatékban maradt, befejezetlen regényeit (*A per*, 1925, *A kastély*, 1926, *Amerika*, 1927), a kortársakon nem lehet számonkérni, hogy nem fedezték fel maguknak azonnal a szerzőjüket.

a két nemzetiség egymástól különválva él a magán- és a közéletben egyaránt. Bizonyára korábban is így volt ez, alighanem már Husz korában és a Přemyslek idejében is. Így van ez egyébként Svájcban is a németül és a franciául beszélő lakosság tekintetében, s azt hiszem, Kanadában is a francia és angol nyelv viszonylatában.

[...]

Legfőképpen viszont arra van szükség, hogy az állam folyamatosan támogassa a két nemzetiség közötti baráti kapcsolatokat; hogy az állami hivatalnokok szokják meg: a németek hivatalnokai is egyben, s ennek eredményeként értsék meg, milyen illojális dolog, ha bármi módon a németellenes akciókhoz és egyesületekhez kötődnek. Kifejezetten arra van szükség, hogy kormánynyilatkozat adja tudtul: a németek éppúgy az állam polgárai, mint a csehek, s végérvényesen meg kell haladni a csehekről és szlovákokról mint államalkotó nemzetiségekről szóló tanítást. A kormánynak pedig különösképpen munkálkodnia kellene annak érdekében, hogy az „elnémetesített terület” fogalma tűnjön el a közéletből: nemcsak helytelen és a németek számára megalázó, hanem egyúttal egy harcias ideológia kiindulópontja, amely megbontja az állam egységét.

A) A birodalmi és a csehszlovákiai németek – Němci v říši a Němci v Československu

A XIX. század előtt is jelen volt a cseh- és morvaországi németek és a birodalmi németek törzsi összetartozásának tudata, de nem voltak arra irányuló kísérletek, hogy politikai síkon egy államban egyesítsék őket. A Karolingok idejében a német feudális állam persze törekedett a cseh terület meghódítására, s ez az erőfeszítés részben sikerrel is járt. Csakhogy nem a német nemzetiség egyesítéséről volt szó, hanem az uralkodók személyes hatalmának kiterjesztéséről, akik németségüknek legfeljebb részben voltak tudatában. S a huszita háborúk, illetve a későbbi, Fehér-hegyhez vezető küzdelmek során se arról volt szó, hogy a németeket a Cseh Királyság határain átlépve egyesítsék. A nemzetiségi eszme mint államalkotó princípium még nem is létezett. Mária Terézia idejében Poroszország szintén cseh földön háborúzott Ausztriával, de akkor a csehországi németek ugyanolyan lojálisak voltak Mária Terézia iránt, mint a csehek.

A német ajkú csehszlovákokban csak a XIX. században ébredt fel fokozatosan a tudat, hogy nem csupán az osztrák–magyar állam polgárai, hanem egyúttal a szomszédban nagy birodalmat uraló egységes német törzs tagjai. Végül is a nemzeti ideológia hozzánk, csehekhez és az itteni németekhez épp Németországból érkezett, ahol Herder s aztán a Napóleonnal szemben álló romantikusok hirdették. A valamennyi német politikai egyesítésének tendenciái azonban gyengék voltak: Bismarcknak az is nagy munkát adott, hogy legalább a német birodalom németjeit egyesítse. Igaz, Bismarck cselekedete megerősítette az összes német egy államon belüli egyesítésének szükségességét hirdető nézeteket: az effajta projektek a XIX. század második felében egyre határozottabban öltenek alakot. Ausztria és

Németország politikai együttműködése a hármasszövetség keretében (melynek Olaszország volt a harmadik tagja) szintén támogatta a csehországi és birodalmi németek közeledését, különösen akkortól, amikor a pángermanizmus és a pánszlávizmus alapján és az államhatárookra való tekintet nélkül kezdte megosztani a cseheket és németeket. Egy osztrák miniszterelnök, Badeni²³ 1897-es, a csehek számára kedvező nyelvrendelete felerősítette a pángermanista agitációt a németjeink között, akik azt igyekeztek megtanulni, hogyan bízzanak mindinkább a német birodalomban Ausztria hatalma helyett. Ebből az időből valók egy csehországi német szavai, melyek szerint Csehország számára apái földje, „Vaterland”, Németország pedig az anyaországa, a „Mutterland”.

A háború betetőzte ezeket a tendenciákat, a béke pedig semmissé tette őket.

A háború után volt még ugyan néhány görcsös roham, de a birodalmi németek érdeklődése a mi németjeink iránt inkább csökkent, mint nőtt; igaz, az új politikai helyzet arra kényszerítette a német kormányt, hogy keresse azokat az utakat, amelyek által gondoskodhat a német birodalom határain túl élő törzsi testvérekről. A mi németjeink körében is gyorsan felülkerekedett a józan helyzetértékelés, s csak a fantaszták vártak valamiféle segítséget Németországtól. A pángermanizmus ugyanúgy kihalóban van a németek körében, mint a pánszlávizmus a szlávoknál. Mindazonáltal a németek egységességének tudata megmaradt, sőt, erősebb, mint a háború előtt volt; és a legnagyobb cseh sovíniszták is megengedik a németeknek, hogy kulturális tekintetben egynek érezzék magukat a német törzsszel. De hol húzzuk meg a kulturális egység és a politikai egység közti határt?

Csehszlovákiát háromfelől is a kulturálisan fejlett, a vereségből gyorsan feleszmélő, nagyhatalmú és a világban tekintélyt élvező német törzs veszi körül. Németország biztosan ki fogja igazítani a versailles-i békeszerződést, és a világban senki sem fog protestálni ez ellen. Ausztria egyesül Németországgal, a danzig korridort megszüntetik, és a nemzetiségi alapelv, mellyel Németország ellen harcoltak, fegyver lesz a németek kezében. S fegyver lesz Csehszlovákia ellen is, ahol a lakosság negyedrésze német? Mi történik majd, ha ismét világméretű összecsapásra kerül sor? A csehországi németek nem jelentik a német hódítás előhadát? Az állam jövőjével kapcsolatos cseh aggodalmak nem légből kapottak.

A csehek körében túlértékeli németjeink és a birodalmi németek törzsi rokonságának jelentőségét. Nem veszik figyelembe, hogy a birodalmi németek *közvetlenül* hatnak a csehekre és ragadják őket magukkal, nincs szükségük törzstagjaik közvetítésére. Hogyha a németiség befolyást gyakorolt politikai életünkre, ez nem a csehországi németek révén történt s nem is az ő politikai árulásuk következtében,

²³ Kasimir Felix Badeni (1846–1909, lengyelül: Kazimierz Feliks hrabia Badeni) galíciai lengyel családból származó gróf, politikus, 1895 és 1897 között Ausztria miniszterelnöke volt, s egyúttal a belügyminiszteri pozíciót is betöltötte. Szóban forgó rendelete a cseh nyelv hivatalos használatának kibővítését, tényleges egyenjogúsítását irányozta elő, magától értetődően a cseh nemzeti törekvéseknek kedvezett: nem véletlen, hogy Prágában utca viseli a nevét.

hanem Németországnak a csehekre gyakorolt közvetlen kulturális és politikai befolyása által. Így volt ez a kereszténység elterjesztésének korában, a Přemyslek idejében, a reformáció és a romantika korában. Így volt a háború előtt, és részben most is így van. Két legerősebb politikai ideológiánk, a törzsi tulajdoné és a szocializmusé közvetlenül Németországból származik, németjeink közvetítése nélkül. Korábban már kifejtettem, hogy a pángermanizmus és a pánszlávizmus ideológiája hasonlít egymáshoz; nem téveszthet meg bennünket, hogy harciasan szemben állnak egymással: a rokonok között zajlanak a leghevesebb harcok. Abban, hogy Németország hatással volt a közéletünkre, köztársaságunk németjei csekély szerepet játszottak: velük vagy nélkülük, de Németország úgyis elnyel bennünket, hogyha elnyel. Elnyel?

[...]

Hetedik fejezet: Masaryk

Masaryknak nagy és forradalmi hatása volt és van a cseh nyilvánosság gondolkodására. Az előző évszázad nyolcvanas éveitől tevékenykedett Csehországban, tehát csaknem fél évszázadon át; egyaránt tevékeny volt mint egyetemi tanár, író, újságíró, politikus, pártvezér – aztán a háború alatt a nemzet, a háború után az ország vezetőjeként. Már csak ezeknek a külsődleges dolgoknak a tekintetében is több lehetősége volt arra, mint bármilyen más férfinak Európában, hogy kortársait nézeteivel és módszereivel befolyásolja. Nem csupán politikai tekintélynek számított és számít ma is, hanem rengeteg honfitársunk számára erkölcsi, bölcséleti és vallási tekintély is egyben; általában csak rosszul nevelt emberek harcolnak ellene.

Látható, miként támogatta a nemzeti racionalizmust (amely Dobrovský,²⁴ Neruda²⁵ és Havlíček²⁶ ideje óta volt nemzeti), milyen hatással volt Husz kultuszának elmélyítésére, hogyan támogatta a katolicizmus elleni mozgalmat, hogyan gyengítette meg nálunk a marxista dogmatizmust, s miképp terjesztette nálunk a demokráciába vetett hitet. Összességében véve a keleti mítosztól a nyugati, kezdeményezőképes kriticismus felé mozdította el gondolkodásmódunkat. Ezen túl a németellenes harcok mérséklésére is hatást gyakorolt – nekem azonban úgy

²⁴ Josef Dobrovský (1753–1829) balassagyarmati születésű jezsuita szerzetes, mindenekelőtt pedig filológus, nyelvész, történész, a cseh felvilágosodás kiemelkedő alakja, a szlavisztika tudományának megalapítója.

²⁵ Jan Neruda (1834–1891) költő, próza- és színműíró, újságíró, százada cseh irodalmának egyik legjelentősebb reprezentánsa.

²⁶ Karel Havlíček Borovský (1821–1856) újságíró, író, költő, politikus; rendkívül fontos szerepet játszott a cseh nemzeti mozgalomban. Az irodalomtörténet a satíra műfajának kiváló művelőjeként tartja számon.

tűnik, hogy a befolyása e tekintetben gyengébb volt, mint általában a művelődési, vallási és szociális téren megnyilvánuló befolyása. [...]

A háború előtt Masaryk az internacionalizmus bástyája volt és a hazafiak réme. Mennyi munkát szentelt annak, hogy a dicső múltunkat hirdető hazafias tirádák romhalmazából előkaparja, ami a cseh mivoltban örök! Azon fáradozott, hogy Huszt, a németek vélt ellenségét össznépi hőssé, a világi reformációs mozgalom előfutárává változtassa át. Lokális hősünk, Jungmann²⁷ kultuszának idején keményen szembeszállt az ő arculatával, és a világi tudóst, Dobrovskýt állította az első helyre.²⁸ Abban a közegben, ahol Palackýban a nagy hazafit tisztelték, Masaryk a nagy történész humanista ideáljaira mutatott rá. Mindenütt az embert kereste, ahol mások csak a csehet látták; az erkölsről beszélt, miközben körülötte csak a dicsőségről képzelegtek. Az emberiségbe, a tiszta emberiségbe vetett hitnek Herder példája nyomán a humanitás nevet adta, s ez a jelszó hazafiságellenes harci jelszóvá vált. Az volt a háború előtt, de azóta sok víz folyt el. Hatásos jelszó ma a humanitás a hazafiság ellen? Meglehet, ma fegyver a „fasiszták” ellen, de inkább védelmi, mint támadó fegyver, és a humanitás pozitív tartalmát Masaryk sok, nagyon sok hívénél felhígította a hazafiság. Némelyek arra mutattak rá, hogy maga Masaryk is megváltozott a háború után – s valóban, egyik-másik megnyilvánulása azt tanúsítja, hogy a hazafiságnak ő is megfizette az adóját. A humanitás programjáról van szó, arról a programról, melynek Herder az atyja: Rousseau tanítványa, a német romantika, a pánszlávizmus és a pángermanizmus nagy ihletője. Ma, amikor már azt látjuk, hogy nem elég sem a felvilágosultság, sem a romantika, hogy nem elég az evilági erkölcsiség, arra van szükség, hogy a humanitásról szóló tanítást is kritikusan szemléljük.

Demokrácia – Demokracie

Masaryk a XIX. század fia: ténykedése kezdetétől szociológus volt, politikus, szervező; olyan problémák jelentik a felségterületét, mint a politikai párt, a marxizmus, az állam, a nemzet, a háború s egyáltalán: a *szervezett* társadalom *közélete*. A „procul negotiis”²⁹ folydogáló élet, a tétlenkedés, de a szerzetesrendi élet és a menekülés énünk bensőjébe sem jelent számára nagy értéket. A *világforradalom*³⁰ lezárása, amikor Caesarral Jézust állítja szembe, és Jézusra is, Caesarra is államférfiként

²⁷ Josef Jungmann (1773–1847) filológus, lexikográfus, nyelvész, műfordító, a cseh nemzeti újjászületés korának egyik főalakja; kivételes érdemeket szerzett a cseh nyelv fejlődésében, gazdagításában.

²⁸ Dobrovský a pályáját jezsuita szerzetesként kezdte, de a rend feloszlásával egyszer s mindenkorra világi személlyé vált.

²⁹ Procul negotiis: távol a közügyektől, az élet problémáitól, gondjaitól (lat.)

³⁰ Masaryk *A világforradalom (Světová revolce)* címmel 1925-ben megjelentetett könyvében a világháború eseményeit, a Csehszlovák Köztársaság létrejöttéhez vezető utat idézte fel; műve száz év elteltével is érdekfeszítő, jelentős forrásértékkel bíró olvasmány.

tekint – Jézusra igazságosként –, jellemző az életfelfogására. A „demokrácia”, a „humanitás”, a „közerkölcs” fogalma ebből fakadóan bír nála rendkívüli jelentőséggel: ezek a fogalmak számára modernizált, e világivá lett metafizikát jelentenek – ha nem éppen vallást. Miközben Isten országát kereste ebben a világban, Masaryk egyre határozottabban vált demokratává, a háború alatt és utána pedig a demokrácia már eszménye volt. Nálunk már a háború előtt ő volt a demokratikus mozgalom vezetője, melynek nevében az arisztokratizmus, militarizmus és az oszt-rák hierarchizmus ellen harcolt; az általános választójogot akkor nagy előrelépésnek látta. A háború után pedig ideálként újra és újra a demokráciát tárta a nemzet szeme elé: előbb Ausztria ellenében, aztán a bolsevizmussal s végül a fasizmussal állította szembe.

[...]

Az *Új Európában*³¹ Masaryk ismerteti a demokrácia alapvető vonásait: a teokráciával és az arisztokratizmussal, a militarizmussal, a titkos diplomáciával és az oligarchiával állítja ellentétbe: ez a negatív körülhatárolás jellemző nála. Pozitív értelemben úgy definiálja, mint a társadalom humanitásra alapozott szervezetét; a demokrácia úgymond a munkán alapul; a demokrácia diszkusszió; a haladás megszervezése az emberi tevékenység minden ágában; elsődleges célja az adminisztráció, nem az uralom. A demokrácia – folytatja tovább Masaryk – elfogadja az újkori nemzetiségi alapvetet, tehát nem helyezkedik föléje; a demokrácia, akárcsak a nemzetiség és a szocializmus, úgymond a humanitás princípiumára épül: egyetlen embernek sem szabad céljai eszközeként kihasználni a másik embert; egyetlen nemzet sem használhat ki céljai eszközeként egy másik nemzetet: az egyenlőség és egyenjogúság politikai princípiumának ez az erkölcsi tartalma. Ezzel az értelmezéssel, főleg az utolsó szavaival egy német, Kant szól hozzánk – semmiképp sem az angol szerződés, semmiképp sem a francia emberi jogok.

Masaryk másutt is hasonlóan vélekedik a demokráciáról. Első üzenetében³² így írt: „A demokrácia lényege az adminisztrációban és az önkormányzatiságban rejlik. A demokrácia nem uralom, hanem az igazságosság biztosítása érdekében végzett munka. És az igazságosság a humanitás matematikája.” *A világforradalomban* pedig ezt írta: „Az írott alkotmány, a parlament, a bürokrácia, a rendőrség,

³¹ T. G. Masaryk *Az új Európa (Nová Evropa)* címet viselő könyve a világháború idején íródott: az akkor még emigrációban tevékenykedő politikus mindenekelőtt annak bebizonyítására törekedett, hogy a csehek és szlovákok okkal s joggal küzdenek önálló államuk megteremtéséért. Masaryk véleménye szerint a háborúnak törvényszerűen el kell vezetnie az elnyomott népek felszabadulásához, függetlenségéhez. Európa jövőjét a demokratikus országok föderációjában látta. (A kötet először angolul jelent meg 1918-ban; csehül 1920-ban jutott el az olvasókhöz.)

³² Rád! Masaryk 1918. december 22-én a prágai várban a Forradalmi Nemzetgyűlés képviselői, diplomaták és újságírók jelenlétében elmondott beszédére utal, melyben többek között kifejtette, hogy a csehszlovák állam milyen eszmei, elvi alapokon nyugszik. Ekkor már az újonnan létrejött köztársaság elnökeként szólt az egybegyűltekhez: a Forradalmi Nemzetgyűlés még távollétében, 1918. november 14-én államfővé választotta.

a katonaság, de az ipar, a kereskedelem sem biztosítja a demokráciát, és nem biztosítja semmilyen állam, ha hiányzik a polgárok valódi erkölcsisége és az egyetértés legalább a világgal és az élettel kapcsolatos fő kérdésekben.” Igaz, máshol Masaryk határozottabban foglal állást az egyezményes demokrácia mellett. Arra figyelmeztet, hogy az amerikai demokrácia föderáció – ellentéte az európai centralizmusnak, amely sehol sem vált be. A svájci köztársaság, ez a kis köztársaság is az autonomizmus és a föderatív elrendezés irányába mutat. Masaryk *Az új Európában* hasonlóan vélekedik: „A kis nemzetek és államok problémája ugyanaz, mint az ún. kisember problémája: arról van szó, hogy az emberi érték, az emberi individualitás a nagyság anyagi különbségeire való tekintet nélkül kapjon elismerést.”

Egészében véve Masaryk megértéssel viseltetik a demokrácia egyezményes felfogásának következményei iránt, de olyannyira leköti az abszolutizmus tagadása, Herder, Kant és Marx és a hazai romantikus ideológiánk, hogy inkább ezeknek az ideológiáknak a stílusában nyilatkozik meg, tehát a többségi, az emberiség által korlátozott demokrácia mellett.

B) Masaryk és a németek – Masaryk a Němci

A demokrácia Masarykot szükségszerűen vezeti el ahhoz, hogy a köztársaság németjeinek autonómiáját elismerje: „A tökéletesített öngazgatás és a kisebbségek arányos képvisellete a demokratikus államban jó eszközt jelent a kisebbségek védelmére; s az öngazgatás és az arányos képvisellete a demokrácia követelménye.” Azt írja továbbá, hogy a fordulat után gondoltak a németek együttműködésére: „[...] a demokráciában magától értetődik, hogy minden párt, amint elismeri az állam politikáját és az államot, jogosult a részvételre az állam igazgatásában. Mi több, ez kötelessége is.”³³ Másutt Masaryk újra és újra a németekkel szembeni igazságosság szükségességéről beszél: arról, hogy, mint ismeretes, nem tehetik ki őket elnemzetietlenítésnek stb.

A németek iránti nagyfokú liberalizmus és az autonómia iránti kedvező álláspontja dacára Masaryk különbözik azoktól, akik az autonómia szükségességét a társadalom egyezményes felfogásából vezetik le. Figyeljünk fel még egyszer legutóbb idézett kijelentésére: „[...] a demokráciában [...] minden párt, amint elismeri az állam politikáját és az államot, jogosult a részvételre az állam igazgatásában.” Ebben a kijelentésben két dolog is figyelemre méltó: a németeket itt csak politikai pártnak tekinti – milyen jellegzetes tévedés a többségi demokráciában! A nemzetiség nem a politikai harcban részt vevő párt, hanem emberek természetes csoportosulása, melynek a jogai nem az államon belül aktuálisan birtokolt politikai hatalomból következnek, hanem már azt megelőzően garantálni kell őket, hogy szervezni kezdenék az államot. A németek jogai a kulturális életre nem abból fakadnak, hogy elismerik-e az államot vagy nem ismerik el: sokkal inkább az

³³ Rádl a könyv első, 1925-ös kiadásából idéz, az 529. és 530. oldalról.

államnak az élethez való joga fakad abból, hogy elismeri-e a nemzetiségi jogokat. S ezen túl nemcsak az *államigazgatásban való részvétel* jogáról van szó, hanem az *állam szervezésében* való részvétel jogáról is, s a németek rendelkeznek ezzel a joggal – Masaryk viszont sehol nem értekezik róla; úgy tűnik, nem ismeri el.

[...]

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az ún. nemzeti (azaz törzsi) állam eszméjét nálunk lehetetlen igazságosan valóra váltani: arról az eszméről van szó, mely szerint Csehszlovákia a csehek és szlovákok kulturális érvényesülését szolgáló állam, miközben a német és magyar lakosság csak tiszteletben tartott vendég.

Ilyen értelemben a háború előtti Magyarország volt nemzetállam: mellékes, hogy a magyarok a nemzetiségeket *brutálisan* elnyomták; az a fő, hogy az államot *csak* magyarnak állították be, s ebből az alapelvből következett az a politika, amely szükségszerűen volt erőszakos, és nálunk is szükségszerűen annak kell lennie.

A csehek és szlovákok kulturális és politikai törekvéseinek alkalmazkodniuk kell a német és magyar törekvésekhez, s ugyanúgy tiszteletben kell tartaniuk azokat, ahogy egy politikus tiszteletben tartja más politikai pártok hangjait. Vegyünk egy példát a kulturális életből. A leginkább ünnepeelt férfiú Csehországban Husz János mester. A nemzet többsége a Rómával vívott küzdelme okán ünnepli; néhányan a németellenességét hangsúlyozzák, melyben egyébként mindenki hisz – részben joggal. Husz, ahogyan nálunk tisztelik, kétségkívül cseh nemzeti hős: *csak cseh*. Husz megégetésének napja állami ünnep, tehát a németek számára is az. De a németek hogyan ünnepelhetik meg becsülettel ezt a napot, amikor Huszt ex professo³⁴ ünneplik, mert ellenük volt? Számukra nem marad más, mint tiltakozni, s a katolikusoknak úgyszintén. Ebből az következik, hogy Husz csak annyira lehet az egész állam által elismert személy, amennyire sikerül őt világi férfiúként felfogni; németellenessége nem lehet állami ünnep tárgya. S ugyanez vonatkozik Szent Círiill és Metód ünnepére. Ezeket a szenteket azért dicsőítik, mert, úgymond, szembe szálltak a németek követeléseivel, és védelmezték a szláv nyelvű istentiszteletet. Hogyan ünnepelhetik a németek tiszta lelkiismerettel ezt a két férfit? Az állameszménk állítólag az, hogy keleti bátya legyünk az expanzív németességgel szemben. Tisztességes dolog azt követelni a németjeinktől, hogy ezt az eszmét sajátjukként fogadják el? S eközben a németiség nem politikai párt, hanem emberek természetes állapota, olyan állapot, melynek becsületes védelmezése emberi kötelesség, s ezt a kötelességet minden államnak legalább közvetve el kell ismernie! Újra és újra ilyen természetellenes dolgokba ütközöl.

Nem lehetséges, hogy a németek kulturális ideáljai ne tartassanak tiszteletben – de hogyan jusson érvényre a németek iránti igazságosság úgy, hogy közben az állam tiszta cseh jellege megmaradjon? Ez lehetetlen.

[...]

³⁴ Hivatásszerűen (lat.)

Utószó – Doslov

A németek és a csehek közti háborúról és békéről szóló eszmefuttatásaim végére értem. Jelen könyvvel nem azok jóindulatát akartam elnyerni, akik hagyják, hogy elaltassák őket a népről, a zszurnalizmusról, a politikusokról, a kor haladásáról szóló hízelgő szavakkal: szabadon és közvetlenül a szóban forgó probléma múltját és jelenét akartam ismertetni, és tisztázni az itt felbukkanó fogalmakat. Nem tehetek róla, hogy nem fejezhettem ki egyetértésemet se kiváló teoretikusokkal, se Palackýval, se a demokráciáról szóló, nálunk érvényes tanítással. Nem a felszínen kerestem a megoldást. Szilárdan hiszem, hogy egy olyan történelmi korszak végén vagyunk, melyben ez a világ természeti feltételeivel uralkodott, melyben az erkölcsiséget a született tulajdonságok pusztja érvényesítésével helyettesítették, a szabadságot összekeverik a született képességek pusztja kifejlesztésével, s melyben a fajiság, törzsiség és államiság kultusza uralkodik. Hiszem, hogy ez a reneszánsz által felfedezett földi világ nem lesz majd többé vágyakozásunk utolsó határa. S akkor majd időszerűvé válik a „Jézus vagy Caesar”³⁵ dilemmája, melyet Jézus fogalmazott meg Pilátus ellenében; aztán az első keresztények a római állammal szemben, s megjelent a katolikus egyház és a középkori hatalmasságok harcaiban, Chelčickýnél,³⁶ az angol nonkonformistáknál és Masaryk filozófiájában is. Ezt a nagy dilemmát államunk szervezete sem oldotta meg. Ebben az értekezésben annak a hibának a gyakorlati következményeire mutattam rá, hogy a faj, a törzs, az állam mintha a modern kor istenévé lett volna. A csehek és németek közti viszony eléggé komoly jelenség ahhoz, hogy elemzése révén eljussunk annak a nagy válságnak a megértéséhez, melybe az emberiség jutott. Ennek a problémának a megoldása nemcsak a Csehszlovák Köztársaság jövőjét dönti majd el, hanem egész Közép- és Kelet-Európáét is.

³⁵ Rádl Masaryk híressé vált szavait idézi, némileg pontatlanul, de nyilván nem hanyagságból, hanem saját mondanivalójának kidomborítása érdekében. A tollforgatásban is jeleskedő államférfi *A világforradalom* című könyvét ezzel a hitvallásszerű mondatral zárta: „Jézus, nem Caesar, ismétlem – íme, történelmünk és a demokrácia értelme.” Masaryk kijelentéséből általában az első három szót idézték, idézik, rendkívül tömör és hatásos, de a mondat kontextusából kiragadott jelszóként.

³⁶ Petr Chelčický (1379 körül–1460 körül) cseh teológus és filozófus, prédikátor, kora egyháznak, politikai és társadalmi viszonyainak radikális bírálója. Az erőszakmentesség, a pacifizmus hirdetésével messze megelőzte korát, s többek között Tolsztoj előfutárává vált. Masaryk is sokra becsülte, kivált az etikáját. Személyét és eredeti nevét illetően mindmáig csak hipotéziseket sikerült megfogalmazni.

A néptánc- és a táncház-módszer az argentinai magyar diaszpórában

A szellemi kulturális örökség mint a transznacionális nemzetépítés eszköze

Folk Dance and the Dance House Method in the Hungarian Diaspora of Argentina: Intangible Cultural Heritage as a Vehicle of Transnational-Nation Building

ABSTRACT: The study traces the changing phenomena of Hungarian folk dance in the Hungarian diaspora in Argentina and draws attention to the prominent role dance has played in transnational nation building over the past decade and a half. Through an examination of online representations of folk dance practice, it seeks to illustrate the process by which a niche activity has become a widespread, representative cultural activity involving several generations of Hungarians in Argentina, strengthening ties between Hungary and the third- and fourth-generation diaspora community.

KEYWORDS: diaspora, nation-building, Hungarian folk dance, dancehouse method, Argentina

Bevezetés

Tanulmányom a magyar néptánc változó jelenségrendszerét követi nyomon az argentinai magyar diaszpórában, és felhívja a figyelmet a táncnak a transznacionális nemzetépítés eszköztárában betöltött kiemelt szerepére az utóbbi másfél évtizedben. A jelenség kapcsolódik azokhoz a megállapításokhoz, amelyeket Myra

* A szerző antropológus, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Kovacs.Nora@tk.hu; ORCID: 0009-0003-9996-9849

Waterbury tett a magyar kormányzatok diaszpórahálózatokon keresztül történő aktív nemzetépítési törekvéseiről¹, és amelyek során a magyar néptánc, illetve a táncház mint az oktatás és a tudásátadás módszere² láthatóan megnövekedett szerepet tölt be. Írásom a diaszpórában megfigyelt magyar néptánc jelenségeit a bourdieui értelemben vett társadalmi gyakorlatként közelíti meg. A néptáncos praxis online reprezentációinak vizsgálatán keresztül azt a folyamatot kívánja érzékeltetni, ahogyan az egy szűkebb körű tevékenységből az argentinai magyarság széles körben elterjedt, több generációt érintő reprezentatív kulturális tevékenységévé vált, erősítve a Magyarország és a harmadik-negyedik generációs diaszpóráközösség közötti kapcsolatokat.

A szöveg nagyban épít a Buenos Aires-i második generációs magyarok identitáskonstrukciójáról szóló doktori kutatásom adataira, amelynek során 1999 és 2001 között Argentínában végeztem antropológiai terepmunkát.³ Emellett a közelmúltban vizsgálódásaim a közösségi táncgyakorlatok társadalmiságára irányultak több vonatkozásban.⁴ Az utóbbi években az argentinai magyarokat megjelenítő transznacionális online térben egy szembetűnő változási folyamat vált láthatóvá. A magyar néptánc láthatósága az elmúlt években megnőtt, és az argentinai magyar diaszpórában egy többgenerációs közösség társadalmi gyakorlataként központi tevékenységgé vált. Terepmunkám idején a magyar néptáncot művelők csoportja, a Regös⁵ táncsoport a Buenos Aires-i diaszpóra fiatal tagjaiból állt, akik hetente próbáltak a főváros északi részén található magyar közösségi házban.⁶ Ekkoriban azonban még kevés volt a résztvevő, többségük a magyar diaszpóra második és harmadik generációs, tizenéves tagjai közül került ki, és nyilvános megmutatkozásaik zöme a közösségen belüli szűkebb társadalmi eseményekre korlátozódott.

Az elmúlt két évtizedben a néptáncegyüttesek száma megtöbbszöröződött, és a diaszpóra középkorú és idősebb tagjai is bekapcsolódtak e tevékenységbe. Argentína vidéki területein, ahol a magyar diaszpóráközösség intézményes élete

¹ Waterbury, Myra: *Making Citizens Beyond the Borders. Problems of Post-Communism*, 61(4) 2014. 36–49. DOI:10.2753/PPC1075-8216610403

² UNESCO 2011. <https://ich.unesco.org/en/BSP/tanchaz-method-a-hungarian-model-for-the-transmission-of-intangible-cultural-heritage-00515> (Letöltés ideje: 2025. július 11.)

³ Kovács Nóra: *Szállítható örökség: Magyar identitásteremtés Argentínában (1999–2001)*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2009.

⁴ Kovács Nóra: Szellemi örökség a globális térben: A hagyomány és az autentikus táncélmény keresése a tangó nemzetközi világában. *Tánc és Nevelés*, 2020/1. 113–129. DOI: <https://doi.org/10.46819/TN.1.1.113-129>; Kovács Nóra: Az autentikusság paradoxona: A folklór megjelenése a posztkommunista Szlovákiában. *Tánc és Nevelés*, 2021/2. 153–157. DOI: <https://doi.org/10.46819/TN.2.1.148-152>; Kovács Nóra: Táncantropológia és migrációkutatás: Kapcsolódási pontok, irányok, lehetőségek. *Tánc és Nevelés / Dance and Education*, 2023/4, 73–89. DOI: <https://doi.org/10.46819/TN.4.2.55-72>

⁵ Ebben a tanulmányban az együttes nevének helyes írásmódját, a Regös és nem a több online forrás által használt Regös alakot használom.

⁶ Kovács, 2009.

gyakorlatilag megszűnt, a magyarországi nemzetpolitikai törekvések revitalizálták az inaktívvá vált diaszpóráközösségeket, amelyek új magyar néptáncsoportokat hoztak létre. A táncházzal kapcsolatos tevékenységek intenzívebbé tették a kölcsönös kulturális kapcsolatokat és a térbeli mobilitást is Magyarország és az argentinai magyar diaszpóra között. Nem ez az egyetlen ilyen terület, viszont új mozzanatok tartalmaz.

Ahhoz, hogy a magától értődnél (értsd, mi sem természetesebb annál, hogy a diaszpóra tagjai néptáncolnak, ezért e jelenség kérdéseket sem vet fel) tágabb keretben lássuk és értelmezhezzük az összetett transznacionális kulturális folyamatot, amely a magyar kormányzat és a tengerentúli magyar diaszpóra között zajlott, érinteni kell az idevágó szakirodalom néhány megállapítását. A továbbiakban vázlatosan áttekintem, hogy a táncantropológia eredményei hogyan segítenek megérteni, hogy a tánc milyen funkciókat tölthet be az etnikus diaszpórák életében és kapcsolatrendszerében. Kitérek a magyar diaszpórapolitika változásaira, és tárgyalom a magyar néptánc- és a táncházjelenség helyét a mai Magyarországon. A Buenos Aires-i magyarság tárgyalásában kiemelt szerepet kap a közösségi táncgyakorlatokkal és a néptáncsal való kapcsolat. Végül tárgyalom a Kőrösi Csoma kormányprogram alapvető szerepét az UNSECO szellemi kulturális örökségévé nyilvánított táncház mint tudásátadási módszer⁷ operacionalizálásában. A metodológiai rész bemutatja a dolgozat módszertanát, adatait és korlátait.

2. A kibocsátó ország és a diaszpóra közötti kapcsolattartás folyamata és a néptánc lehetséges szerepei

2.1. Transznacionális folyamatok a kibocsátó állam és a diaszpóra között

Az etnikus diaszpórák és kibocsátó országuk társadalmi közötti kölcsönhatásokat széles körben tanulmányozták, különböző aspektusokra összpontosítva, beleértve kormányzatok diaszpórapolitikáit és a diaszpórára vonatkozó jogi szabályozást, a diaszpórát célzó programokat, a diaszpóra visszavándorlását, a kibocsátó országba visszaáramló áramló anyagi támogatást (*remittances*), valamint az identitásépítési és kultúrpolitikai törekvéseket.⁸ A migrációkutatásban a transznacionalizmus mára

⁷ Táncház-módszer: magyar modell a szellemi kulturális örökség átadására (UNESCO, 2011). L. <https://ich.unesco.org/en/BSP/tanchaz-method-a-hungarian-model-for-the-transmission-of-intangible-cultural-heritage-00515> (Letöltés ideje: 2024. július 20.).

⁸ Kovács N., 2009; Tsuda, Takeyuki (ed.): *Diasporic Homecomings. Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Stanford University Press, 2009.; Tsuda, Takeyuki – Changzoo, Song (eds.): *Diasporic Returns to the Ethnic Homeland. The Korean Diaspora in Comparative Perspective*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.; Waterbury, 2014; Wong, Sau Ling Cynthia: Dancing in the Diaspora: Cultural Long-Distance Nationalism and the Staging of Chineseness by San Francisco's Chinese Folk Dance Association. *Journal of Transnational*

főszodorrá vált megközelítése az egyirányú migrációs folyamatokról a kibocsátó és a befogadó országhoz egyszerre kötő társadalmi mezők kialakulására helyezte át a hangsúlyt.⁹ Ezek a társadalmi mezők a transznacionális hálózatok és a gazdasági, politikai vagy kulturális tevékenységek révén válnak működőképesé.¹⁰ A diaszpóra – és különösen a száműzetésben élő diaszpórák közösségei – távolsági nacionalizmusának fogalma segít a kibocsátó országban zajló kulturális, politikai vagy társadalmi folyamatok befolyásolására irányuló erőfeszítések és transznacionális gyakorlatok konceptualizálásában.¹¹ A távolsági nacionalizmus fordított irányban megvalósuló elgondolása segíthet értelmezni a kormányzatok diaszpórákra vonatkozó kultúrpolitikai vagy politikai célkitűzéseit.

A kelet-európai volt kommunista államok területéről származó diaszpóra egyes visszavándorolt képviselői szerepet vállaltak a poszt szocialista átalakulás gazdasági és társadalmi folyamataiban, illetve a diaszpóra etnikai identitásához kapcsolódó tulajdonságok vagy a befogadó államban elsajátított elvek és értékek közvetítésével inspiráltak bizonyos politikai csoportokat a kibocsátó országon belül. Peggy Lewitt a kulturális diffúzió migráció által kiváltott formáit tárgyalva hívta fel a figyelmet a származási és a célországok és -közösségek között keringő eszmékre és identitások jelentőségére.¹² A diaszpóra felől a kibocsátó ország felé áramló normatív struktúrák és társadalmi gyakorlatok a társadalmi élet számos területét

American Studies, 2. (1). 2015. DOI: <https://doi.org/10.5070/T821006994>; Gazsó Dániel: A Körösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasainak tevékenységei. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 103–116.; Gazsó Dániel: Otthon és itthon: A magyar diaszpóra és anyaországa. Budapest: Gondolat Kiadó, 2022.; Kovács Eszter: Direct and indirect political remittances of the transnational engagement of Hungarian kin-minorities and diaspora communities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Special Issue: Political Remittances and Political Transnationalism: Practices, Narratives of Belonging and the Role of the State, 2019. 46 (6), 1146–1165. DOI: 10.1080/1369183X.2018.1554315; Krawatzek, Felix (ed.): *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Special Issue: “Political Remittances and Political Transnationalism: Practices, Narratives of Belonging and the Role of the State”, 46 (6). 2019. A diaszpórák vonatkozásában biztonságpolitikai kutatások területén is felmerült a tánc mint lehetséges „beszervező” erő.

⁹ Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Blanc-Szanton, Cristina: Transnationalism: A New Analytic Framework For Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645. (1) 1992. 1–24.

¹⁰ Glick Schiller, Nina: Long Distance Nationalism. In: Carol R. Ember – Melvin Ember – Ian A. Skoggard (eds.) *Encyclopedia of Diasporas*. New York: Springer Publishing, 2004. Online elérhető: http://www.academia.edu/1502613/Long_Distance_Nationalism_Defined

¹¹ Glick Schiller, 1992.; Anderson, Benedict: Long Distance Nationalism. In: Anderson, Benedict (ed.): *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia and the World*. London: Verso, 1988. 58–74.; Skribs, Zlatko: *Long-distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*. (Research in Migration and Ethnic Relations Series). Aldershot: Ashgate Publishing Company, 1999.

¹² Lewitt, Peggy: Social Remittances: Migration driven local-level Forms of Cultural Diffusion. *The International Migration Review*, 32 (4) 1998. 926–948. DOI: <https://doi.org/10.1177/01979183980320040>.

befolyásolhatják. Ezek a többirányú és dinamikus transznacionális folyamatok kulturális és politikai árnyalatokkal egyaránt rendelkezhetnek,¹³ és a kibocsátó országok szemszögéből is értelmezhetők.¹⁴

2.2 Táncos örökség és etnikai diaszpóra

A néptáncok és a művelésük intézményei (például a táncsoportok és a zenekarok) világszerte fontos helyet foglalnak el a diaszpórák közösségei intézményrendszerében. A szakirodalom kiterjedten tárgyalja őket több származási ország, köztük a kelet-európai és balti államok, valamint az egykori Jugoszlávia utódállamainak vonatkozásában. A 2000-es évek közepén készült felmérés a magyar diaszpóra intézményeit és egyesületeit vette számba az Egyesült Államokban.¹⁵ Az összefoglaló munka szervezeti közösségi életéről szóló fejezete nagyarányban tárt fel személyes és részletes beszámolókat a magyar néptánc egyesületekben való részvételről. Az adatok azt jelezték, hogy a néptánc és a hozzá kapcsolódó társas tevékenységek nagyon intenzív élményt jelentettek a résztvevők számára, és sokféle készséget, valamint erős személyes elkötelezettséget igényeltek.¹⁶

Kérdés azonban, hogy ez miért történik és mit jelent a résztvevők számára konkrétan? Hogyan érthetők és értelmezhetők az etnikus diaszpórák közösségei körében széles körben megfigyelhető néptáncmozgalmak? Hogyan kapcsolható össze a néptánc a több generációt érintő transznacionális migrációs folyamatok váltoásaival?

Az etnikus diaszpóra táncjelenségeinek szakirodalma számos megállapítást tesz minderre vonatkozóan, és az alábbiakban ezek közül emelek ki néhányat a témával foglalkozó szakirodalmi áttekintés¹⁷ alapján. A diaszpórában élő népesség táncos praxisát kutatók vizsgálták, azt, hogy a táncos hagyományok milyen szerepet töltenek be a diaszpórák közösségei belső életében, valamint a kibocsátó és a befogadó társadalommal és más etnikai bevándorló csoportokkal való kapcsolataikban. A néptánc különféle gyakorlatai a bevándorló közösségek közti versengés színterévé válhatnak, különösen a bevándorló országok etnikus közösségeit egyidejűleg megjelenítő rendezvényeken. A táncantropológia és a migrációkutatás metszéspontjában elhelyezkedő szakirodalom szerint továbbá a diaszpóra néptánc eseményei gyakran a tánc etnicizálódásának a helyszínei.¹⁸ Minthogy nem kívánunk nyelvtudást, a zene és a tánc jellemzően az etnikai identitás utolsó megmaradt

¹³ Krawatzek, 2019.

¹⁴ Kovács E., 2019.

¹⁵ Papp Z. Attila (szerk): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 2008.

¹⁶ Papp, 2008

¹⁷ Kovács, 2023.

¹⁸ Kovács Nóra: A csárdás és a kóló: az etnicitásról táncantropológiai megközelítésben. In: Feischmidt Margit (ed.): *Etnicitás: különbségteremtő társadalom*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, 2010. 431–441.; Taylor, 2021.

vagy tudatosan elsajátított elemei a diaszpórában élők számára. A néptánc a diaszpórában lehetőséget jelenthet az etnikai gyökerekkel való kapcsolat személyes megélésére.¹⁹ A diaszpóráközösség számára erősítheti az összetartozás érzését, performatív módon, testi tapasztalatokon keresztül. Továbbá lehetőséget adhat az önkifejezésre és a szabadidő tartalmas eltöltésére;²⁰ miközben a diaszpóráközösségen belüli párkapcsolati piac színtere is lehet. Mivel a tevékenység gyakran a fiatalokat szólítja meg, a néptánc arra is lehetőséget teremthet, hogy a bevándorlók második és harmadik generációit is bevonja a diaszpóra közösségébe.

A diaszpóra élethelyzeteiben a közösségi táncon keresztül megjelenített performatív identitásnak különös jelentősége van, mivel az a diaszpóra etnikai közössége és a befogadó társadalom felé egyaránt irányul, miközben érzelmi kötődést hoz létre a diaszpóra közösségével és a kibocsátó országgal.²¹ A közbeszéd a táncot gyakran társítja az érzelmekkel, hangsúlyt fektetve a performatív mozzanatokra és művelőinek személyes tapasztalataira. A táncantropológia alapvető elméleti kérdéseivel foglalkozó Drid Williams felvetette annak lehetőségét, hogy a tánc nem csupán megjeleníti az érzelmeket, hanem azok éppen a test mozdulatain keresztül születnek meg.²²

2.3 A diaszpóra kulturális gyakorlatai, köztük az etnikus táncok megjelenítik a társadalmi változásokat

Az etnikus táncok, illetve a néptáncok művelése összekapcsolható a diaszpóra távol-sági nacionalizmusának a jelenségével. Ezt a folyamatot mutatja be Sau Ling Wong kínai-amerikai kutató tanulmánya.²³ A szerző egy kínai néptáncegyület több évtizedes tevékenységét követte nyomon az Egyesült Államokban. Elemezte több évtizedes történetét, változó repertoárját és a Kínai Népköztársasággal való kapcsolatát. Wong rávilágított az etnikai diaszpóra kulturális gyakorlatainak összetettségére és sokszínűségére, és hangsúlyozta, hogy ezek a kulturális tevékenységek idővel változhatnak, egyes tevékenységek elveszítik dominanciájukat, míg mások fontossá válnak. A diaszpóra közösségének vagy egyes intézményeinek a származási országhoz

¹⁹ Kovács, 2009. 146.

²⁰ Rüütel, Eha – Zajedova, Iivi – Arraste, Angela: Motivational Underpinnings of Estonian Folk Dance Practices among the Estonian Diaspora over Time. *Estonian Literary Museum*, 54. 2013. 97–118. DOI: doi:10.7592/FEJF2013.54.ryytel_zajedova_arraste

²¹ Vö. Liddle, Valerie: Pontic dance: Feeling the absence of homeland. In: Hermer, Susan R. – Dundon, Alison (eds.): *Emotions, senses, spaces. Ethnographic engagements and intersections*. Adelaide: University of Adelaide Press, 2016. 49–66.

²² Williams, Drid: *Anthropology and the Dance*. University of Illinois Press, Urbana. 2004. 34–35.; vö. Christensen, Julia Frimodt – Gomila, Antoni – Gaigg, Sebastian. B. – Sivarajah, Nithura – Calvo-Merino, Beatriz: Dance Expertise Modulates Behavioural and Psychophysiological Responses to Affective Body Movement. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 42. (8) 2016. 1139–1147.

²³ Wong, 2010.

fűződő viszonya is jelentősen változhat az ott végbemenő társadalmi átalakulások vagy a diaszpórapolitikában bekövetkező változásoktól függően. Különbségek figyelhetők meg azokban a tevékenységekben is, amelyeken keresztül a bevándorlók egymást követő generációi megtapasztalják vagy kifejezik az elődeik kibocsátó országához való kötődésüket. Ugyanakkor a távolsági nacionalizmus perspektívájában a diaszpóra és a kibocsátó ország transznacionális viszonylata és a benne munkáló törekvések értelmezhetők a kibocsátó ország szemszögéből is;²⁴ és ezek a kultúrpolitikai intenciók vonatkoztathatók a diaszpóra körében megnyilvánuló néptáncos kapcsolatos folyamatokra is.

3. A néptánc- és a táncház-módszer Magyarországon

A magyar néptáncok és a tőlük elválaszthatatlan népzene szisztematikus kutatása több mint 100 évvel ezelőtt kezdődött, és a velük kapcsolatos kutatási intézmények rendszerét és a tudás hatalmas bázisát hozta létre.²⁵ Ez a szakirodalom mindegyre bővül, és a vizsgálódás a fél évszázada indult táncházmozgalom mellett a *revival* jelenségekre is ráirányult. A népzene és a néptánc szociokulturális jelenségrendszere napjainkra rendkívül összetetté vált. Ez a társadalmi mező magába foglalja a gyerek, ifjúsági és felnőtt táncegyüttesek és zenei együttesek százait országszerte és világban, a rendszeres néptáncrendezvényeket, fesztiválokat és színpadi előadásokat, ezek online reprezentációit, valamint egy rádióállomást is. E területhez nagymúltú tánckutató intézmények és táncarchívumok, sőt, a néptánc magyarországi és külföldi népszerűsítését célzó kormányzati intézmények és programok is tartoznak.²⁶ E társadalmi mezőben jelenleg kiemelt szerepet játszanak olyan kulturális helyszínek, amelyek láthatóságot és rendszeres találkozási lehetőséget biztosítanak a népzenei és néptáncos világ szereplőinek, például a Hagyományok Háza,²⁷ valamint a Fonó Budai Zeneház,²⁸ illetve a legutóbbi években a Magyar Zene Háza²⁹ is.

A néptánc kutatás, valamint a táncosok, koreográfusok és zenészek nagyban hozzájárultak annak a komplex táncbeli, zenei és módszertani jelenségnek a létrejöttéhez, amelyet az UNESCO 2011-ben táncház-módszerként vett fel a szellemi

²⁴ Vö. Kovács E., 2019.

²⁵ Bartók Béla és Kodály Zoltán munkája nagy hatást fejtett ki ezen a területen. A néptánc vonatkozásában kiemelkedő Martin György munkássága, l. pl. Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Budapest: Népművelési Propaganda, 1970. Alapvető fontosságú szerepet töltött be a tudásbázis létrehozásában, elemzésében, hozzáférhetővé tételében az MTA Zenetudományi Intézetének kutatói közössége.

²⁶ L. pl. I Dance Hungary <https://dancehungary.hu/> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.)

²⁷ Honlapja: <https://hagyomanyokhaza.hu/hu> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.)

²⁸ Honlapja: <https://www.fono.hu/hu/haz/rolunk/> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.)

²⁹ Honlapja: <https://zenehaza.hu/> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.)

kulturális örökségek jegyzékébe.³⁰ Egy évvel később a módszer megkapta a hivatalos magyar Hungarikum címet is.³¹

Fontos hangsúlyozni, hogy a néptáncoktatás módszertana a közelmúltban nagyon kidolgozottá vált, és egyre fejlődik, és ebben fontos szerepet kaptak napjaink technológiai és informatikai vívmányai is. Ez a folyamat összefügg a tánctechnika és a mozgásminőség egyre magasabb színvonalával, különösen a félprofi és a hivatásos táncgyűttesek esetében.

A magyar néptánc beépíthető az általános és középiskolai tantervbe,³² és egyetemi szinten is tanulható, hiszen létezik néptáncoktatói diploma.³³ Emellett az országos állami zeneiskolai hálózat egyre nagyobb hányada kínál népzenei kurzusokat általános, közép- és felsőfokú szinten.

A fentebb említett intézmények, a táncháztalálkozóok, a magyarországi és határon túli, főként erdélyi néptánc táborok rendszeres találkozási lehetőséget adnak a társadalmi mező szereplői számára, és segítik az országos, valamint az országhatárokon túlmutató társadalmi kapcsolathálózat kialakulását és működését. Létrejöttek olyan művészeti kezdeményezések és projektek is, amelyek a magyar népzene és néptáncot hídnak tekintik Magyarország és más országok között. Egyéni kezdeményezésnek tűnik a Philidor Intézet keretében működő Hungarian Folk Embassy projekt,³⁴ és az államilag finanszírozott és promotált program, az I Dance Hungary.³⁵

4. Változó magyar diaszpórapolitika

A hidegháború időszakában a magyar kormányzatok a nyugati világban élő magyarokat a kommunista társadalmi berendezkedés potenciális szabotőreinek tekintették, miközben a Magyarok Világszövetségét (MVSZ) fedett hírszerző szervezetként

³⁰ Táncház-módszer: a szellemi kulturális örökség átadásának magyar modellje. Csonka-Takács Eszter – Havay, Viktória (ed.): *A táncház módszer mint a szellemi kulturális örökség átöröklésének magyar modellje. Felterjesztési anyag és dokumentáció az UNESCO szellemi kulturális örökség megőrzését célzó legjobb gyakorlatok regiszterébe*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2011.

³¹ A hungarikumokról részletesebben l. <https://hungarikum.kormany.hu/hungarikumok-gyujtemeny> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 5.)

³² L. Kormányrendelet 2012. 110/2012. (VI. 4) Kormányrendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről, alkalmazásáról. *Magyar Közlöny*, 2012 (66.) VI.4. 10635–10848.

³³ Richter Pál: New Channels for Renewal of Tradition – Folk Music in the University Education. In: Richter, Pál (ed.): *Musical Traditions. Discovery, Inquiry, Interpretation and Application. Proceedings of the XXVI. European Seminar in Ethnomusicology*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2012. 351–360.; Dragony Gábor: *A népzeneoktatás dimenziói a művészeti nevelés kurrikuláris és extrakurrikuláris színterein. A népzeneoktatás és népzeneiskolák empirikus vizsgálata*. Phd Értekezés. Debreceni Egyetem. 2022.

³⁴ Honlapja: <https://www.folkembassy.hu/> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 5.)

³⁵ Honlapja: <https://idancehungary.hu/> (Letöltés ideje: 2024. július 20. 20.).

használták.³⁶ Az 1989 utáni első öt kormány nem mutatott kifejezetten nagyobb érdeklődést a határon túli magyarok, köztük a nyugati világban élő magyar diaszpóra iránt. Az 1999 és 2001 között Buenos Airesben végzett antropológiai terepmunka rávilágított a diaszpórák közösségeinek juttatott források és figyelem szűkösségére. Több interjúalanyom jelezte ennek hiányát elsősorban a nyelvoktatás, az ifjúsági mobilitás, a magyar nyelvű vallásgyakorlat, valamint az argentin-magyar kölcsönös kulturális kapcsolatok előmozdításának területein.³⁷

A konzervatív Fidesz 2010-es győzelmével jelentősen megváltozott a magyar kormány hozzáállása a határon túli magyar közösségekhez, a nyugati magyar diaszpórához (valamint a közép-európai magyar etnikai kisebbségekhez is).³⁸ A következő években az Orbán-kormány alapvető intézkedéseket hozott a Nyugat-Európában és a tengerentúlon régóta jelen lévő magyar diaszpórák közösségeiről. Ezek új szakaszt nyitottak Magyarország és a magyar diaszpóra politikájában, egyfelől jelentős anyagi ráfordítások révén, másrészt azzal, hogy szimbolikusan is Magyarországhoz kapcsolták ezeket a közösségeket. A magyar leszármazottak állampolgársághoz jutásának lehetősége, a diaszpóra-ösztöndíjprogramok, valamint a diaszpóra intézményeinek kormányzati támogatása jelezte, hogy a magyar kormányzat intenzívebbé kívánta tenni kapcsolatát a nyugati diaszpórával.³⁹ 2016-ban a Miniszterelnökség közzétett egy dokumentumot, amely a magyar diaszpórapolitika alapelveit és stratégiai irányait vázolta fel.⁴⁰ Amint azt Gazsó Dániel megállapítja, a magyar kormány és a külhoni magyar kisebbségek kapcsolatáról szóló több mint száz oldalas munka jelzi, hogy a kormányok világszerte egyre nagyobb figyelmet fordítanak a diaszpóráikra, és ez a nemzetállamoknak a diaszpórapolitikán keresztül történő együttműködésének új, transznacionális formáit sugallja.⁴¹ Gazsó azt is megjegyzi, hogy a kibocsátó országok diaszpórák közösségeikre irányuló támogatásának növekvő mértéke egyértelműen tükrözi a 21. századi globális

³⁶ A Magyarok Világszövetsége (MVSZ) egy olyan 1938-ban létrehozott szervezet, amelynek küldetése a magyarság összefogása a világ minden táján, értékeinek és kultúrájának megőrzése és ápolása. A két világháború között az MVSZ elsősorban az egyházhoz hű jobboldali politikai köröket támogatta. A hidegháború éveiben az MVSZ a magyar kommunista állam befolyása alatt állt, és titkos hírszerző szervezetként működött. Honlapja: https://mvsz.info/?-page_id=651 (Letöltés ideje: 2024. július 20.).

³⁷ Erről részletesebben l. Kovács, 2009.

³⁸ Kovács E., 2019.

³⁹ Kovács E., 2019.

⁴⁰ Miniszterelnökség 2016. Magyar diaszpórapolitika. stratégiai irányok. <https://www.kulhoni-magyarok.hu/wp-content/uploads/2019/07/magyar-diaszpórapolitika-strategiai-iranyok-dokumentum.pdf> (Letöltés ideje: 2024. július 20.). E dokumentum 2013-ban létrehozott előzménye ugyancsak elérhető a Nemzetpolitikai Államtitkárság honlapján: <https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/03/02-Magyar-nemzetpolitika-A-nemzetpolitikai-strategia-kerete.pdf>

⁴¹ Gazsó, 2022.

léptékű nacionalista törekvéseket, valamint azt, hogy Közép-Kelet-Európában Magyarország vált a legkiterjedtebb diaszpórapolitikával rendelkező országgá.⁴²

4.1. *A Kőrösi Csoma Sándor Program*

A magyar néptánc és a táncház-módszer diaszpórában betöltött szerepének változása szempontjából kulcsfontosságú, a Nemzetpolitikai Államtitkárság által 2013-ban indított, finanszírozott és irányított Kőrösi Csoma Sándor Program (KCSP). A program kifejezett célja a diaszpórák közösségei magyar identitásának, magyar nyelvi és kulturális ismereteinek, valamint Magyarországhoz való kötődésének erősítése. A KCSP ösztöndíjai jellemzően kilenc hónapot töltenek egy-egy magyar diaszpórák közösségben, ahol elsősorban nyelvvoktatással, hagyományörzéssel, néptáncoktatással és a közösségépítés egyéb formáival foglalkoznak. Az ösztöndíj összege 2023-ban havi mintegy 1800 euró volt, és közel 100 ösztöndíjra lehetett pályázni.⁴³

A program honlapja átfogó és vizuális dokumentációban gazdag áttekintést nyújt a résztvevő ösztöndíjasokról és a diaszpórában végzett munkájukról. Gazsó Dániel a program működését és az ösztöndíjasok tevékenységét elemezve állapítja meg, hogy Latin-Amerikában, különösen Argentínában a néptáncoktatás a KCSP ösztöndíjasainak egyik legfontosabb tevékenysége.⁴⁴ A közelmúltban a KCSP a magyar kormány megbízásából a magyar néptánc mint a diaszpóratevékenység népszerűsítésének kulcsfontosságú közvetítőjévé vált.

5. Adatok és módszer

A tanulmány nagyban épít az 1999 és 2001 között Buenos Airesben végzett antropológiai terepmunka során gyűjtött adatokra, illetve a belőlük a második generáció képviselőivel kapcsolatban korábban levont következtetésekre. A magyar néptánc argentinai történetének felvázolásához a helyi magyar elektronikus és a napjainkra már megszűnt nyomtatott sajtóban tájékozódtam. A Buenos Aires-i Hungária Egyesület vonzaskörzetében élő diaszpórák közösség néptáncal kapcsolatos fejleményeinek nyomon követéséhez az internetes tartalmak elemzése nyújtott támpontokat. Informatívnak bizonyultak a hivatalos magyar honlapok, mint például a Nemzetpolitikai Államtitkárság, a KCSP és az „I DANCE HUNGARY” honlapjai, az argentinai magyar szervezetek, köztük az EMESE Kultúregyesület⁴⁵,

⁴² Gazsó, 2022.

⁴³ A KCSP honlapja elérhető itt: <https://korosiprogram.hu> (Letöltés ideje: 2025. július 20.).

⁴⁴ Gazsó, 2018.

⁴⁵ Az Emese Kultúregyesület honlapja: <https://sites.google.com/emeseargentina.org/emeseargentina/home?authuser=0> (Letöltés ideje: 2024. július 20.).

a Regös Néptáncegyüttes⁴⁶, az Ars Hungarica civil egyesület⁴⁷, a Hungária Egyesület és a Dél-amerikai Magyar NéptáncTalálkozó honlapjai és a nyilvános közösségi média profiljai. A KCSP honlapján kvalitatív adatok találhatóak helyszíni beszámolók formájában, amelyeket a KCSP ösztöndíjasai hivatali feladataik részeként készítettek. Az interneten található források és tartalmak megismerése tehát online terepmunkához vezetett, amelynek során rövid dokumentumfilmek, interjúk, személyes beszámolók, fotók és YouTube-videók adtak képet a magyar néptánc transznacionális világáról Buenos Airesben. A munka megvalósításához tehát korábbi saját eredményeket, nyilvánosan elérhető információkat és online közzétett másodlagos forrásokat használtam fel.

6. A Hungária Egyesület vonzáskörzetében működő közösség

A néptánc és a kulturális örökséggé vált táncház-módszer változó dél-amerikai szerepének értelmezéséhez szükséges – még ha röviden és némileg leegyszerűsítve is – rávilágítani a Buenos Aires-i magyar diaszpórák-közösség néhány történelmi, társadalmi és kulturális jellemzőjére. Az argentinai magyarság több történelmi bevándorlási hullám eredménye. A 20. század folyamán összesen mintegy negyvenezer magyar nemzetiségű bevándorló érkezett Argentínába.⁴⁸ A legnagyobb, és a társadalmi helyzetét és értékvilágát tekintve leghomogénebb bevándorló hullám nem sokkal a II. világháború után érkezett Argentínába. Az utolsó és legkevésbé népes hullám (kevesebb, mint 2000 fő) az 1956-os forradalom után érkezett oda. Ez utóbbi két hullámban mintegy hét-nyolcezer fő érkezett. Az úgynevezett 1945-ös és 1948-as bevándorlók és leszármazottaik voltak azok, akik meghatározták a Buenos Airesben a terepmunkám időszakában aktív diaszpóra-közösségnek kulturális arculatát.⁴⁹

E közösség első generációja a magyarországi vagy kisebbségi magyar származású, városi középosztálybeli lakosságból állt, akiknek tagjai kulturális tökéjüknek, felső-középosztálybeli vagy egyes esetekben arisztokrata habitusuknak, illetve az 1940-es évek Argentínájának sajátos társadalmi-gazdasági viszonyainak köszönhetően előbb-utóbb Argentínában is viszonylag jó társadalmi pozíciót értek

⁴⁶ Link: <https://www.emeseargentina.org/regos/bemutakozas> (Letöltés ideje: 2024. július 20.).

⁴⁷ Honlapja bemutatkozó oldala: <https://web.arshungarica.com.ar/kik-vagyunk/> (Letöltés ideje: 2024. július 20.)

⁴⁸ Kovács, 2009.

⁴⁹ A 20. század első felben számos magyar egyesület alakult a fővárosban és vidéken, amelyek tükrözték a magyar bevándorlók társadalmi, kulturális, osztálybeli és ideológiai sokszínűségét (l. erről bővebben: Kurucz, Ladislao: *Los húngaros en la Argentina*. Buenos Aires: Edición Biblioteca Nacional, 1999.). Néhány ilyen egyesület 1999 és 2001 között formálisan még létezett, de ritkán szerveztek társadalmi eseményeket, főként közös étkezéseket, amelyek jellemzően csak néhány idős, elsőgenerációs bevándorlót vonzottak.

el, és a közép- vagy felső-középosztályba tagozódtak be. Számos magyar család a zöldövezeti Olivosban telepedett meg és a környékén intenzív magyar közösségi élet folyt. Itt fontos megjegyezni, hogy a Buenos Aires-i magyarok sokszínű és rétegzett szervezeti élete még a kétpólusú világrendszer idején bontakozott ki. A negyedszázaddal ezelőtti terepkutatásom idején e magyar diaszpóráközösség második és harmadik generációs tagjainak zömét már sűrű társadalmi kapcsolati háló kötötte össze, beleértve a közösségen belüli házasságokat és a rokoni kapcsolatokat is. Az olivosi közösség argentinai magyar beszélgetőtársaim becslése szerint akkoriban kevesebb, mint ötszáz aktív tagból állt.

A magyar egyházak és a magyar nyelvű vallásgyakorlat, amelyek korábban kulcsszerepet tölthettek be a közösségi életben, addigra elvesztették alapvető összetartó erejüket. A Hungária Egyesület köré szerveződött, érkezési időpontjuk alapján az 1948-as generációként ismert magyar közösség egyik jellegzetes vonása a szenvedélyes antikommunizmus volt. Tagjai rokonszenvet és szolidaritást tanúsítottak a Kárpát-medencében kisebbségi helyzetben élő magyarság iránt.

A közösség stratégiái és törekvései elsősorban a második és harmadik generáció magyar identitásának megerősítését célozták, melyet a magyar nyelv és kultúra rendszeres ápolásával valósítottak meg a hétvégi iskolákban és a magyar cserkészmozgalomban.⁵⁰ A magyar nemzeti ünnepek megemlékezései, valamint a Hungária Egyesület éttermében rendezett, magyar menüvel kísért társas estek mellett a diaszpóráközösség jelentős tevékenységei a terepmunkám idején a fiatalok formális oktatása volt a hétvégi iskolákban, a magyar cserkészletben és az újonnan alakult magyar kórusban való részvétel, valamint a főként harmadik generációs tizenévesekből és néhány fiatal felnőttből álló Regös néptáncegyüttes próbái és fellépései voltak.

A hétvégi iskolákban való részvétel és az elsőgenerációs szülők nyelvi stratégiáinak eredményeként a második generáció tagjai aktív, folyékony magyar nyelvtudással rendelkeztek, míg a harmadik generáció fiataljai közül sokan erős második nyelvként beszéltek a magyart.

A terepkutatásom idején a Hungária Egyesület több befolyásos tagja, akik jellemzően első vagy második generációsok voltak, közösségük fennmaradásához alapvető feltételnek és célnak tartották a magyar nyelv harmadik és negyedik generáció számára való átadását. Néhányan úgy vélték, hogy a magyar fiataloknak szánt oktatási intézményekben — például a hétvégi iskolában vagy a magyar cserkészletben való tagsághoz — elvárás kellene legyen a magyar nyelv bizonyos szintű ismerete. Mások ezzel szemben fontosabbnak tartották, hogy minden magyar származású érdeklődőt befogadjanak, függetlenül attól, milyen szinten beszél a nyelvet. Az 1990-es évek végén általam megkérdezettek néhányan „minőségi vagy mennyiségi dilemmaként” írták le ezt a helyzetet, amelyet az olivosi magyar

⁵⁰ A szövetség honlapja elérhető itt: <https://kmcssz.org> (Letöltés ideje: 2025. július 20.).

közösség második és harmadik generációja egyaránt megélt. Ebben az összefüggésben a Regös néptáncegyütteshez való csatlakozást egyesek potenciális kapunak tekintették a diaszpórából származó, magyarul alig vagy egyáltalán nem beszélő fiatalok integrációja számára.⁵¹

Az intézményekhez kötődő magyar diaszpórának van még egy olyan jellemzője, amely különösen fontos a magyar néptánc változó szerepének vizsgálata szempontjából. A nyugati és tengerentúli antikommunista közösségek, amelyek 1990 előtt kritikusak és gyanakvóak voltak a magyar kommunista kormányokkal és intézményeikkel szemben, a hidegháború alatt informális magyar transznacionális hálózatokat hoztak létre és működtettek. Ezek a hálózatok több csatornán keresztül működtek. A legfontosabb ezek közül a Külföldi Magyar Cserkészszövetség mozgalma volt, amely a diaszpórában élő magyar fiatalokat világszerte összekapcsolta, de kontinentális szinten Dél-Amerikában is integrálta őket. A nemzetközi cserkésztalálkozók, dzsemborik mintájára 1986 óta kétévente rendezik meg a Dél-Amerikai Magyar NéptáncTalálkozókat (DAMN) Argentínában, Brazíliában, Uruguayban és Venezuelában, az utóbbi években egyre több ország részvételével.⁵² A DAMN-ök születését és szerepét részletesebben a 6.2. szakasz tárgyalja.

6.1. Zene- és táncpreferenciák – helyszíni megfigyelések (1999–2001)

A 48-as Buenos Aires-i magyar intézményes élet társasági eseményeit, magyar vacsoráit és kulturális estjeit kutatásom időszakában inkább az ének, mint a tánc jellemezte. Az első és második generáció tagjai nagyra értékelték a magyar nótákat, azaz a zömében a 19. század során létrejött szerzői műdalokat, amelyekből nagy repertoárral rendelkeztek.⁵³ Magyar népdalok ritka esetben hangzottak el azokon a rendezvényeken, amelyekre eljutottam. Kivételt jelentett ez alól a cserkészletben népszerű „Erdő mellett estvéledtem” kezdetű, Kodály Zoltán által gyűjtött és feldolgozott dal, amely az éves cserkészbál záróakkordjaként hangzott el a Hungária Egyesület nagytermében. A közösségi részvételi táncalkalmak nem kifejezetten voltak jellemzőek az 1990-es évek végén, kivéve a Hungária Egyesület diaszpóráközösségének legnagyobb éves reprezentatív adománygyűjtő rendezvényét, a Magyar Cserkészbált. Ezen a bálon az ezredforduló időszakában nem voltak jellemzőek a paraszti kultúra elemei. A táncprogram hagyományos tételei a „palotás”, a bécsi keringő és a „fejedelmi tánc”, egy reneszánsz udvari tánc voltak, a kötelező viselet pedig az arisztokratikus és historizáló „díszmagyar” és „Bocskai”, valamint az elegáns öltönyök és a földig érő estélyi ruhák.

⁵¹ Kovács, 2009. 146.

⁵² Délamerikai Magyar NéptáncTalálkozó, DAMN Link: https://www.facebook.com/delamerikaimagyarneptanc/?locale=hu_HU (Letöltés ideje: 2025. augusztus 5).

⁵³ Lásd Kovács, 2009.

6.2 A néptánc kezdetei az 1948-as közösségben

Az 1948-as közösség táncéletének és a néptánchoz fűződő viszonyának időbeli alakulását több forrásból igyekeztem megismerni. Doktori kutatásomnak nem volt központi kérdése a tánc (nem is tűnt a magyar identitás közösségi szinten meghatározó pillérének akkoriban), de az ezredfordulón gyűltek reá vonatkozó adatok. A közelmúltban a kérdéskör feltárásához a diaszpóra sajtójában kerestem olyan tudósításokat, amelyek a közösségi tánc alkalmait említik.⁵⁴ Páratlanul gazdag és sokrétű információt kínál a Regös néptáncgyűttes YouTube csatornájának 39 videófelvétele, továbbá fenntartójának, az EMESE Kultúregyesületnek a Regös néptáncgyűttest bemutató internetes oldala, valamint a KCSP ösztöndíjasainak argentinai beszámolóit.

Az ezredfordulón Argentínában végzett terepkutatásból kiderült, hogy a diaszpóra néhány második generációs fiatal tagja már az 1950-es évek végén arra vágyott, hogy Buenos Airesben magyar néptáncokat táncoljon. Ugyanakkor, amint azt a kezdeteknél is résztvevő interjúalanyom elmesélte, sem ők, sem a szüleik nem ismertek néptáncokat. Ezért egy paraszti származású magyar közösség egy idős tagjától kértek segítséget, aki Buenos Aires egyik déli kerületében élt. Mutatott nekik néhány mozdulatot, ők pedig megpróbálták reprodukálni azokat, így született meg a Regös néptáncgyűttes 1958-ban.⁵⁵ Interjúalanyom megjegyezte, hogy a kezdetekkor járt táncok nem sok hasonlóságot mutattak az autentikus magyar néptáncokkal. Bizonyos értelemben az argentinai magyar néptáncmozgalom születése hasonlóságot mutatott az 1950-es évekbeli magyarországi kezdetekkel, ahogyan azt Kővágó Zsuzsa és Kővágó Sarolta leírja, amikor is a mozgalom magyarországi előzményeiről szóló munkájukban öntevékeny néptáncmozgalomról beszélnek.⁵⁶

Az argentinai magyar diaszpórasajtó 1990 óta jelentős átalakuláson ment keresztül, ez a folyamat a digitális forradalom következtében felgyorsult, és végül 2014-ben a nyomtatott sajtó megszűnéséhez vezetett, amelynek funkcióit elektronikus és közösségi médiaplatformok sokasága vette át. Az évtizedek során egymást követő szerkesztők és szerzők egyéni érdeklődése és személyes prioritásai az évek és évtizedek során rányomták bélyegüket a heti- és havilapok tartalmára.

⁵⁴ A magyar néptánc eseményeiről a következő folyóiratokban kerestem információkat: *Magyar Hírlap*: a délamerikai magyarok független lapja (1971–1995). Főszerkesztő: Czanyó Adorján (1975–); *Délamerikai Magyar Magyar Hírlap* (Buenos Aires) (1996–2004) Főszerkesztő: Czanyó Adorján; *HungArGeNews*. Az argentinai magyar kolónia ingyenes havi elektronikus hírlevele. (2000–2004) Kétnyelvű elektronikus kiadás. Szerkesztők: Constantino Miguel Alitisz és Matias Lomniczy; *Argentínai Magyar Hírlap* (2005–2014). Főszerkesztő: Haynálné Kesserű Zsuzsanna (benne HUF1 – Kétnyelvű ifjúsági rovat, szerkesztő: Zólyomi Kati); *Buenos Aires-i Hirmondó* (2014–2016) (elektronikus havilap; összesen 5 szám). Szerkesztő: Gröber Lisa; *Rólunk Szól* (2020). (elektronikus havilap, szerkesztő Vágási Kovács Anna KCSP-ösztöndíjas.)

⁵⁵ Kovács, 2009. 145.

⁵⁶ Kővágó Zsuzsa – Kővágó Sarolta: *A magyar amatőr néptáncmozgalom története a kezdetektől 1948-ig*. Egyetemi jegyzet. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola, 2015. 14.

A hidegháború időszakában a táncról, mint társas tevékenységről szóló hírek ritkák voltak, és a legtöbb esetben nem a néptáncra vonatkoztak. A tánc csekély hírértéssel bírt ekkoriban – legalábbis a szerkesztők számára.

A néptáncmatematika áttörése az argentinai magyar sajtóban 2005-ben érkezett el az *Argentínai Magyar Hírlap* című havilapban, amely ekkortól egy kétnyelvű ifjúsági mellékletet, a HUFÍ-t kezdte el közreadni. A HUFÍ-t egy második generációs magyar néptáncrajongó, Zólyomi Kati szerkesztette, és a cikkek, fotók jelentős részét is ő maga készítette. Az ifjúsági melléklet részletesen dokumentálta a közösségben zajló néptáncos tevékenységeket. Tudósított a Regös néptáncsoport próbáiról és fellépéseiről, a vendégtanárok érkezéséről, és a szerkesztő magyarországi és erdélyi utazásai során szerzett néptáncsal kapcsolatos élményeiről. Személyes ügyének tekintette a magyar néptánc ápolását, népszerűsítését és színpadra állítását a Hungária Egyesület közösségében.⁵⁷

A néptáncmozgalom 1950-es évekbeli kezdete óta nyomon követhető, hogy egy-egy tánckedvelő egyéniség milyen meghatározó szerepet játszott a magyar néptánc iránti érdeklődés felkeltésében, becsatornázásában és fenntartásában Buenos Airesben. A Regös együttes első alapítója és vezetője, Vass Dénes⁵⁸ kétségtelenül közülük tartozott, ahogyan a fentebb említett Zólyomi Kati is, aki 1986 és 1996 között vezette a Regös néptáncsoportot.⁵⁹ Több helyen említi, hogy a néptánchoz kapcsolódó látásmódjára, művészi megközelítésére nagy hatással volt Falvy Károly magyar néptáncutató, táncos és koreográfus.⁶⁰ Falvy 1980-ban néptáncmesterként látogatott el az argentinai magyar diaszpóra közösségébe, ahol olyan művészi elképzelését képviselt, amely a magyar néptánc formanyelvét és a történetmeséléssel színpadra állított koreográfiákat ötvözte.

Ugyancsak Zólyomi Kati nevéhez köthető a hálózatos nemzetközi magyar cserkésztalálkozókat logikáját követő, 1986 óta két évente megrendezett dél-amerikai magyar néptánctalálkozó (DAMN) kezdeményezése.⁶¹ A rendezvénysorozatot a braziliai diaszpóra közössége népszerűsítette és aktívan támogatta, különösen az ugyancsak második generációs és ma már Magyarországon élő Gyuricza Gábor, aki cserkészvezető és lelkes néptáncos is volt egyben. A találkozót máig két évente rendezik meg felváltva Argentínában, Brazíliában, Uruguayban és Venezuelában,

⁵⁷ L. Knapecz Kata 2020a. *Ha van nyelv, jöhet akármi más mellé. Interjú Zólyomi Katalival. I. rész.* 2020. június 17.. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/nyelv-johet-akarmi-melle> (Letöltés ideje ...); Knapecz, 2020b. *Azért dolgozom, hogy a szétszórtságban a magyar ajkúak ne felejtse el magyarul! Interjú Zólyomi Katalival. II. rész.* 2020. június 18. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/azert-dolgozom-hogyszetszortsagbanmagyar-ajkuak-felejtse-el-magyarul> (Letöltés ideje ...)

⁵⁸ Knapecz, 2020c.

⁵⁹ Az együttesvezetőket lásd: <https://www.emeseargentina.org/regos/bemutakozas> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.).

⁶⁰ Knapecz, 2020c. és 2020d.

⁶¹ Knapecz, 2020c.; és 2020d.

kezdetben a szervező országok táncsoportjainak részvételével. Az eseménysorozat az argentin és a brazil gazdasági válságok miatt 1997 és 2004 között szünetelt. Eddig Argentína és Brazília öt, Uruguay négy és Venezuela egy dél-amerikai magyar néptáncfalalkozónak adott otthont, míg a 2026-os esemény Chilében kerül megrendezésre. A DAMN történetét, a résztvevő vendégtanárokat, az oktatott táncrepertoárt egy Argentínába többször visszatérő KCSP-ösztöndíjas táncmester tekintette át.⁶² Az első találkozókra csak néhány együttes jött össze, viszont a táncház-módszer későbbi megalkotója, a kiemelkedő táncpedagógus Tímár Sándor 1988-ban a második DAMN-on a dél-amerikai magyar diaszpóra fiataljainak adott bevezetést az autentikus magyar néptáncok világába. Az utóbbi években folyamatosan nőtt a résztvevő országok, táncegyüttesek és zenekarok száma, megjelentek köztük magyarországi és erdélyi magyar csoportok is. A rendezvénysorozatot – beleértve a meghívott táncmesterek érkezésével és tartózkodásával kapcsolatos költségeket – kezdetben a diaszpórák közösség tagjainak magánadományaiából és a résztvevők önerejéből finanszírozták, később bekapcsolódott a támogatók közé a Magyarok Világszövetsége. Az utóbbi évek népszerűsítő plakátjai szerint a rendezvény fő támogatója a Nemzetpolitikai Államtitkárság és a Bethlen Gábor Alap.⁶³

6.3 A néptáncmozgalom alakulása és a táncház Argentínában – a közelmúlt fejleményei

Az online világ forrásai és adatai látni engedik, hogy a Buenos Aires-i antropológiai terepmunkám óta eltelt negyedszázadban több fontos fejlemény következett be a magyar néptánc területén.

Ezek némelyike a Buenos Aires-i közösség korábbi belső fejlődési folyamatainak, identitásstratégiáinak a következménye. Példa erre a Regös néptáncegyüttes egyik központi pillére, a harmadik generációs Bonapartian Ed:⁶⁴ közösségi szerepvállalása. Olyan családból származik, amelynek tagjai generációk óta nagyon aktív közreműködői a Hungária Egyesület körül pulzáló magyar intézményes életnek. A cserkészmozgalomban, a hétvégi magyar iskolában és a néptáncsoportban is aktívan vett részt már tizenévesen a 2000-es évek elején. Ed 2003 és 2015 között önállóan vezette a Regös együttest, azóta napjainkig harmadmagával vesz részt ebben a munkában.

Ugyancsak fontos előzmény volt, hogy Tímár Sándor tanítványai, Makovinyi Tibor, Román Sándor, Hortobágyi Gyöngyvér, hogy csak néhány további jeles táncmester és koreográfus nevét említsük, esetileg eljutottak Buenos Airesbe, vagy a DAMN rendezvényeire néptáncot tanítani, még ha rövid időre is, többnyire

⁶² Truppel, 2018.

⁶³ Link a felhíváshoz: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=960222709446753&set=a.128840429251656> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.).

⁶⁴ Lásd Vöröster blogger: https://ritmuseshang.blog.hu/2021/08/23/_mindegy_hogy_hol_vagyunk_a_vilagban_az_elemek_hasonloak (Letöltés ideje: 2025. július 19.)

a Magyarok Világszövetsége anyagi támogatásával. Truppel Mariann Gyuricza Gáborral, a brazil Zrínyi együttes⁶⁵ egykori vezetőjével készített interjúja alapján vázolta fel a magyar néptánc fejlődésének változó állomásait: a koreográfiákat eleinte régi fekete-fehér videókról tanulták, később a hozzájuk tanítani érkező néptáncmesterektől; a diaszpóra táncosai a regionális táncok egyre színesebb palettájával ismerkedtek meg valamint elsajátították az improvizáció szabályait, hogy segítségükkel saját koreográfiákat tudjanak tervezni. Emellett a magyarországi zenekarok látogatása során élő zenére táncolhattak, illetve a magyarországi zenekaroktól közvetlenül saját céljaikra rögzített zenei felvételeket kaptak.⁶⁶

A KCSP 2013-as bevezetése és a KCSP-ösztöndíjasok állandó jelenléte Argentínában és Latin-Amerikában több téren is megváltoztatta a diaszpóra néptáncéletét. Az KCSP honlapja jelzi, hogy a Buenos Airesbe kiküldött ösztöndíjasok zöme szakterületként jelölte meg a magyar néptánc oktatását. E tevékenységükkel hozzájárultak ahhoz, hogy a helyi táncrepertoár több magyar régió és település táncával bővüljön,⁶⁷ és a tánc minősége elmélyüljön.

Amint azt a KCSP ösztöndíjasok, a DAMN szervezői és a Regös néptáncegyüttes által közzétett fényképek és videók jelzik, a táncosok által viselt öltözékek is változáson mentek keresztül a kezdetekhez képest. Az együttes tagjai több rend viselettel rendelkeznek, amelyekben megtalálhatók a hagyományos paraszti viseletek eredeti darabjai és a hivatásos mesterek által a közelmúltban elkészített hagyományos öltözékek is.⁶⁸

Doktori terepkutatásom idejéhez képest a magyar néptáncegyüttesek száma és aktív tagjaik létszáma megemelkedett Argentínában. A Regös mellett létrejött a Tilinkó gyermekegyüttes, amely a Regös táncosok következő generációját hivatott biztosítani. Az Oleander Együttes 2007-ben alakult, és 20-22 középkorú vagy idősebb nőből áll, akik közül néhányan korábban aktív Regös-táncosok voltak. A korábban említett Zólyomi Kati nevéhez fűződik két újabb magyar néptáncegyüttes, a Zséje, valamint a felnőtt tagokból álló Kolomp, amely a 2012-es DAMN-ón debütált.⁶⁹ A magyar néptáncmozgalom vidéken is megkezdődött Argentínában. A Regös együttes egyik tagjának segítségével indult el az észak-argentinai Chacóban a Liliom gyermek néptáncegyüttes: egy fiatal Buenos Aires-i Regös

⁶⁵ Falvay Károly aktív szerepéről és a DAMN korai szakaszához való hozzájárulásáról lásd két koreográfiáját, amelyeket 1988-ban a braziliai Sao Pauló-i Zrínyi Együttes adott elő. A videókat Gyuricza Gábor, a Zrínyi Együttes akkori művészeti vezetője osztotta meg (DAMN 1988a és 1988b).

⁶⁶ Truppel, 2018.

⁶⁷ Tizennégy tánc az elmúlt tíz évből: Bogyiszló, Bonchida, Dunántúl, Felcsík, Galgamente, Gömör, Kalotaszeg, Magyarböd, Mezőség, Nagykálló, Rábaköz, Szászcávás, Szék és Vajdaszentivány táncai (Forrás: EMESE s.a.).

⁶⁸ Vö. Fülöp Hajnalka: Autentikus paraszti öltözetek néptáncosok ruhatárában. *Korall*, 2014. 15. 101–122.

⁶⁹ Truppel, 2018.

táncos kéthavonta utazott oda hétvégi táncfoglalkozást tartani a helyi gyerekeknek. Az utóbbi években Chaco is célállomása a Kőrösi Csoma Programnak. De a KCSP ösztöndíjasai új magyar néptáncsoportok létrejöttét is elősegítették, mint például a Paprika gyermekcsoportét a dél-argentínai Barilochében.

A KCSP ösztöndíjasai működésével egy időben a néptáncalkalmak újrakerepeződtek, megjelent a táncház mint elnevezés és mint néptáncos működési mód. Ez a kifejezés nem volt része a Buenos Aires-i magyar szóhasználatnak, ahogyan nem létezett a hozzá kapcsolódó gyakorlat sem, ugyanakkor az elmúlt évtized során széles körben használt kifejezéssé vált. A havonta megrendezett táncházaknak a Mindszentynum Katolikus Egyesület nagyterme adott helyszínt. A KCSP honlapjáról kiderül például, hogy a 41. táncházat Buenos Airesben 2017. július 15-ikén, az 50-ediket 2018. október 24-ikén tartották.⁷⁰ A KCSP ösztöndíjasai és a DAMN-ra meghívott táncmesterek mindannyian aktívan vesznek részt a táncház, mint magasan fejlett és kidolgozott módszertan átadásában. Ez a folyamat magában foglalta a zenei tudás átadását is. Ennek köszönhetően 2012-ben két helyi zenekar alakult, a Mákos és a Cefre,⁷¹ amelyek élőzenével működnek közre a Buenos Aires-i táncházakban és táncműhelyekben. Összegezve tehát: a táncház állandó szereplő lett, sőt, önálló eseménytípussá vált, miközben az ezredfordulón a kifejezés nem volt használatban.

A Hungária Egyesület ünnepi alkalmain készült és online közzétett videókon feltűnik, hogy a magyar néptánc a közösségi ünnepi események elengedhetetlen kísérőjévé vált, sőt, keretezi azokat. Az évtizedek óta hagyományosan évente megrendezett és kötött forgatókönyvvel rendelkező magyar cserkészbalba is bekerült az élőzenével kísért táncház.⁷²

A magyarországi KCSP-ösztöndíjasok és a Hungária Egyesület tagjai közötti szinergiák különösen intenzívnek tűnnek azon a YouTube-ra feltöltött videóban, amely a trianoni békeszerződés 2023-as megemlékezéséről szóló műsort dokumentálta.⁷³ A műsor egy néptáncelőadás keretébe ágyazódott, és a diaszpóra táncosainak érzelmes Trianon-reflexiói követték spanyol és magyar nyelven, a magyar nagykövet és a Fidesz egyik EP-képviselőjének jelenlétében.

⁷⁰ Forrás: <https://www.korosiprogram.hu/hirek/41.-tanchaz-buenos-airesben>; <https://www.korosiprogram.hu/munkankrol/50-tanchaz-buenos-aires> (Letöltés ideje: 2024. július 20.)

⁷¹ Truppel, 2018. 35.

⁷² Teszár Miklós: A 61. sz. Cserkészbalban Buenos Aires-ben. 2020. szeptember 14. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/cserkeszbalban-buenos-aires> (Letöltés ideje: 2024. július 20.)

⁷³ A Regös Trianon megemlékezése a Hungáriában. <https://www.youtube.com/watch?v=axVpfukU2js&t=1421s> (Letöltés ideje: 2024. július 20.)

7. Összefoglaló gondolatok

Tanulmányom egy olyan változási folyamatot kísérelt meg felfejteni, amelynek középpontjában a magyar néptánc és a táncház mint oktatási és tudásátadási módszer állt az argentinai magyar diaszpórában. Célom annak érzékeltetése volt, hogy egy mozgáskonvenció – a magyar néptánc –, valamint az UNESCO szellemi kulturális örökséggé és hungarikummá nyilvánított táncház-módszer miként instrumentalizálódott a Magyarország és egy diaszpóráközösség közötti transznacionális viszonyrendszerben. E változási folyamat egy olyan kapacitásépítő nemzetpolitika részeként valósult meg, amelynek egyik meghatározó gyakorlata – éppen a KCSP-n keresztül – a táncház-módszer volt. Ez a folyamat egyszerre volt látványos és észrevétlen.

Számos tényező befolyásolhatta a magyar néptánc társadalmi gyakorlatának fogadtatását az argentinai diaszpórában a kezdetek óta. Egyszerű, de fontos szerepet játszott ebben a korosztályi hovatartozás: akik az 1950-es évek végén megalakították a Regös néptánccsoportot, táncolni és szórakozni vágyó második generációs magyar fiatalok voltak. A néptánc növekvő népszerűsége Buenos Airesben az ezredforduló után éppen az ő gyermekeikhez, a harmadik generációhoz kötődött, akik a terepkutatásom idején tinédzserek voltak. A Magyarországgal szomszédos országokban, különösen a Romániában élő magyar kisebbségekkel való szolidaritás hagyományosan érzelmileg keretezett téma volt a Hungária Egyesület közösségében, éppen ezért a kezdeti néptáncos repertoárban domináns erdélyi táncok származási helye vonzó szint kölcsönzött a tevékenységnek.

A Hungária Egyesület közösségének erős antikommunizmusa és a magyarországi táncházmozgalom rendszerváltás előtti kezdeti felforgató árnyalatai⁷⁴ ugyan csak kedvezően befolyásolhatták a magyar néptánc fogadtatását.

A szakirodalom alátámasztja, hogy a tánc érzelmeket ébreszt, kötődést építhet a harmadik és negyedik generációs fiatal résztvevőkben. Olyan élményt jelenthet, amely erősíti a kapcsolatokat a diaszpóráközösségen belül, és személyesen és a test szintjén megélt érzelmek születésén keresztül is formálhatja a kötődéseket.

Ha közvetetebben is, de valószínűleg befolyással van a néptáncmozgalom alakulására a kibocsátó és a befogadó ország helyzetének alakulása: az elmúlt évtizedekben súlyos gazdasági és társadalmi válságsorozattal küzdő Argentína, illetve az Európai Unió helyzetéből sokat profitáló, és a diaszpóráit szimbolikusan és anyagilag is támogató Magyarország pozícionáltsága.

A magyar néptánc és a táncház fokozódó etnicizálódása,⁷⁵ UNESCO szellemi örökséggé és hungarikummá válása hozzájárultak ahhoz, hogy esszenciális magyar

⁷⁴ L. Balogh Balázs – Fülemile, Ágnes: Cultural alternatives, youth and grassroots resistance in socialist Hungary – The folk dance and music revival. *Hungarian Studies*, 22. 2008/1–2. 43–62.. (Letöltés ideje: 2024. július 20.) DOI: <https://doi.org/10.1556/HStud.22.2008.1–2>.

⁷⁵ Taylor, 2021.

értékként jelenjenek meg nemcsak Magyarországon, hanem a diaszpórában is. Itt érdemes megemlékezni arról, hogy a Hungária Egyesület közép- és felső-középosztálybeli közösségének életéből teljességgel hiányoztak a paraszti kultúra elemei. A Hofer Tamás által leírt folyamathoz hasonlóan⁷⁶ a paraszti kultúra egy ágának, a paraszti táncoknak és a táncháznak a Magyarországon bekövetkezett etnicizálódása és befolyásos szereplőkön keresztül megvalósult közvetítése közrejátszott az elfogadásában.

A fent említett tényezők hatását sokszorozta meg az a növekvő támogatási rendszer, amelyet 2010 óta négy egymást követő konzervatív magyar kormány a magyar diaszpórájának nyújtott. Informatívan egészíthetné ki ezeket a fejtegetéseket a diaszpóra felé áramló magyarországi támogatások pontos mértékének és időbeni alakulásának az elemzése. Ezt a nyilvánosan elérhető adatokból érdemben nem sikerült megvizsgálni. E támogatások rendszerétől nem független, hogy az egész diaszpóra és ezen belül kiemelten a néptáncsal kapcsolatos jelenségek rendkívül jól láthatóvá váltak az online térben. Például a KCSP honlapja építi, megjeleníti és promotálja is az argentinai magyar néptánc történetét.

A KCSP ösztöndíjasok jelenléte és részvétele az argentin diaszpóráközösségek mindennapi életében viszonylag újkeletű jelenség. Az online világ adatai alapján a diaszpóra tagjai és intézményei pozitívan fogadták őket. A magyarországi támogatás e nagyvonalú és folyamatosan fennálló formájának hosszú távú társadalmi hatása a diaszpóra közösségére nem látható előre. Érdekes kérdés, hogy az utóbbi tíz-tizenöt év támogatási rendszere és kivált a néptáncsal kapcsolatos közösségi fejleményei milyen irányba alakítják majd a Hungária Egyesület körül sűrűsödő magyar diaszpóráközösség arculatát.

Mint láthattuk, negyedszázaddal ezelőtt a közösség válaszút elé került: vagy továbbra is szigorúan elvárja a magyar nyelvtudást a programjain résztvevő fiataloktól és összezsugorodik, vagy elengedve a nyelvtudást, lassanként beolvad az argentin környezetbe. Terepmunkám idején a második generáció körében téma volt, hogy egy olyan tehetséges magyar származású fiú csatlakozott a Regös tánc-csoporthoz, aki egy vidéki magyar közösség nyelvet nem beszélő leszármazottja. Középkorú, „keményvonalas” nyelvstratégiájú beszélgetőtársaim megengedően, mégis magyarázkodva úgy fogalmaztak, hogy az illető azért csatlakozhat, mert „nem tud magyarul beszélni, de jól tud magyarul táncolni”. A Regös néptánc-csoport 2021-ben feltöltött bemutatkozó videójában arra utal, hogy résztvevői mind rendelkeznek magyar felmenőkkel, az újabb videók közt ugyanakkor megszólal olyan argentin résztvevő, akit nem a leszármazás, hanem a tevékenység és a jó társaság vonzott. A nyitást jelzik azok a hirdetések, amelyek heti két alkalommal ingyenes magyar néptáncoktatást ígérnek a Hungária Egyesület vonzáskörzetében

⁷⁶ Hofer Tamás: „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata Magyarországon. (Vázlat egy kutató vállalkozásról). In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzetudat. A Magyarságkutatás Könyvtára VII.* Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1991. 7–13.

élő 10–13 éves gyerekeknek – származástól függetlenül.⁷⁷ Az észak-amerikai etnikus zene és tánc világában – köztük a magyar néptánc világában is – sok az olyan rendszeres résztvevő, akik nem a diaszpóra leszármazási csoportjának tagjai.⁷⁸ Kérdés, hogy Argentínában is hasonló tendencia veszi-e kezdetét?

Tágabb értelemben írásom a tánc politikumával és a transznacionális migrációs folyamatokban, illetve a kibocsátó állam és a diaszpóra közötti kapcsolatokban betöltött szerepéről rendelkezésre álló ismereteinket kívánta bővíteni egy esettanulmányon keresztül.

A néptánc és a táncház a Magyarország által támogatott kulturális területek egyike, ugyanakkor látható, hogy a testi tapasztalat és a mozgás örömeinek közösshöz kapcsoló élménye, valamint a táncot kísérő érzelmek miatt talán a leghatékonyabban teremt kötődést a táncosok közösségéhez, a diaszpóra közösségéhez és a kibocsátó állam egészéhez.

A 2010-es évektől a magyar állam diaszpórapolitikája a megosztott nemzet koncepciójától a globálisan létező hálózatos nemzet elgondolása felé mozdult el. Amikor a jobboldali kormányzatok kiterjesztik az állampolgárságot az etnikai csoport államuk területén kívül élő tagjaira, szimbolikusan is elismerik határokon átnyúló kapcsolatokat.⁷⁹ A táncház-módszer mint kulturális örökség és hungarikum az elmúlt évtizedben a transznacionális hálózatos diaszpóranemzet építésének⁸⁰ meghatározó eszköze volt és kidolgozott termékké vált, amely exportálható a diaszpóra tagjai és azok számára is, akik származásuk révén korábban nem kötődtek Magyarországhoz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, Benedict: Long Distance Nationalism. In: Anderson, Benedict (ed.): *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia and the World*. Verso, London. 1988. 58–74.
- Balogh Balázs – Fülemile, Ágnes: Cultural alternatives, youth and grassroots resistance in socialist Hungary – The folk dance and music revival. *Hungarian Studies*, 22. (1–2) 2008. 43–62.
- Christensen, Julia Frimodt – Gomila, Antoni – Gaigg, Sebastian. B. – Sivarajah, Nithura – Calvo-Merino, Beatriz: Dance Expertise Modulates Behavioural and Psychophysiological Responses to Affective Body Movement. *Journal of*

⁷⁷ A felhívás linkje: <https://www.facebook.com/photo?fbid=962121605285774&set=a.586873549477250> (Letöltés ideje: 2025. augusztus 19.)

⁷⁸ L. Lausevic, Mirjana: *Balkan Fascination: Creating an Alternative Music Culture in America*. Oxford University Press, 2007.

⁷⁹ Waterbury, 2014.

⁸⁰ Waterbury, 2014.

- Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 42. (8) 2016. 1139–1147.
- Csonka-Takács Eszter – Havay Viktória (ed.): *A táncház módszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje. Felterjesztési anyag és dokumentáció az UNESCO szellemi kulturális örökség megőrzését célzó legjobb gyakorlatok regiszterébe*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2011.
- Dragony Gábor: *A népzeneoktatás dimenziói a művészeti nevelés kurrikuláris és extrakurrikuláris színterein. A népzeneoktatás és népzeneésképzés empirikus vizsgálata*. Phd Értekezés. Debreceni Egyetem. 2022.
- Fülöp Hajnalka: Autentikus paraszti öltözetek néptáncosok ruhatárában. *Korall*, 2014. 15. 101–122.
- Gazsó Dániel: A Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasainak tevékenységei. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 103–116.
- Gazsó Dániel: *Otthon és itthon: A magyar diaszpóra és anyaországa*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2022.
- Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Blanc-Szanton, Cristina: Transnationalism: A New Analytic Framework For Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645. (1) 1992. 1–24.
- Glick Schiller, Nina: Long Distance Nationalism. In: Carol R. Ember – Melvin Ember – Ian A. Skoggard (eds.): *Encyclopedia of Diasporas*. Springer Publishing, New York. 2004.
- Hofer Tamás: „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata Magyarországon. (Vázlat egy kutató vállalkozásról). In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. A Magyarságkutatás Könyvtára VII*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1991. 7–13.
- Kovács Eszter: Direct and indirect political remittances of the transnational engagement of Hungarian kin-minorities and diaspora communities. *Journal of Ethnic and Migration Studies, Special Issue: Political Remittances and Political Transnationalism: Practices, Narratives of Belonging and the Role of the State*, 2019. 46 (6), 1146–1165.
- Kovács Nóra: *Szállítható örökség: Magyar identitásteremtés Argentínában (1999–2001)*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2009.
- Kovács Nóra: Az autentikusság paradoxona: A folklór megjelenése a posztkommunista Szlovákiában. *Tánc és Nevelés*, 2021/2. 153–157.
- Kovács Nóra: Szellemi örökség a globális térben: A hagyomány és az autentikus táncélmény keresése a tangó nemzetközi világában. *Tánc és Nevelés*, 2020/1. 113–129. DOI: <https://doi.org/10.46819/TN.1.1.113-129>.
- Kovács Nóra: Táncantropológia és migrációkutatás: Kapcsolódási pontok, irányok, lehetőségek. *Tánc és Nevelés / Dance and Education*, 2023/4. 73–89.

- Kovács Nóra: A csárdás és a kóló: az etnicitásról táncantropológiai megközelítésben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás: különbségteremtő társadalom*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó. 2010. 431–441.
- Kővágó Zsuzsa – Kővágó Sarolta: *A magyar amatőr néptáncmozgalom története a kezdetektől 1948-ig*. Egyetemi jegyzet. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola, 2015. 14.
- Krawatzek, Felix (ed.): Political Remittances and Political Transnationalism: Practices, Narratives of Belonging and the Role of the State, *Journal of Ethnic and Migration Studies, Special Issue* 46 (6). 2019.
- Kurucz, Ladislao: *Los hungaros en la Argentina*. Buenos Aires: Edicion Biblioteca Nacional, 1999.).
- Lausevic, Mirjana: *Balkan Fascination: Creating an Alternative Music Culture in America*. Oxford University Press, 2007.
- Lewitt, Peggy: Social Remittances: Migration driven local-level Forms of Cultural Diffusion. *The International Migration Review*, 32 (4) 1998. 926–948. DOI: <https://doi.org/10.1177/01979183980320040>.
- Liddle, Valerie: Pontic dance: Feeling the absence of homeland. In: Hermer, Susan R. – Dundon, Alison (eds.): *Emotions, senses, spaces. Ethnographic engagements and intersections*. Adelaide: University of Adelaide Press, 2016. 49–66.
- Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Budapest: Népművelési Propaganda, 1970.
- Papp Z. Attila (szerk): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 2008.
- Richter Pál: New Channels for Renewal of Tradition – Folk Music in the University Education. In: Richter, Pál (ed.): *Musical Traditions. Discovery, Inquiry, Interpretation and Application. Proceedings of the XXVI. European Seminar in Ethnomusicology*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2012. 351–360.
- Rüütel, Eha – Zajedova, Iivi – Arraste, Angela: Motivational Underpinnings of Estonian Folk Dance Practices among the Estonian Diaspora over Time. *Estonian Literary Museum*, 54. 2013. 97–118.
- Skribs, Zlatko: *Long-distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*. (Research in Migration and Ethnic Relations Series). Aldershot: Ashgate Publishing Company, 1999.
- Tsuda, Takeyuki – Changzoo, Song (eds.): *Diasporic Returns to the Ethnic Homeland. The Korean Diaspora in Comparative Perspective*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Tsuda, Takeyuki (ed.): *Diasporic Homecomings. Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Stanford University Press, 2009.

Williams, Drid: *Anthropology and the Dance*. University of Illinois Press, Urbana. 2004. 34–35.

Wong, Sau Ling Cynthia: Dancing in the Diaspora: Cultural Long-Distance Nationalism and the Staging of Chineseness by San Francisco's Chinese Folk Dance Association. *Journal of Transnational American Studies*, 2. (1). 2015.

MULTIMÉDIA-FORRÁSOK

DAMN Dél-Amerikai Magyar NéptáncTalálkozó.

https://www.facebook.com/delamerikaimagyarneptanc/?locale=hu_HU

DAMN Dél-Amerikai Magyar NéptáncTalálkozó

1988a. Zrínyi Művészegyüttes előadja Falvay Károly: Lőrincrévi táncok című koreográfiáját (video) <https://www.youtube.com/watch?v=NRs2mswwR-I>

1988b. Zrínyi Művészegyüttes előadja Falvay Károly: 35. Zsoltár című művét. (video) <https://www.youtube.com/watch?v=PvcfzfoMdrs>

EMESE Kultúregyesület

<https://sites.google.com/emeseargentina.org/emeseargentina/home?authuser=0>

Hungarian Folkembassy

<https://www.folkembassy.hu/#rolunk>

Hungarian Scout Association in Exteris

<https://kmcssz.org/>

I Dance Hungary

<https://idancehungary.hu/>

Knapecz Kata

2020a. *Ha van nyelv, jöhet akármi más mellé. Interjú Zólyomi Katalin. I. rész.*

2020. Június 17. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/nyelv-johet-akarmi-melle>

2020b *Azért dolgozom, hogy a szétszórtságban a magyar ajkúak ne felejtssenek el magyarul! Interjú Zólyomi Katalin. II. rész.*

2020. június 18. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/>

azert-dolgozom-hogyszetszortsagbanmagyar-ajkuak-felejtssenek-magyarul

2020c. *Vass Gyöngyi családtörténet I.* 2020, október 28.

<https://www.korosiprogram.hu/tudastar/vass-gyongyicsaladtortenet-i>

2020d. *Vass Gyöngyi családtörténet II.* 2020, október 28.

<https://www.korosiprogram.hu/tudastar/vass-gyongyicsaladtortenet>

Kormányrendelet. 2012. 110/2012 VI/4.

<https://njt.hu/jogszabaly/2012-110-20-22>

Kőrösi Csoma Sándor Program

<https://www.korosiprogram.hu/>

Magyarok Világszövetsége, MVSZ

https://mvsz.info/?page_id=651

Miniszterelnöki Hivatal

Diaszpórapolitika <https://www.kulhonimagyarok.hu/wp-content/uploads/2019/07/magyar-diaszpórapolitika-strategiai-iranyok-dokumentum.pdf>

Regös Néptáncgyűttes Argentína YouTube Channel

<https://www.youtube.com/channel/UCqadLehasPDyv29pfcVuDYA/videos>

Regös

2023-as Trianon megemlékezés Hungáriában. <https://www.youtube.com/watch?v=axVpfukU2js&t=1421s>

Teszáry Miklós

60 éves a Buenos Aires-i Regös Néptáncgyűttes. „Comenzó en 1958 y hasta hoy en día existe nuestro conjunto!”. 2019, 2. november. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/evesbuenos-airesregos-neptancegyuttes>

A 61. Cserkészbalban Buenos Aires-ben. 2020, 14. szeptember. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/cserkeszbalban-buenos-aires>

www.korosiprogram.hu/hirek/cserkeszbalban-buenos-aires

UNESCO 2011. <https://ich.unesco.org/en/BSP/tanchaz-method-a-hungarian-model-for-the-transmission-of-intangible-cultural-heritage-00515>

Gettókról összefoglalóan, de kérdőjelekkel

Végső István: *Gettóélet '44. A magyarországi vidéki gettósítás története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2025. 270 oldal

Nagy fába vágta a fejszét Végső István, amikor megfogalmazódott benne az a gondolat, hogy a magyarországi gettókról írjon átfogó monográfiát. Azt, hogy a téma hatalmas és összetett, nem kell különösebben bizonygatni. Nemkülönben az sem szorul indoklásra, hogy Végső István személyében, aki immár két évtizede foglalkozik a magyarországi holokauszt történetével, szakavatott szerző nyúlt a témához, aki nem „csak” helytörténészként foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, illetve a magyarországi zsidóság történetével. Ennek igazolására elég csak végigfutnunk az MTMT-adatbázisba feltöltött publikációinak listáját. Vagyis már előzetesen nagy izgalommal vette kézbe a recensens a kötetet, amelynek sárga betűkkel nyomtatott címe: *Gettóélet '44*, illetve a borítón látható jól ismert képet körbefutó szintén sárga keret már amolyan „ráhangolódásnak” is tekinthető. A kötet hátoldalán olvasható rövid ajánlás/ismertető szerint: „[...] végül közel 600 000 ember került a 221 gettóba, majd a munka és haláltáborokba.” A recensens azonban itt megáll egy pillanatra, hiszen a különböző ismert magyar és német jelentések szerint a korabeli Magyarországról 1944 tavaszán-nyarán 430–440 ezer embert deportáltak, döntő többségüket Auschwitz-Birkenaubá. A másik ok, amiért megáll egy pillanatra az olvasó, az a magyarországi gettók száma: 221. Tekintélyes mennyiség, és a kötetben található gettóregiszter (218–228.) fel is sorolja valamennyit. Döbbenetes összesítés, megrázó kimutatás. Ugyanakkor felmerül(het) az olvasóban az a kérdés is: vajon mind a 221 gettóról részletes képet fogok kapni a kötetből?

Meg kell állapítanunk, hogy a szerző alapos kutatómunkát végzett: mintegy 33 levéltárban (228–229.) folytatott kutatásokat, a feldolgozott korabeli sajtóanyag is figyelemre méltó, nemkülönben a felhasznált szakirodalom mennyisége is (232–247.). Talán érdemes megjegyezni, hogy a bibliográfiában szereplő munkák döntő része magyar nyelvű, miközben magának a témának, vagyis a II. világháború alatti gettóknak, gettósításnak komoly nemzetközi szakirodalma van.

* A szerző történész, tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszerzői Egyetem, E-mail: Kovacs.Tamas@uni-nke.hu; ORCID: 0000-0003-0604-0145

Maga a kötet nyolc nagyobb fejezetből áll. A *Historiográfia* címet viselő rész áttekinti a témában eddig megjelent főbb munkákat, felsorolva a megkerülhetetlen Lévai Jenő, Munkácsi Ernő és Randolph L. Braham vonatkozó könyveit éppúgy, mint az elmúlt néhány évtized meghatározó, illetve alapművet publikáló szerzői (Frojimovics Kinga, Molnár Judit, Toronyi Zsuzsanna) publikációit is. Szerencsés döntés volt, hogy a szerző itt kvázi utal a téma nemzetközi relevanciájára, amikor Saul Friedlander vagy Richard J. Evans munkásságát említi. Talán érdemes lett volna utalni a Yad Vashem intézet alapvető munkájára, a Pinkas Ha-kehillot-ra, amely az egyes zsidó közösségek történetét dolgozta fel azok alapításától egészen a holokauszt utáni évekig bezárólag, s részletesebben, mélyebben körüljárni a gettó fogalmát, illetve annak akár többféle definícióját. Maga a szerző is utal a „csillagos házak” problematikájára, nevezetesen, hogy nemcsak Budapesten voltak ilyenek, hanem például Szekszárdon is. Hasonlóan érdemes lett volna mélyebben elemezni, szétszálazni a gettó és a gyűjtőtábor fogalmait is. A kötetben van ugyan itt-ott utalás, de a gyanútlan olvasó számára ezek nem feltétlenül egyértelműek, illetve világosan kijelenteni, hogy a gyűjtőtáborokban történeteket a könyv írója nem tekintí vizsgálata tárgyának.

A *Gettósítás Velencétől Thessalonikiig* című fejezet elsődleges feladata a gettósításnak a náci Németországban, illetve a megszállt Európában gyakorolt folyamatának a leírása. Ebből ismerhetjük meg a náci zsidópolitika egyes stációit, s hogy a német vezetés miként jut el a gettósítás realizálásáig. Eleinte más módon – a kivándorlás „segítésével” – szerettek volna megszabadulni értelemszerűen előbb a németországi, majd az osztrák zsidóságtól. A helyzet természetesen a háború kitörésével és Lengyelország elfoglalásával már 1939-ben alapvetően megváltozik. Náci szempontból nézve a zsidókérdés megoldása egyre bonyolultabb lett. Mit kezdjenek a megszállt keleti területeken (Lengyelország, Szovjetunió) lévő zsidó tömegekkel? A szerző jól érzékelteti az alakuló náci teóriákat, azok változását, illetve hogy a megszállt keleti területeken mennyire más volt a megszállók zsidópolitikája, mint Nyugat-Európában.

Ezek után tér rá a szerző a magyarországi eseményekre, illetve a címben jelzett szűkebb témára. A *magyarországi gettósítás* című fejezetben külön alfejezetet szánt az *Előképek, előkészületek* bemutatására. Ennek részeként ír arról, hogy bizony a magyar politikában már 1920-ban (!) is felmerült az ötlet a zsidók gettóba zárására. Nyilvánvaló, hogy ezt az ötletet a kor kontextusában kell értelmezni. Ugyanakkor több mint érdekes, s bizonyos értelemben hátborzongató, hogy a II. világháború alatt – de még az ország német megszállása előtt – Bosnyák Zoltán vagy éppen Imrédy Béla 1942-ben, illetve 1943-ban gr. Serényi Miklós elmélkedett azon, hogyan, mi módon kellene gettóba zárni a magyarországi zsidókat is. Utóbbi számára a varsói gettó volt, azaz lett volna egyfajta követendő minta Magyarországon. S bár – ahogyan a szerző arra maga is utal – 1941-ben a magyar hatóságok az ún. „tisztázatlan állampolgárságú” zsidókat a keleti hadműveleti

területre telepítették, s a későbbiekben is voltak tervek további deportálásokra, de sem ezek, sem pedig a gettók felállítása végül nem realizálódott. Ugyanakkor lássuk be: a Kállay-kormányt nem csak és kizárólag emberbaráti vagy valamilyen humánus megfontolások vezették. A magyar politikai elitben élt a vélelem, hogy a háború után – egy angolszász győzelem esetén – majd ez a lovagias viselkedés, ez a fajta ellenállás „jó pont” lesz a béketárgyalásokon.

A kötet talán – a szó minden értelmében – legerősebb fejezete *A magyarországi gettók létrehozása és azok valósága* (35–103.). Ugyanakkor jeleznénk, hogy ez a fejezet is több alfejezetből áll össze, de ezeket nem látjuk felsorolva a kötet tartalomjegyzékében. Ebben a részben olvashatunk a német megszállás előkészítéséről, illetve az SS terveiről és magyarországi berendezkedéséről. Természetesen a szerző részletesen foglalkozik 1944 tavaszának és nyarának közállapotaival, ezen belül a „három Lací”, vagyis a deportálásokat irányító és levezénylő Baky László, Endre László és Ferenczi László tevékenységével. Tárgyalja az első letartóztatásokat és deportálásokat is, amelyeknek célja az esetleges ellenállás – illetve megszervezésének – megakadályozása volt, nemkülönben az 1944-es határok közötti magyarországi zsidóság, illetve zsidónak minősülő magyar állampolgárok számát, azaz számait is (a kivételezések és a mentességek, illetve a törvény bonyolultsága miatt többféle szám szerepel a különböző jelentésekben és kimutatásokban). *A »magyar Wannsee«* és a gettók létesítése fejezet leírja azt a közigazgatási folyamatot, amelynek „eredménye” lett a gettók létrehozása. „Természetesen” voltak települések, ahol már a rendelet megjelenése előtt felállították a gettót. Bár a szerző nem fejti ki mélyebben, de az 55. oldalon lévő kimutatásból látszik, hogy a korabeli Belügyminisztériumban is „deportálási zónákban” gondolkodtak, vagyis a legfelsőbb vezetés tudta, hogy a magyarországi gettók – fogalmazzunk így – átmeneti jellegűek, mivel a cél a rövid időn belül megtörténő deportálás.

Érdekes adalékokat olvashatunk az *Előgettősít(ek)* alfejezetben, például azt, hogy Endre László még vármegyei alispánként már 1944. március 21-én rendeletet adott ki „Lakások igénybevétele” tárgyban, ami lényegében a zsidó lakások elvételéről szólt, „természetesen” csak és kizárólag szociális alapon, az arra rászorulóknak.

Fontos alfejezete a kötetnek a *Gettótípusok Magyarországon*, amelyben a szerző tipizál, s az általa megjelölt típusokra hoz fel számos példát. Így olvashatunk a „zárt” és „nyitott” gettókról, illetve arról, hogy miért lett a magyarországi gettók többsége végül zárt. Sokat polemizál a gettók méretén, az oda telepített emberek létszámán is, illetve hogy néhány városban több gettó is működött. Fontos megjegyezni, hogy voltak gettók, „...amelyek később gyűjtőtáborok lettek”. *A gettók működése* (78–103.) című alfejezet elsősorban a korszakban kiadott minisztériumi rendeletek alapján írja le, hogy a magyar politikai vezetés miként szervezte meg, illetve miként képzelte el a gettók működését. Természetesen a helyi közigazgatás értelmezte a rendeleteket, s általában igyekezett azokat minél szigorúbban betartani

és betartatni. E rész foglalkozik a keresztény egyházak és néhány, a közigazgatásban dolgozó hivatalnok, politikus embermentő tevékenységével is. Sajnos fájoan kevés pozitív példát tud prezentálni. Az alfejezet azonban nem „csak” a gettók működését és életét mutatja be, hanem magának a deportálásnak a történetét is elmeséli, vagyis számos gettó felszámolását, s a zsidóknak gyűjtőtáborokba való küldését, s bár a bevagonírozásról Végső már nem ír részletesen, de kitér erre is (98.); mi több, a deportálások leállításának problematikájára is. Azonban nem ezen a ponton zárja le ezt az alfejezetet, s még csak nem is kizárólag a gettóbeli, illetve az elkönfiskált zsidó vagyon sorsát tárgyalja a továbbiakban. Lényegében tovább viszi az 1944-es esztendő eseményeinek fonalát, s így például röviden ír az 1944-es szeptemberi dél-erdélyi offenzíváról, illetve annak zsidóellenes eseményeiről is. De ugyanígy kitér az 1944 őszi munkaszolgálatosok ellen elkövetett gyilkosságokra is, majd az alfejezet utolsó bekezdésében (!) a fővárosban kialakított két gettó történetét ismerteti (103.).

A *Gettók* című fejezet sok szempontból egyfajta talány. Ugyanis ebben a fejezetben a szerző – legalábbis a bevezető mondatok szerint – tíz gettót vett górcső alá, bár nevesítve csak Bácsalmás, Bonyhád, Gyula, Kiskőrös, Ózd, Sopron és Szekszárd vannak, illetve az ezeken a településeken lezajlott gettósításokról olvashatunk. Igazából nem ad magyarázatot arra, hogy miért pont ezen településeket emelte ki, csupán annyit ír: „A III., IV. és V. deportálási zónában található települések közül emelem ki őket, így több zóna, vármegye és többféle közigazgatási egység válik összehasonlíthatóvá.” Az elgondolás érthető, de igazából nem derülnek ki a későbbiekben sem a szempontok, amelyek alapján az összehasonlítás történik. A szerző az említett településeken működött gettók történetét – elsősorban a közigazgatásban keletkezett és fennmaradt iratok és a szakirodalom alapján – alaposan feldolgozta. Azt gondolom, hogy az itt alkalmazott mikrotörténeti megközelítés és elemzés helytálló. A „szomszédainkkal történt”, a „szomszédaink voltak” érzést próbálta meg a szerző átvinni ezeken az oldalakon. A korabeli magyar hivatalos szervek, a helyi közigazgatás szenvtelen hangú levelei és iratai gyakran önmagukért beszélnek. Érdemes lett volna azonban erőteljesebben hangsúlyozni, hogy a magyar közigazgatás tudta, hogy a gettók pár hétig fognak csak működni, vagyis az ott élőkről nem kell hosszú távon gondoskodni, mert meg fognak szabadulni tőlük. S hogy az ott maradt zsidó vagyonnal mi lesz? Vagy el lehet lopni, vagy törvényesen (!) ki lehet majd igényelni... Mindkettőre szép számmal olvashatunk példákat a kötetben. Problematisabb, hogy a fejezet végén nincs egy összefoglaló és/vagy szintetizáló alfejezet, amelyben a könyv írója levonná azokat a tanulságokat, amelyeket belenget akár a fentebb idézett mondatában is.

A *Gettóélet Magyarországon* már a tartalomjegyzék szerint is eléggé eklektikusnak, de sok fontos problémát és kérdést feszegető fejezetnek tűnt. 17 kisebb, egyenként 2-4 oldalas (!) alfejezetre tagolódik a könyv ezen része. A recensens számára nem volt egészen világos, hogy ezek pontosan milyen logika alapján

követik egymást. Ugyanakkor egy-egy ilyen alfejezet kétségtelenül súlyos és fontos témákat taglal, s egymáshoz csak nagyon áttételesen kötődnek. A recenzió írója önkéntelenül is azon kezdett el gondolkodni, hogy vajon ekkora terjedelemben mi írható le. Egy nagy összefoglaló kép, vagy inkább egyedi esetek és/vagy tipikus események? Az első alfejezet a *Zsidó tanácsok* témát dolgozta fel. A szerző a 4 oldalnyi terjedelemből viszonylag sokat foglalkozott a zsidó tanácsok megítélésének problematikájával, de konkrétan a soproni (!), a váci és a balassagyarmati tanács került szóba – különösebb markáns értékelésük nélkül.

A kötet egyik legmeggrázóbb része az *Öngyilkosságok* címet viselő alfejezet (lehetne). A szerző erre a témára lényegében 1 oldalt szánt (149–150.), illetve azal zárja az alfejezetet, hogy „A vizsgált gettók többségében nem volt jellemző ez a halálforma”. Vagyis ezek szerint nem vizsgálta meg mind a 221 gettót. Illetve, ha jól értelmezem írását, mivel a gyűjtőtáborokban történtek az öngyilkosságok, így azokat nem tette vizsgálata tárgyává („Sokkal inkább haltak meg vagy lettek öngyilkosok a gyűjtőtáborok területén, mint a gettókban.”) A recenzens meglátása szerint, ha készült volna valamilyen statisztikai felmérés, számítás, célirányos kutatás után, hogy nagyságrendileg hány magyar ajkú zsidó lett a holokauszt áldozata ily módon, akkor az komoly hozzáadott érték lett, lehetett volna a magyarországi holokausztkutatásokhoz.

Szintén izgalmas alfejezet a *Gettó a gettóban* (157–158.) című, amely a gazdag, jómódú és a szegény zsidók közti nem éppen súrlódásmentes kapcsolatról ír. Az alfejezet rávilágít arra, hogy bár a propaganda egységes csoportként kezelte a magyarországi zsidóságot, de ez természetesen semmilyen értelemben nem volt jogos. Hasonlóan izgalmas kérdéseket feszeget a *Konvertiták a gettóban* (164–169.) és az *Egyházak és a gettók* (159–162.) is. Hiszen ne feledjük: az 1941. évi XV. törvénycikk immár „faji”, származási alapon határozta meg a zsidó fogalmát. Így előfordult, hogy akár keresztényként született emberek zsidó származásúként kerültek a gettóba, vagy éppen „friss” vagy kevésbé „friss” áttértként is – a nekik nem feltétlenül szimpatikus – zsidók között találták ott magukat.

Ha az öngyilkosságok kapcsán azt írtuk, hogy az egyik legmeggrázóbb része a gettók történetének, akkor a 12. életévüket betöltött lányok és asszonyok esetében a bábaasszonyok által elvégzett altesti motozások lehetett volna a másik megrázó alfejezet (173–177.). E motozások célja az ott elrejtett értékek felkutatása volt. Szomorú alfejezet az *Üresen hagyott gettók kifosztása* (177–179.), amely nem éppen kedvező képet ad a korabeli magyar társadalomról.

A monográfia utolsó nagyobb fejezete a *Felelősségre vonások* címet kapta (187–208.). A szerző a fejezet bevezetésében vázolja magát a problémát, annak komplexitását, de utal arra is, hogy sokak szerint „kevés”, míg mások szerint „sok”, sőt, egyenesen igazságtalan volt a háború utáni, jórészt a népbírói rendszerekhez köthető igazságszolgáltatás keretében hozott ítéletek mennyisége. Végso – nem merülve el a rendszer jogi hátterének minden apró részletében – inkább az

eljárások számára koncentrált. Érdekes és fontos adatokat olvashatunk a háború utáni bulgáriai és belgiumi igazságszolgáltatásról is. Utóbbi államokban több embert ítéltek el, illetve végeztek ki, mint Magyarországon. De érdekes adalék volt az is, hogy Norvégiában a háború alatt az SS-ekkel „barátkozó” hölgyeket, illetve az ezen kapcsolatokból született gyermekeket megfosztották norvég állampolgárságuktól. A szerző hét alfejezetben tárgyalta, hogy kiket, pontosabban milyen foglalkozási csoportok – miniszter, „főcsendőr” (sic!), rendvédelmi alkalmazott, tisztségviselők – tagjait vették elő a háború után. Feltételezhetjük, hogy itt is a legtipikusabb, illetve a legegységesebb eseteket ismerteti, érdekes módon itt is egy alfejezetet szánva a már az előző fejezetben is szerepelt testüregi motozásoknak, illetve ezen ügy(ek) háború utáni vizsgálatának. Furcsa érzése volt a recenzensnek ezen alig több mint 1, azaz egyoldalas alfejezet elolvasásakor. Mindösszesen három eset szerepel itt, amelyek közül az egyikben végül a vádlottat felmentette a Miskolci Népbíróság azon vádpont alól, miszerint a testüregi motozást gumikesztyű nélkül végezte volna el, s ezzel a sértettnek tartós betegséget okozott volna. Vajon három eset bemutatásából lehet-e valamilyen általános következtetést levonni? Avagy mi következik eme három esetből? A szerző ugyan próbálja magyarázni, hogy „történetek túlzások a feljelentők részéről”, illetve hogy: „Nem sikerült minden állítást bizonyítani, így sok esetben felmentés vagy enyhének tűnő ítéletek születtek”. Érezni a könyv írójának egyensúlyozását, de az általa felhozott három példát sem értékelte mélységében, illetve nem tudjuk, hogy mennyi ügyszál képest született mennyi és milyen súlyú ítélet. Arra ő is utal, hogy az első- és másodfokú ítéletek között nemegyszer lényegi különbség volt, amelyek elemzése és feldolgozása nyilván komplexebb képet tárna elénk.

A recenzens meglátása szerint az egyes csoportok közül talán a *Kárörvendők, fenyegetődzökök?* (193–196.) volt a legheterogénebb, hiszen itt a „kisemberek”, a kispolgárok eseteiről olvashatunk, bár kissé eklektikus ez az alfejezet is. A szerző kerek egy oldalt szánt a *Nyilasok és Volksbundisták* (197–198.) című alfejezetnek. Túl a terjedelmen nem világos az alfejezet célja sem. Mintha összemosná a nyilasokat és a Volksbund tagjait, ami több szempontból sem szerencsés. Tény, hogy a háború után, illetve a közbeszédben a nyilas mint fogalom nem „csak” a Nyilas-kereszties Párt tagjait jelölte, hanem minden szélsőjobboldali párt tagját, szimpatizánsát. A korszellem része volt azt is, miszerint aki szélsőjobboldali (vagy akit annak gondoltak) és volt német felmenője, az bizony megkapta a „sváb” jelzőt, nyilván dehonesztáló jelleggel, az újságokban éppúgy, mint a politikusoktól vagy a népiügyszektől. Ugyanakkor a konkrét esetismertetések során górcső alá vont személyeknél a nyilas párthoz való tartozásuk ugyan felmerült, sőt, akár bizonyítható is volt, de a Volksbund-tagság egyik tárgyalta esetben sem volt vádpont.

Az *Utószó* keserűre sikeredett, hiszen a 20. századi magyar történelem egyik olyan tragikus korszakáról szól a kötet, amelyben sem a magyar politikai elit, sem a magyar társadalom nem állított ki magáról „jó bizonyítványt”. Ugyanakkor

fontos megállapításai közé tartozik, miszerint a gettók kutatása nem lezárt fejezete a magyar történelemtudománynak, e téren is van még bőven kutatnivaló.

Összességében Végső István kötete tiszteletre méltó vállalkozás: a magyar történelem – még mindig – vaknak mondható foltjára irányítja rá a figyelmet. Még ha a magyarországi vidéki gettók működése időben alig három hónapot tett is ki, mégis a magyar történelem tragikus, sőt, egyenesen embertelen fejezetei közé tartozik. A magyar hatóságok által gettókba kényszerített és jogaiktól, majd vagyonuktól is megfosztott, megalázott emberek története figyelmeztetés az utókornak, hogy a politikai és hivatali szervilizmus, a társadalmi irigység és a propaganda hova tud vezetni.

BARTA LEJLA

Ukrajna útja a Szovjetuniótól napjainkig: nacionalizmus és kisebbségi kérdések hálójában

Fedinec Csilla: *Ukrajna, nacionalizmus, kisebbségek. Etnopolitika és parlamenti képviselet Gorbacsov utolsó éveitől a második Trump-korszakig*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2025. 468 oldal

A könyv főcíme találóan jelöli meg azt a három legfontosabb témát, amely köré a munka fő kérdései összpontosulnak. A szerző a szomszédos ország több mint harminc évének eseményeit dolgozza fel, azonban már a recenzió elején szükséges leszögezni, hogy nem pusztán az ország történelmének időrendben történő megjelenítéséről van szó, hanem olyan események leírásáról, elemzéséről és értelmezéséről, amelyekről mindeddig tájékozatlanabb volt a szélesebb magyar olvasóközönség. A könyv nehezen sorolható be egyetlen tudományágba, mivel egyszerre egy történelmi feldolgozás, politológiai elemzés és kisebbségfókuszú munka is, miközben a történelmi eseményeken túl a jelenkorra nézve is reflektál. Tudományági kategorizálás szempontjából egy történelemtudományi és politikatudományi megközelítéseket ötvöző monográfiaként lehetne jellemezni, amely a jelenkorra nézve is tesz megállapításokat.

A könyvben a szerző a szakirodalmi forrásokon túl politikusok, közéleti személyek nyilatkozataira, sajtócikkek széles körére is támaszkodik, ezáltal pedig olyan események is feltérképezhetők, amelyek gyakran feledésbe merülnek, vagy amelyek egyáltalán nem ismertek. Bár a tudományos munkában általában kerülendő a sajtócikkekre való hivatkozás, azonban jelen esetben ez mégis indokoltnak látszik, ugyanis bizonyos események ezek hiányában aligha lenne bemutatható.

A könyv relevanciája vitathatatlan: Ukrajna a 2022-es orosz–ukrán háború, de talán már a 2014-es események óta meghatározó szerepet tölt be nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szintén és a sajtóban is. Mindazonáltal a szerző szerint az „Ukrajna” név hallatán túlnyomó részben a korrupció, az oligarchák jutnak eszünkbe. Éppen ezért a szerző megérteni és megértetni akarja azt, hogy az ország

* A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Phd-hallgatója. E-mail: bartaleila@gmail.com; ORCID: 0009-0001-3376-6905

történelmi múltja hogyan formálta az ukrán nép identitását, és hogy milyen mélyen gyökerező társadalmi, politikai problémákkal kell szembenéznie az országnak. Ezen összefüggések feltárásával a szerző az orosz–ukrán háború hátterére és okaira is rávilágít.

Habár a könyv főcíme egyértelműen megjelöli azokat a témákat, amelyekkel a szerző foglalkozni kíván, az alcím magyarázatát a szerző is indokoltnak látta. Gorbacsov és Trump neve az alcímbe ugyanis arra utal, hogy az ország történelmének ismertetése és az összefüggések feltárása során nem hagyhatók figyelmen kívül azok a világpolitikai tényezők sem, amelyek hatást gyakoroltak az ország fejlődésére. A két politikus egyben az időbeli keretet is kijelöli, ugyanis a könyv a Gorbacsovvál kezdődő időszaktól kezdi a részletes elemzést, és 2025 elejével zárja le.

A könyv strukturáltan mutatja be az ország történelmét: az elején bevezeti az olvasót a legfontosabb tudnivalókba az országról, nevezetesen a népesség, az ukrán identitás kérdésének alakulásába, valamint a politikai rendszer főbb jellemzőibe. Ezt követően következetesen végigtekinti az egyes parlamenti ciklusokat – 1985-től napjainkig –, és minden parlamenti ciklus elemzése során hasonló szempontok szerint tekinti át az ország történelmének legfontosabb kérdéseit. Ezen aspektusok közé tartozik a parlamenti és az államfőválasztások ismertetése, a legfontosabb jogalkotási tevékenységek felvázolása, továbbá az egyes események megértéséhez nélkülözhetetlen történelmi keret szemléltetése.

A könyv címéhez hűen minden parlamenti ciklus vonatkozásában a *Kisebbségek a parlamentben* c. alfejezet keretében kitér a nemzeti kisebbségek – ideértve a magyarság – képviselőire is az ukrán törvényhozásban. Ezek az alfejezetek bemutatják a helyi magyar közösség vonatkozásában az egyes választásokat megelőző eseményeket, úgymint a magyar szervezetek jelöltjeinek a pártlistára való felkerülését, valamint a magyar pártok között a jelöltek kiválasztása kapcsán felmerülő kérdéseket. Másrészt ismerteti a magyar képviselőknek az ukrán törvényhozásban kifejtett tevékenységét, akik szerepe nem csupán formális volt, sok esetben érdemi hatással voltak az eseményekre, mint azt az alábbi, Tóth Mihály példája is illusztrálja. Ennek keretében bemutatja az általuk benyújtott törvényjavaslatokat (például a Gajdos István által kezdeményezett tervezetet a „nemzeti kisebbségek nemzeti-kulturális autonómiájáról”, amely azonban a bizottsági szakaszon nem jutott túl, 277.) Tóth Mihály (1994–1998) képviselő tevékenységét, aki meghatározó szerepet játszott az ombudsmani intézmény meghonosításában az országban (224.), vagy éppen Brenzovics László felszólalásait a 2019-es államnyelvtörvénnyel kapcsolatban (358.).

A bevezetésben a szerző – a Kijevi Rusztól kezdődően – kiemeli azon lényeges mozzanatokat, amelyek hozzájárultak az ukrán nép önálló elismeréséhez, ugyanis sokáig – a külföldi történészek – összemosták őket a lengyelekkel, oroszokkal, vagy a létüket teljesen megkérdőjelezték. Az ország földrajzi helyzete, a Nyugat

és Kelet közöttisége nagymértékben meghatározta külpolitikáját, nevezetesen az európai integráció és az eurázsiai reintegrációs politika közti választást. Ez a belpolitikai tendenciákra is hatással volt: egyes államfők „Nyugat-barátnak”, míg mások „Kreml-barátnak” tűntek. Részben ez a kettőség vezetett el a 2014-es, majd pedig a 2022-es orosz invázióhoz is, amely egyértelművé tette, hogy „*Oroszország nem hajlandó elengedni Ukrajnát.*” (28.) Oroszország magát imperialista hatalomként látta vélni, így „*[N]em érthetjük meg a jelenlegi ukrainai válságot – a Krím annektálását, a donbászi szeparatista lázadást és az Ukrajna elleni orosz agressziót –, ha nem értjük meg, hogy Oroszország még mindig imperialista hatalom.*” (77.) Eközben „*[U]krajnát Európa is Oroszország történelmi és kulturális részének, vagy valamiként Oroszország és az Európai Unió között látta, és ekkor még nem volt hajlandó befogadni*” – írja a szerző a 2014-es események vonatkozásában (28–29).

A következő fejezet az ország államszervezeti felépítését tárgyalja részletekbe menően, ideértve az államfő, a parlament és a kormány szerepét. Megállapítja, hogy a három központi szereplő közül mindig is az államfő töltött be meghatározó szerepet, ennek alátámasztására pedig egészen a Szovjetunióig tekint vissza a szerző. Ebben a részben olvashatunk arról, hogy hogyan alakult ki a felfogás az államfő szerepéről, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy mit is jelent ukrán elnöknek lenni.

A következő nagyobb fejezeteket az egyes parlamenti ciklusok története képezi. Ezek közül az első témája az előzmény, az 1985–1990 közötti szovjet-ukrán, azaz az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság parlamenti időszaka. Ez olyan kulcskérdéseket elemez, mint azt, hogy hogyan alakult ki a mai formában működő ukrán államszervezet, milyen informális önszerveződéses és csoportok jöttek létre (például a Sevcsenko Ukrán Anyanyelvi Társaság), amelyek elindították az országot a függetlenség útján. A jogalkotás kérdésében kitér az 1989-es nyelvtörvényre, amelynek bár preambuluma kiemelte, hogy „*az ukrán nyelv az ukrán nép nemzeti identitásának egyik meghatározó tényezője*”, azonban ez a valóságot nem tükrözte, ugyanis a gyakorlatban továbbra is az orosz nyelv használata valósult meg. Így annak ellenére, hogy az ukrán nyelv államnyelvként került meghatározásra, a hét-köznapiakban az orosz maradt továbbra is használatban (130).

Az 1990–1994 közötti parlamenti ciklust magában foglaló fejezet a parlament működését is tárgyalja, amely már a demokratikus jegyeket is magában hordozta a rendszeres ülésezéssel és az ülések közvetítésével. Szintén e fejezetben olvasható a magyar érdekvégyesítő szervezet, a KMKSZ megalakulásának rövid története. A szervezet elnökévé Fodó Sándort választották, aki már az egyetemi közegben is a magyar önazonosság megélése mellett állt ki, ezt tükrözték vissza az irodalmi stúdiumok, a színjátszó körök – amelyek működtetése azonban korántsem volt veszélytelen abban az időben. A szervezet céljai is illeszkedtek a magyar identitás megőrzéséhez, így célként fogalmazta meg többek között a magyarság kultúrájának megőrzését, anyanyelvének ápolását, továbbá az összmagyarsággal történő kapcsolatteremtést.

A következő meghatározó esemény 1991. augusztus 24-én a függetlenségi nyilatkozat elfogadása a parlament által – mely napon egyébként az ország a „születésnapját” ünnepli –, majd a december 1-i, a függetlenségi nyilatkozatot megerősítő népszavazás volt. Az immáron függetlenné vált ország életében a főbb jogalkotási programokon túl a kétoldalú kapcsolatok részletes elemzése következik az alapszerződések bemutatásával, különösen az ukrán–magyar alapszerződést illetően. Az ukrán fél részéről az alapszerződés elfogadása nem váltott ki éles vitákat, mivel számukra előnyös módon a határrevízió lehetősége kizárásra került. Ezzel szemben a magyar fél részéről éppen a határrevízió lehetőségének kizárása miatt fogalmaztak meg kritikát. A szerző szerint az *„alapszerződés kérdése Trianon-súlyú, és ezért lehetetlen társadalmi konszenzust építeni köré...”* (204.) Bár az alapszerződés központi célja az együttműködés kialakítása volt a kisebbségeket érintő kérdésekben a két ország között, azonban a magyarság érdekképviselői szervezetét nem vonták be annak kidolgozásába, és véleményüket sem kérdezték meg.

Az 1994–1998 közötti parlamenti ciklus tárgyalásának középpontjában a parlamenti választások, az államfőválasztás és az alkotmányozás álltak. Az országnak új államfője lett Leonyid Kucsma személyében, akinek kulcsszerepe volt az 1996. június 28-án elfogadott alkotmányt előkészítő munkálatokban is. Az alaptörvény azonban több alkalommal is módosításra került; voltak sikertelen kísérletek, de olyanok is – 2004-ben, 2010-ben, majd pedig 2014-ben –, amelyek eredményesnek bizonyultak.

Az 1998–2002 közötti időszakból a szerző kiemeli az államfőnek, Leonyid Kucsmanak a hatalma megszilárdítására irányuló tevékenységét. Mindaddig úgy tűnt, hogy ebben sikeresnek mutatkozik, amíg Heorhij Gongadze újságíró halála és az ehhez köthető „Kucsmagate” nem híresült el az országban. Ennek előzménye, hogy az újságíró holttestét 2000-ben találták meg egy erdőben, és a halálának körülményeivel kapcsolatban olyan hangfelvételek kerültek elő, amely kapcsolatba hozhatók Leonyid Kucsmaival, illetve utasításaival az újságíró elrablására vonatkozóan. Az államfő bűnrészessége azonban a bíróságon nem nyert bizonyítást (251.).

A 2002–2006 közötti parlamenti ciklust meghatározta a 2004-es államfőválasztás, ahol Viktor Jusczenko és Viktor Janukovics állt szemben egymással. A választás Jusczenko győzelmével ért véget, azonban ezt a győzelmet megelőzte a „narancsos forradalomként” elhíresült tüntetéssorozat, amely a választási csalásokra adott válasz volt.

A 2002-es parlamenti választások folyamán a magyar kisebbségnek sikerült mandátumot szereznie a parlamentben; a jogalkotás során pedig elfogadták a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt. Ennek jelentősége abban áll, hogy ez az egyetlen olyan jogi kötőerővel bíró kisebbségvédelmi dokumentum, amit az ország törvényi szinten ratifikált.

A következő, a szerző szavaival élve „rövid” parlamenti ciklus a 2006–2007 közötti időszakra esik. A 2006-os választások megváltozott jogi keretek között

zajlottak: nemcsak az alkotmányt módosították – ennek eredményeképp a népképviselői szerv szélesebb jogkört kapott –, hanem a választási törvényt is. A parlamenti választások győztese a Régiók Pártja lett, annak a Viktor Janukovicsnak a pártja, aki korábban Viktor Jucszenko államfő kihívója volt az elnökválasztások során. A belpolitikai helyzetet meghatározta az elhúzódo koalícióalakítás, amelynek eredményeképp végül Janukovics lett a miniszterelnök (2006. augusztus – 2007. december).

A megváltozott választási törvény a kisebbségek parlamenti képviseletét is megnehezítette, így a magyarok képviselő nélkül maradtak a parlamentben.

A 2007–2012 közötti parlamenti ciklust belpolitikai konfliktusok jellemezték, amelyek végül elvezettek a Régiók Pártjának megerősödéséhez. A 2010-es elnökválasztás új fordulatot hozott az ország életében, ugyanis a győztes államfő, Viktor Janukovics (2010–2014) korlátlan hatalmat igyekezett kialakítani az országban. Ezen időszak eseményeihez hozzátartozik még a 2007-es előrehozott parlamenti választások eredménye, amely során a legtöbb parlamenti mandátumot a Régiók Pártja szerezte meg.

A 2012–2014 közötti parlamenti ciklus szintén rövidnek bizonyult. A választásokon a szavazatok döntő többségét ismételten a Régiók Pártja szerezte meg, azonban mellette új párt is megjelent, a Szabadság Párt, azaz a Szvoboda, amely egy szélsőjobboldali párt volt; ezt megelőzően a törvényhozásba szélsőjobboldali párt még nem jutott be (323.).

A magyar kisebbség helyzetének tárgyalásánál a szerző ebben a fejezetben nemcsak a parlamenti képviseletre tér ki, hanem a Magyarország részéről hozott intézkedésekre is (egyszerűsített honosítást lehetővé tevő törvény). A törvény nem részesült kedvező fogadtatásban az ukrán fél részéről, tekintettel arra, hogy az ország egy állampolgárságot ismer el. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a határmenti régiókban élők szintén több állampolgársággal rendelkeznek a könnyebb munkavállalás, határátkelés céljából.

A 2014–2019 közötti időszak legmeghatározóbb eseményei közül a szerző kiemeli a második Majdan-forradalmat, amely bár az Európai Unióval való társulási egyezmény alá nem írása miatt robbant ki, végül belpolitikai tüntetéssé változott, és az államfő, Viktor Janukovics távozásával – pontosabban elmenekülésével – ért véget. A 2014-es évhez azonban további események is kapcsolódnak: a Krím-félsziget annektálása, majd pedig a tagköztársaságok megalakítása a kelet-ukrajnai régióban.

Ezen időszak alatt a magyar kisebbség számára is változások következtek be: a helyi érdekérvényesítő szervezet élére új elnök került, sikerült mandátumot szerezni a törvényhozásban, sőt, a kárpátaljai magyarságnak a 2014-es európai parlamenti választások eredményeképp az Európai Parlamentben is van képviselője, ugyanis a Fidesz-KDNP listájára a külhoni magyarok képviselői is felkerültek, csakúgy mint a 2024-es európai parlamenti választásokon.

A jogalkotás kérdéskörében megkerülhetetlen a 2017-es oktatási kerettörvény, és különösen annak nagy visszhangot kiváltó 7. cikkelye, amely következtében – többek között – az Európai Unió valamely hivatalos nyelvét beszélő kisebbségek számára az anyanyelven való oktatás csupán az alapoktatás szintjén valósul meg, ezt követően fokozatosan növekszik az ukrán nyelven oktatott tárgyak száma. A 2019-es államnyelvtörvény az ukrán nyelv használatát hivatott erősíteni azzal, hogy a magánbeszélgetések kivételével kötelezővé tette az ukrán nyelv használatát az államigazgatásban, a kultúrában, a közéletben (378.). Mindkét törvény nemzetközi szintén is vita tárgya volt, a Velencei Bizottság állást is foglalt a kérdésben, és rámutatott arra, hogy szükséges megfelelő egyensúlyt teremteni az államnyelv megerősítése és a nemzeti kisebbségek jogai között.

A 2019-ben kezdődő és a mai napig tartó parlamenti ciklust kétségkívül meghatározza a 2022. február 24-e óta tartó háború. Azon túl, hogy a szerző az előző fejezetekhez hasonlóan részletesen végigvezet a legfontosabb eseményeken (a 2019-es államfőválasztás, majd az előrehozott parlamenti választások, a jogalkotás körében a 2021-es törvény az öslakosokról, valamint a 2022-es törvény a nemzeti kisebbségekről (közösségekről), bemutatja az orosz fél narratíváját is, illetve annak igazságát és hamisságát a háború kontextusában, így különösen azt, hogy milyen, az orosz fél által objektívnak vélt okokra hivatkozva indította meg Oroszország a háborút, és azt, hogy azoknak mennyi a tényleges valóságalapjuk.

Ami az öslakosokról szóló törvény elfogadását illeti, azt számos kritika érte mind Oroszország, mind Magyarország részéről. Oroszország úgy értékelte, hogy a társadalmat különböző osztályú emberekre tagolják, Magyarország szerint pedig a fő probléma az, hogy a magyarokat, románokat nem ismeri el őshonosnak. Bár a szerző szerint mérföldkőnek tekinthető annak elfogadása, azonban kérdéseket vet fel a kisebbségek egyenlő bánásmódjával kapcsolatban (418). A nemzeti kisebbségekről (közösségekről) szóló törvény elfogadása egyebekben az Európai Unió csatlakozási tárgyalások megkezdése miatt vált szükségessé az ország számára.

A könyv végezetül foglalkozik az Ukrajna EU-tagjelölti státuszával kapcsolatos kérdésekkel is, ennek során egészen 2025 elejéig a legaktuálisabb eseményeket taglalja, külön figyelmet fordítva benne a Magyarország által elfoglalt álláspontra.

A könyv hozzáadott értéke vitathatatlan: az ország történelmének részletes bemutatásán túl a kisebbségek helyzetének alapos elemzésén át tartalmazza az Ukrajna egyik szomszédjával (Magyarország) fennálló viszony részletes fejlődését is, külön nevesítve a 2022-es háború óta fennálló kapcsolatrendszerét. A könyv a szerző sokéves tereptapasztalatát, személyes látogatását az országban és a helyszínen keletkezett benyomásait is közvetetten magában foglalja. A könyv hasznos lehet mindazok számára, akik tudományos szinten foglalkoznak az ország történelmével, az ukrán–magyar kapcsolatok fejlődésével, a nemzeti kisebbségek helyzetével, de mindazoknak is, akik az orosz–ukrán háború okait szeretnék mélyrehatóbban megérteni.

PRÉM MÓNKA*

Az erdélyi kisebbségek közelítő történetei a 20. század szétválasztó történelmében

Tar Gabriella-Nóra: *Közelítő történetek. Írások Eginald Schlattner erdélyi szász lelkészíró műveinek világáról*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană, 2024. 183 oldal

Tar Gabriella-Nóra 2024-ben Eginald Schlattner erdélyi szász lelkészíró műveinek szövegvilágáról megjelent tanulmánykötetét a transzilvanizmus tág fogalomkörét felfedni hivatott alkotások közé sorolhatjuk: tartalmában, szerkezeti felépítésében, kiemelt toposzaiban a 20. századi impériumváltások után Erdélyben maradt etnikumok egzisztenciális kérdéseit, sorstapasztalatait exponálja a regényíró munkásságán keresztül. Borítóján a veresmarti lelkészlak résnyire nyitott piros ajtaja a sokak által megélt és ismert erdélyi multikulturalizmus kavalkádjából is kiemelkedő szász kultúra és mentalitás világába enged betekintést, kihangsúlyozva a magyarság szempontjából is lényeges fordulópontokat, ezúttal azonban egy másik helyi kisebbség optikáján keresztül. A könyv mindegyik írása bizonyíték arra, hogy az Eginald Schlattner regényeiben megörökített, személyes emlékekből szőtt narratívák borzalmai a szétválasztó kollektív történelemben reprezentált individuális történetek nehézségei leggyakrabban csak irodalmilag válnak ábrázolhatóvá és elmondhatóvá a 21. században. A mikrotörténetek szövegvilágának kollektív élménye az olvasás során előmozdítja, hogy az egymástól politikailag eltávolított etnikumok, az Erdélyben többes kisebbségi létbe kényszerített népek sorsnarratívákon keresztül közelítsenek egymáshoz. Az elemzések láncolatának tükrében visszatérően nyomatékosává válik a szász lelkészíró irodalmi programja: „a történelem elválaszt, a történetek viszont közelítenek egymáshoz”, mely a könyv címének is forrása: *Közelítő történetek* a távolító történelmi események sodrában, hiátussal a kifejezésben, az olvasóban felmerülő kérdést sejtve: kihez közelítenek a történetek? A tanulmányok exponálják a Kelet-Közép-Európa szívében megbúvó vidék gyakran hangoztatott sokszínűségét, egyediségének forrását, különös tekintettel az első világhéges után Romániához csatolt, Erdélyben maradt különböző nemzetiségek narratíváinak alakulására. Ebben a kontextusban jelenik meg Eginald

* A szerző irodalomterapeuta, a nagyváradi Ady Endre Elméleti Líceum magyartanára. E-mail: monikaprem8@gmail.com; ORCID: 0009-0005-6848-1044

Schlattner német nemzetiségű román állampolgár személye és munkássága azáltal, hogy sorsát és cselekedeteinek következményeit tudatosan vállalva megmaradt Szászföldön.

Tar Gabriella-Nóra, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem irodalom- és színház-történeti stúdiumainak előadója, valamint a tanszék keretében működő gyermekirodalom-kutatócsoport koordinátora, a Robert Bosch Alapítvány helyi lektora és a THÉ Egyetemi Irodalmi Színpad német tagozatának szakmai irányítója egy tanulmánykötetet bocsátott az olvasók elé a Kolozsvári Egyetemi Kiadó jóvoltából. Eginald Schlattner életművének feltárásával és többszemponútú elemzésével a vidék egy igen viszontagságos időszakát reprezentálja az erdélyi szász lakosság megpróbáltatásaira és túlélési módszereire reflektálva a multikulturalizmus tükrében, s ez többszörösen érinthet minket, magyar olvasókat is. A jelenlegi Románia szászföldi területének etnikai állapota, a kisebbségi sorsban máig is megmaradtak gondolkodásmódja, lelkivilága, mely hajtja és fenntartja a vidék egész létét immár száz éve, teljességében csak akkor ismerhető meg, ha az itt élő etnikumok egyéni történeteinek múltbéli megéléseiből, szubjektív emlékezésformáiból sikerül identifikálni néhány jelentős szegmenst. Ezt teszi a tanulmányíró maga is jelenlegi művével, rávilágítva Schlattner regényeinek szignifikáns toposz- és motívumrendszerére, így a meg- és otthonmaradás döntésének valóságára – lásd az erdélyi szászok 1945-ös (ahogy a szerző fogalmaz) „kitelepítését”, amin nyilván a szovjetek előli menekülés és/vagy az általuk végrehajtott deportálás értendő, majd az 1989 utáni tömeges exodust –, a bűn és megbocsátás lehetőségének változataira, valamint a nők szerepére és tiszteletére egy elvadult, embertelen rendszerben.

A kötetben Egyed Emese ajánlása vezeti be az olvasót a protestáns lelkész életművét tanulmányozó filológus kihívásaiba, hangsúlyozva annak a kutatómunka iránti empátiáját, melynek köszönhetően újabb összefüggések, tágabb társadalmi és történelmi szemléletek kerülnek felszínre a nemzeti kisebbségben élő erdélyi szászok sorstapasztalatait bemutató elemzések révén. A kétnyelvű ajánlás talán egyik legerőteljesebb üzenete *az írás mint megszólalás és cselekvés magasztalása*, erkölcsi aspektusa pedig maga a tett, utalva a tanulmányozó és a tanulmányozott életfeladatára, mely írástudói sorsfeladatként hatalmi rendszertől függetlenül fennmarad. Ezáltal aposztrofálva Eginald Schlattner prózai művészetének jelentőségét, miszerint a történetmondó, az elbeszélő tehetségével, humorérzékével olyan képi világot teremt, amely a környezetében élő emberek jól sikerült portréitól a zsánerképeken és az erdélyi csoportképeken keresztül saját irodalmi önarcképéig terjed (27.). Ugyanakkor innovatív szempontokat is megidéz a művek (újra)olvasásához, így az elégikus iróniát egy eltűnőben lévő világgal szemben, akárcsak a „tényirodalom és az énirodalom jobb értéséhez” (10.), kitérve a nőalakok jelentőségére, valamint a magyar és székely identitásformáknak a szász író alkotásaiban előforduló reprezentációira.

A tanulmányok sorozatát megelőzi Tar Gabriella-Nóra laudációja, mely 2018. november 12-én hangzott el a Babeş–Bolyai Tudományegyetem díszdoktori címének átadásakor a nagyszebeni Szent János evangélikus templomban (első megjelenése német nyelven: *Laudatio zur Verleihung des Ehrendokortitels an Pfarrer Eginald Schlattner*. *Matrix Zeitschrift für Literatur und Kunst*, 2019/1. 183–191.). Nyomós okkal kerülhetett a kötet elejére, ugyanis hangsúlyt kap a sorok között Schlattner „ars poetica”-ja, mely egyben többszöri intelme is önmaga számára: „Ne hagyj el a szenvedés helyét, hanem cselekedj úgy, hogy a szenvedés hagyja el a helyet”. A mondat második fele, hogy inkább a szenvedés kiűzése legyen a cél e tájról, új perspektívába helyezi az író számára a hazát, egész Erdélyt, melyen át életútja vezet: Aradon született, Szentkeresztbányán és Fogarason nevelkedett, majd Kolozsváron és Nagyszebenen át Veresmartig vezetett eddigi sorsa. Matematikai és hidrológiai tanulmányait ugyan befejezte, de soha szem elől nem tévesztette a romániai német irodalom fölntartását és népszerűsítését; az írás mellett irodalmi kört is alapított Kolozsváron, hozzájárulva ezzel a szász kultúra megőrzéséhez. Teológiai tanulmányait teljes szívvel és lélekkel negyvenéves korában fejezte be az 1957-es „államellenes bűncselekmény elhallgatása” miatti bebörtönzése után, illetve az árusítás utáni szabadulását követően, melynek következménye időszakosan a közösségből való kizárás is, ugyanis négy hónapos állandó vallatás következtében önként jelentkezett tanúnak az írók elleni perben, amelyben többek között feladta barátját és támogatóját, Hans Bergelt, valamint testvérét is.¹ Szabadon, de az árusító szerepének terhével mindenképp magányosan előbb napszámos, téglagyári, végül vasúti munkás lett, távol a szász közösségtől, amelynek tagjai félték tőle és megvetették tettéért. Ezek a tények kevésbé kapnak helyet a kötetben, mert Tar Gabriella-Nóra szigorúan Schlattner irodalmi munkásságára fókuszál, azonban mégis fontos megemlíteni, hogy életének mely döntései vezették a lelkeszi és írói szerepkör felvállalására, ahogy azt maga is vallja Hajdú Farkas-Zoltán és Balog Gábor filmjében. Az 1989-es fordulatot követően a határok megnyitásával családja és egész egyházközsége elhagyta Romániát, ő pedig egyedül maradt Erdélyben, életmottójának első részét követve: „ne hagyj el a szenvedés helyét”. Így válik a szenvedés helye egyben a tapasztalás és az írás forrásává, ahogy azt a kötetben megjelenített és tárgyalt tanulmányok bizonyítják Schlattner legjelentősebb, részben magyar nyelvre is lefordított regényeiről: *Wasserzeichen* (2018, Vízjelek), *Drachenköpfe* (2021, Sárkányfejek), *Brunnentore* (2023, Kútkapuk), *Der geköpfte Hahn* (1998, Fejvesztett kakas, 2006), *Rote Handschuhe* (2001, Vörös kesztyű, 2012).

A kötet első írása a maskulin világnak kiszolgáltatott női létformák sokszínűségét azonosítja Erdély történelmének egyik viharos időszakában, 1947-től, az utolsó „királyi” nyártól az 1960-as évek végéig. A nyitótanulmány, a *Nőalakok*

¹ Lásd *Egy árusítás*, Hajdú Farkas-Zoltán és Balog Gábor 2004-ben készített filmje. <https://www.youtube.com/watch?v=v1ZK26TPqPg> (Utolsó letöltés: 2025. július 26.)

Eginald Schlattner Wasserzeichen (Vízjelek, 2018) című kolostorregényében kvázi meghatározza a lelkészíró munkásságának a megmaradás utáni másik alapotívumát, a nőiség jelentőségét saját és családja életében. A dráma műfaját idéző szerkezet prologussal indít, a *Vízjelek* zárógondolatával folytatódik, majd a lelkészlak falán ma is olvasható Schiller-idézzel mint epilógussal zárja a szövegfolyamban megemlített „női teremtmények” bemutatását, akiknek egy része a mű szereplőinek fiktív kategóriáját képezi. Schlattner az erdélyi ihletettséggű precíz nőalakok megalkotásával is alátámasztja a térség multikulturális jellegét, ezért is titulálja Tar a regényt a nőiség apoteózisának, ugyanakkor hangsúlyozva az író nyitottságát is – a román, magyar és cigány nemzetiségű ott lakók elfogadására. Az autofikciós nőalakok, az ortodox kolostor apácái engedelmes, erénnyel és szigorban élő, áldozatvállaló szerepet teljesítenek, az egyház és vallás iránt teljes hűséget tanúsítanak, sokszor tudatosan lemondva még a világi életpálya gondolatának lehetőségéről is, vagy megharcolva az ez utáni vággyal; amennyiben mégsem, az apácarend fegyelme kíméletlenül lesújt rájuk. Ezek a feminin sorsok ellentétesek az autobiografikus női arcélekkel, az anya, nagymama vagy a feleség típusával, akiknek jellemzője a gyengédség, a megértés és az elfogadás, vagyis a két női kategóriában Schlattner mindenképp ellentétes sorstípusokat ábrázol. A lírai érzékenységgel megalkotott anyaszerep a szeretetet, a kitartást és a különböző életszakaszok szépségét hivatott feleleveníteni. Tar Gabriella-Nóra egyéb művek megidézésével is alátámasztja a nőalakok jelentőségét az író munkásságában, így a *Schattenspiele toter Mädchen* (2022, Halott lányok árnyjátéka) vagy az egy évvel később megjelent *Kútka* (2023, Bár ez utóbbit egy másik írásában a székelység perspektívájából tárgyalja).

A következő elemzés – *Sárkányfejek. Válasz Iris Wolff Drachenhau (Sárkány-ház) című elbeszélésére* – bravúrosan vázolja a regény történéseit, előzményeit és a különböző idősíkokon szertefutó cselekményszálakat, melyek az 1960-as években Brassóban történeteket elevenítik fel, kiemelten Schlattner a Klingsor-házhoz kötődő emlékeit. A rejtélyes épület a közismert monda szerint Klingsor von Ungerlant erdélyi származású dalnok és varázsló tulajdonában volt 1200 körül, aki maga is részt vett az 1206-os wartburgi dalnokversenyen, de alulmaradt, így csalódottan és kirekesztve hazatért Brassóba, kitanulta a fekete mágiát, majd felépítette sárkányos házát – a név utalás az épület sárkány alakú vízközpőire. A szobrok a középkorban éjjelente megelevenedtek és vörös színben ragyogtak, ijesztgetve a brassói polgárokat. A címben megjelölt Iris Wolff-mű katalizátorként hat a lelkészíróra, s elindítja benne az emlékezés folyamatát a Securitate letartóztatásából való szabadulásától az ezredfordulóig, amikor már papi és írói mivoltában reprezentálódik végig autodiegetikus elbeszélőként. Az írás folyamán a schlattneri regényvilág lehetséges olvasatait vázolja fel Tar Gabriella-Nóra, hangsúlyozva, hogy a szerző műveiben nem ítélkezik, és nem akar válaszokat sem adni, az eseményeket sem minősíti, azok kimondásával inkább csak tabuk dőlnek meg, így a megtört csendben tények tárulnak fel, s a megszólalás gyógyulással jár (27.).

Ezzel a tanulmányíró kellő finomsággal utal Eginald Schlattnernek az árulás miatt magával cipelt lelki terhére,² ugyanakkor a betegség metaforáját és a halál tematikáját is kibontja az olvasó előtt, mely a diktatúra kilátástalan korszakában meghatározó volt az üldözöttek sorába került kisebbségi értelmiség számára.

A magyarságnak az író epikájában való megjelenési formáira irányítja a figyelmet az *Emlékezés és magyarságkép Eginald Schlattner és Carmen Elisabeth Puchianu családregényeiben* című tanulmányában. A két német identitású író munkáját nemcsak erdélyiségükben kapcsolja össze, hanem az emlékezés mindkettejüknél kiemelkedő jelentőségű nyomvonalán is, ezáltal biztosítva a magyarságra való visszatekintés lehetőségét erdélyi szász perspektívából. Az összehasonlító megközelítés a *Das Klavier in Nebel* (2005, Zongora a ködben) című regény kapcsán teret nyújt a magyarok, székelyek és szászok több évszázados együttélése során kialakult történelmi és társadalmi helyzetek említésének, nyomatékosítva Erdély 1940 és 1950 között alakuló harmonikus többkultúrájúságát, irodalmilag megkonstruált eszményképet kreálva (110.).³ Puchianu 2012-ben megjelent *Patula nevet* című műve azonban gyakran Erdély ambivalens, ellentmondásos jellegét említi a hatvanas évektől alakuló életrajzi sorstapasztalatokban. Tar Gabriella-Nóra Puchianu és Schlattner regényeinek párhuzamos elemzésekor az erdélyiség, a térség kulturális sokszínűsége és a magyarság kultúrájának kiemelésével párhuzamosan az etnikumok együttélése folytán alakuló és formálódó szokincs sajátosságát, a nyelvi gazdagságot is fókuszba helyezi. A folytatásban a székelysége irányítja a tanulmányíró a figyelmet: a *Brunnentore* az erdélyi szász író első olyan műve, amelyben gyermekperspektívából, saját megélésein keresztül ábrázolja Udvarhelyszéket 1930-tól a bécsi döntésig, s ezúttal a gyermekelbeszlő perspektíváján keresztül, de nemcsak a családtörténetet, hanem a kor politikai eseményeit is érzékelteti. Ezáltal az olvasó betekintést nyer Schlattner német perspektívájú történelemszemléletébe is a két impériumváltásról vagy a Trianon-traumáról. S itt megjegyzendő, hogy a tanulmányíró említést tesz az alkotó elbeszlői könnyedségéről és humoráról is, amivel egy nemzet tragikus történelmi pillanataira tekint: „Az új határmegvonással – volt, nincs! – a pottyantós vécé Romániában maradt...” (123.). Kérdés azonban,

² Lásd ehhez: Szendi Zoltán: Az árulás útvesztői. *Korunk*, 2009/11. 100–105.

³ Említett kötete a krónikásnak (a tanulmányíró nevezi így Schlattnert, utalva történetmondói és elbeszlői tehetségére, mely minden prózájában megnyilatkozik) szerves része az 1998 és 2005 között a bécsi Zsolnay Kiadó gondozásában megjelent három darabból álló regénysorozatnak. A tanulmánykötetben mint ún. erdélyi trilógiára utal rá Tar Gabriella-Nóra, s ez tulajdonítható annak a ténynek, hogy mindegyik műben a II. világháború utáni időszak egy-egy jelentősebb történelmi eseménye van prezentálva. Az első regény – *Der Geköpfte Hahn* – egyetlen nap alatt, 1944 augusztus 23-án játszódik, amikor a románok frontot váltottak, s átálltak az oroszok oldalára, beengedve őket az országba. A másodikban – *Rote Handschuhe* – saját börtönapasztalait írja le 1957-től 1959-ig, így az ötvenes évek kommunizmusát ábrázolja. Az utolsó a sorozatban a *Das Klavier in Nebel*, melynek még nem jelent meg fordítása, s a romániai államosítás és kollektivizálás időszakára tekint vissza.

hogy ezt mennyire ítéli egy kisebbségben élő erdélyi magyar olvasó a mű pozitív jellemzőjének a megélt valóság tényeivel szembesítve.

A tanulmánykötet utolsó darabja az először a *Regio* folyóiratban megjelent interjú a lelkészíróval: „*A kút másként csobog itt, az idő másként pörög*”, amelyben Tar Gabriella-Nóra Eginald Schlattner életére és munkásságára utal, ugyancsak az utolsó regényét használva kiindulópontként, mely egyben közeledés is gyermekkortól a jelen valóságáig.

A kötet gazdag függeléke hasonlóan alapos kutatói munkára utal, akárcsak az egész mű, így a helynévjegyzék, az irodalomjegyzékek, a képek listája tovább prosperálja a kötetíró precizitását a témát illetően. Tar Gabriella-Nóra szerkezetileg is figyelt az elemzések közérthetőségére és egyediségére, ezért mindegyik tanulmány végén olvasható egy tömör, összefoglaló következtetés, mintegy végső konklúziója a feltárt toposzoknak. A nagyon színes, több műfajt – az ajánlástól a laudáción és a tanulmányokon keresztül az interjúig – magában foglaló kötet azt a többes célt szolgálja nagyon tudatosan, hogy a térség kulturális sokszínűsége mellett rávilágítson az erdélyi kisebbségi létforma kiemelkedő témáira, melyek a 20. században meghatározták minden itt maradt értelmiségi sorsát, ezáltal új perspektívát kínálva az olvasatoknak. Schlattner életének bizonyos szegmenseire irodalmi szempontból igyekszik rávilágítani, felfedni annak unikalitását a minorításban alkotó irodalmárok szempontjából, kevésbé fókuszálva a magánéleti és a szász közösségben megélt, olykor viszontagságossá váló, megosztottságot kiváltó szerepköreire. Ezt az irodalmár nézőpontot igyekszik bravúrosan a műfaji sajátosságok, a térségi multikulturalitás és az erdélyi kisebbség egzisztenciális toposzai határvonaláról irányítani a tanulmányíró, fenntartva az olvasó figyelmét és érdeklődését Eginald Schlattner élete és művei iránt.

CSATA ZSOMBOR*

„A barátomnak mindent, a többieknek a törvényt” – a túlélés topográfiája etnikai határvidékeken

Kovály Katalin: *Az etnikai kapcsolati tőke földrajza. Ukrajnai vállalkozók a transznacionalitás útján*. Budapest: Gondolat, 2024. 2018.

A gazdaság, ezen belül a vállalkozói magatartás etnikai vonatkozásainak kutatása évtizedek óta egy merev földrajzi korlátba ütközik. A témával foglalkozó – elsősorban angolszász – szakirodalom szinte kizárólag a nyugati társadalmak bevándorló (allochton) kisebbségeire összpontosít. Ritkaságszámba mennek azok az elemzések, amelyek az évszázadok óta egymás mellett élő (autochton) etnikai-nyelvi csoportok tagjainak gazdasági együttműködését vizsgálnák – holott ezek intézményi feltételrendszere, “lehetőségstruktúrái” gyökeresen különböznek a bevándorló közösségektől.

Ezt a tudományos vakfoltot világítja meg Kovály Katalin hiánypótló kötete, *Az etnikai kapcsolati tőke földrajza – Ukrajnai vállalkozók a transznacionalitás útján*, amely újszerű módon kísérli meg feltárni az etnicitás gazdasági szerepének sajátos működését Európa keleti szegletében, a posztszocialista átalakulás kontextusában.

Bár a bevándorló kisebbségekkel foglalkozó szakirodalom többnyire a társadalmi tőke pozitív, szolidaritásra és bizalomra épülő formáit hangsúlyozza, az Alejandro Portes által kanonizált elmélet már számol a jelenség negatív hatásaival is, amelyeket elsősorban a csoportkohézió kényszerítő erejében ragad meg. A szerző ehhez képest arra mutat rá, hogy a posztszocialista társadalmakban legalább annyira meghatározó a negatív társadalmi tőke egy másik, az amerikai szakirodalomban kevésbé tárgyalt formája is: a vertikális, kliens-típusú függőségi viszonyok rendszere, amely a korrupció alapját képezi, és egyszerre oka és következménye a polgári típusú, személytelenebb partneri együttműködések hiányának. Éppen ebben a bizalomszegény intézményi környezetben értékelődnek fel a primordiális

* A szerző az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa, egyetemi docens a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Karán. E-mail: csata.zsombor@tk.hu; ORCID: 0000-0001-9167-8260

kapcsolatok (így az etnicitás), amelyek – Janet Landa népszerű megfigyelését követve – alacsonyabb tranzakciós költségeket és egyfajta kiszámíthatóságot kínálnak ott, ahol a formális szabályok nem működnek, a demokrácia intézményei nem elég hatékonyak a szerződésjog kikényszerítésében. A könyv frappáns mottója is ezt a logikát tükrözi: „Van egy ilyen ukrán mondás: a barátomnak mindent, a többieknek meg a törvényt.”

Élesen ellenpontozza ezt a kárpátaljai tapasztalatot a kötet másik vizsgálata terepe, Csehország, ahol az átláthatóbb és jogbiztosabb intézményi környezet csökkenti az etnikai hálózatokra való ráutaltságot. Sőt – és ez az elemzés egyik legerősebb állítása – az ukrán vállalkozók épp a hazai nyomasztó függőségi viszonyokat kívánják maguk mögött hagyni: sokan tudatosan kerülnek az ukrán közösségi színtereket, hogy az új helyszínen az integrációjukat előmozdítsák. A kötet egyik tudományos erejét éppen e két kontrasztos esettanulmány összehasonlító elemzése adja, amelyből kiderül, hogy bármennyire logikus ez az intézményi gazdaságtani alaptétel, a valóság ennél is összetettebb.

Nem kevésbé értékes és gondolatébresztő – de sokkal drámaibb – a könyvnek az orosz-ukrán háború árnyékában született, némileg külön szervezeti egységet képező része, amely a reziliencia és a vulnerabilitás fogalmain keresztül kénytelen újragondolni a korábbi kérdéseket. A szerző szülőföldje iránti mély elköteleződése és kitartó terepmunkája van amögött, hogy ez a záró rész nem egy kényszerű aktualizálás, hanem a kutatás organikus folytatása – egy érzékeny és árnyalt betekintés a válságban átalakuló kapcsolati tőke természetrajzába.

A munka felépítése ebben a logikában három fő szakaszra bontható: (1) elméleti és fogalmi megalapozás, (2) három empirikus esettanulmány, majd (3) a háború hatásainak értelmezése a kárpátaljai régióban. A záró fejezet nemcsak összefoglal, hanem értelmez is: a vizsgálat főbb eredményeit visszavezeti a bevezetésben megfogalmazott kérdésekhez. A jól tagolt, követhető szerkezet, a megfelelő arányérzék a fogalmi keretezés és az empirikus részletek között, valamint a jól elhelyezett illusztrációk (látványos térképek, beszédes interjúrészletek) miatt a kötet nem csak tudományos monográfiaként, hanem a laikusok számára is hozzáférhető, szemléletformáló olvasmányként is működik.

A könyv első esettanulmánya azt a látszólag egyszerű kérdést vizsgálja, hogy a külföldi befektetők milyen logika mentén választanak telephelyet a gazdaságilag instabil és intézményileg kiszámíthatatlan Kárpátalján. A statisztikai adatokból két, merőben eltérő befektetői mintázat rajzolódik ki: míg a tőkevolumen alapján a jellemzően nyugat-európai multinacionális cégek dominálnak, a vállalkozások számát tekintve a magyarországi befektetők vannak a legtöbben. Az elemzés arra jut, hogy a regionális gazdaságban oly népszerű klasszikus telephelyelméletek (olcsó munkaerő, adókedvezmények tőkevonzó hatása stb.) csak a nagy nemzetközi cégek terjeszkedésére adnak viszonylag kielégítő magyarázatot. A magyarországi kisvállalkozók/kisbefektetők esetében a képlet összetettebb, és aligha érthető meg

a jelenség mélyebb társadalmi beágyazottságának szociológiai vizsgálata nélkül. Itt működni látszik az a központi tézis, amit a felütésben is vázoltunk: az intézményi világgal szembeni bizalomszegény környezetben a közös nyelv, a kulturális közelség, a határon átnyúló informális hálózatok – összességében a transznacionális etnikai kapcsolati tőke – felértékelődni látszik a bizonytalanság csökkentésében, a gazdasági együttműködés irányításában. Erre erősítenek rá – bizonyos értelemben intézményesítik, tesszük mi hozzá – a Kárpátaljára érkező magyarországi támogatások is (hangsúlyosan az Egán Ede program), anélkül azonban, hogy a helyiek hálózatba szerveződését érdemben elősegítenék – ez a részlet viszont csak a következő fejezetben derül ki.

A részleteken túl az esettanulmány végső üzenete egyértelmű: a határ menti befektetések térszerkezetét nemcsak a „kemény” infrastruktúra, hanem a bizalom és az etnikai kötődések „puha” hálózatai is meghatározzák.

A könyv második esettanulmánya a kárpátaljai magyar vállalkozók világába vezet, és a központi tézis felülvizsgálatára készít: míg az önkényes, kiszámíthatatlan hatósági szabályozás elvileg felértékeli az etnikai alapú bizalmat, a gyakorlatban a kárpátaljai magyarok közötti üzleti együttműködés meglehetősen gyenge. Az interjúk elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy ennek oka nem a szolidaritás hiánya, hanem a boldogulási lehetőségek drasztikus beszűkülése. A legtöbb helyi magyar cég ugyanis krónikusan erőforráshiányos, tőkeszegény, rendszerint kényszerből létrehozott mikrovállalkozás, amelynek elsődleges célja a túlélés, a háztartáson-családon túlmutató kapcsolati építkezésig még etnikai vonalon sem jut el, a stratégiai hálózatépítésről nem is beszélve. A strukturális kényszerek fenyegető változatossága: a krónikus munkaerőhiány, a korrupció, az erős árverseny, az ellátási/beszerzési láncok bizonytalansága stb. – egy sor olyan kihívást jelent, amire az etnikai kapcsolati tőke önmagában nem ígér érdemi és megnyugtató megoldást. A kisebb magyar vállalkozások krónikusan kapcsolatszegények, a nagyobbak számára a boldogulás elsődleges feltételét pedig nem a horizontális etnikai összefogás jelenti, hanem az ukrán hatósági szereplőkkel kiépített vertikális, függőségi viszonyok rendszerébe való betagolódás kényszerűsége.

A formálisabb, etnikai alapú önszerveződés (például a vállalkozói klubok) iránti általános érdektelenséget és bizalmatlanságot egyedül a magyar állami támogatásokat (például az Egán Ede program) elosztó szervezetek tudták átmeneztileg áttörni, ami ugyan a vállalkozói szféra közvetlen, anyagi érdekeken alapuló „etnicizálásához” vezetett – a deklarált integrátori funkciót –, hogy a támogatott vállalkozók hálózatba szervezeten „képesek legyenek nyitni a régiós és országos piacokon, aktív és fenntartható gazdasági szereplőkkel váljanak”, és ezáltal tartósan hozzájáruljanak „a közösség jövedelmi, kulturális és életminőségi alapjainak megteremtéséhez és fenntarthatóvá tételéhez” – azonban messze nem tudják ellátni, még bekezdőben sem.

A fejezet legfőbb – expliciten talán ki sem mondott – tanulsága, hogy a kárpátaljai vállalkozói világban a regulációs bizonytalanságok és a gazdasági instabilitás ellenére az etnicitás még jelentős anyaországi támogatások mellett sem válik egyértelmű erőforrássá. Szerepe folyamatosan újraértelmeződik a túlélés gyakorlati kényszerei, valamint a többségi társadalommal kialakított aszimmetrikus erőviszonyok mentén.

A könyv harmadik esettanulmánya logikailag az első reverzének is tekinthető, amikor az etnikai kapcsolati tőke nem hozzáadott értéket, hanem ellenkezőleg – megbélyegzettséget és leküzdendő hátrányt jelent. Míg a kárpátaljai kontextusban az intézményi bizonytalanság miatt felértékelődhet az etnikai alapú bizalom – ezt leginkább a magyarországi befektetők példáján láthattuk –, addig a jobban működő cseh demokráciában a kép a visszájára fordul.

Az interjúk tanúsága szerint a csehországi ukrán vállalkozók tudatosan törekednek az etnikai alapú üzleti kapcsolatokról való elhatárolódásra. Ennek oka, hogy az ukrán kapcsolati hálózatokat sokan a hazuról hozott, korrupcióval, kizsákmányolással, helyenként agresszióval asszociált árnyékhalózattal azonosítják, amelynek negatív reputációja rontja az üzleti kilátásaikat. A sikeres integráció, a cseh gazdasági fősodorba való beilleszkedés feltétele tehát az etnikai terektől való határozott elhatárolódás és távolságtartás.

A kutatás eredményei alapján ugyanakkor ez a kép némi árnyalásra szorulhat: bár a vállalkozók deklarált célja valóban az elszakadás, a statisztikai adatok (a cégek területi és ágazati koncentrációja) egyfajta „etnikai hálózati útfüggőségre” utalnak, különösen a vállalkozói életpálya kezdeti szakaszában lehet szükség a koetnikus segítségre. Másrészt érdemes felülvizsgálni, hogy ezek a viszonyulásmintázatok mennyire jellemzőek a kutató számára kevésbé megközelíthető vállalkozói szegmensekre. Mindezekről függetlenül a fejezet főnarratívája továbbra is plauzibilis marad – és a szakirodalomban is meglehetősen gyakori: az alapozáshoz szükség lehet az etnikai hálózatra, de a felemelkedéshez éppen attól kell megszabadulni.

A kötet negyedik empirikus fejezete egy kényszerű tematikus fordulatot vesz: korábbi, a vállalkozói terek békeidős intézményi feltételeit vizsgáló elemzések után a figyelem a 2022-ben kirobbant háború mindennapi tapasztalataira terelődik – a válsághelyzetben működő társadalmi tőke érzékeny és árnyalt elemzésére. A szerző a reziliencia (rugalmas ellenállóképesség) és a vulnerabilitás (sérülékenység) fogalmain keresztül tárja fel a kárpátaljai magyar közösséget érintő drámai átalakulásokat.

A fejezet egy hiteles lenyomata annak, hogy a háború gyökeresen átalakítja a kapcsolati tőke funkcióját és szerkezetét: a békeidős üzleti építkezést és erőforrás-mobilizálást a válságkezelés, a túlélés és a mindennapi alkalmazkodás váltja fel. A korábbi, tartósabb együttműködések sorra bomlanak fel, mivel kulcsszereplők és családok tömegei vándorolnak el; helyükbe főként ad hoc, rövidtávú, gyakran humanitárius célú kapcsolatok, segítő szövetkezések lépnek. A háború etnikai

értelemben is szétzilálja a közösséget: a kényszerű migráció, a demográfiai átalakulás és az etnikai feszültségek erősödése miatt a magyar közösség belső kohéziója gyengül, miközben a mindennapi túlélésben felértékelődnek a legszűkebb, bizalmi kötelékek. A fejezet nyitott kérdésfelvetése – „Az etnikai kapcsolati tőke felhígulása?” – tehát nem pusztá retorikai fogás: a szerző a háború sodrában zajló, még lezáratlan folyamatot jelez, amelyben az etnikai kapcsolatok funkciói és határai napról napra újrarajzolódnak.

A kötet ismertetése után érdemes kitérni arra is, milyen elméleti és módszertani tanulságokat vonhatunk le belőle, s melyek azok a területek, ahol a munka kritikai megközelítése különösen termékeny lehet.

Kezdjük a témaválasztás jelentőségével, időszerűségével: miért éppen a vállalkozók, és miért éppen ez a térség? Azért, mert a piacgazdaságra való áttérés politikai programja a vállalkozóknak kulcsszerepet szán: az átmenet éveiben a közgazdaságtan főárama – a kapitalizmus „hőseiként” – tőlük várta a működő piacgazdaság kiépülését és konszolidálódását. A monográfia rajtuk keresztül tulajdonképpen két olyan témakört is tárgyal, amelyek iránt évtizedek óta lankadatlan az érdeklődés: 1. a demokratikus intézményrendszer és a „működő piacgazdaság” kiépülésének nehézségei Kelet- Közép Európában, 2. a nemzetközi migráció jelenségeköre, a kibocsátó és a befogadó társadalmakat egyaránt érintő gazdasági és társadalmi kihívásaival. Ukrajna azért kifejezetten jó terep, mert egyike azoknak az országoknak, ahol a legkevésbé valósult meg a nemzetközi szervezetek átmenet-forgatókönyve – például az átlátható intézményi szabályozás, a korrupció visszaszorítása vagy a jogbiztonság megteremtése –, és a lakosságárányosan számított kivándorlási mutatók is a legmagasabbak között vannak.

A könyv erénye, hogy ezeket a folyamatokat alulnézetből, a helyi szereplők tapasztalatain keresztül vizsgálja. Ez a mikroszintű, emberközeli nézőpont érzékenyen mutatja be a feszültségekkel és konfliktusokkal terhelt környezet minden napiságát, és fontos ellenpontot kínál a népszerű, de sokszor elnagyolt geopolitikai panorámákhoz és gazdasági trendmagyarázatokhoz képest, amelyek ritkán ragadják meg a helyi tapasztalatok összetettségét.

A mikroszintű megközelítés érvényessége ugyanakkor szorosan összefügg azzal az elméleti kerettel is, amelyben a szerző elhelyezi vizsgálódását: a társadalmi tőke fogalma köré szervezett értelmezés adja a munka egyik legfontosabb tartópillérét.

A társadalmi tőke az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb hatású, ugyanakkor legvitatottabb társadalomtudományi fogalma. Kritikaként gyakran merül fel, hogy jelentése túlzottan tág, a sokféle használat miatt elmosódott, a „tőke” metonímiája is félrevezető lehet, mérhetősége bizonytalan stb. A szerző ebben rendet akar teremteni, és az elméleti keretezésről szóló fejezetben egy többnyire jól tagolt, követhető szintézist nyújt. A tisztánlátást segíti, hogy az operacionalizálás során – tudatosan vagy sem – lefejtji a társadalmi tőke kognitív komponensét (bizalom,

értékintrojekciók, szolidaritás), és a jobban mérhető strukturális, kapcsolati dimenzióra összpontosít. Ennek részeként egy terepen is jól működő definíciót ad az „etnikai kapcsolati tőkére”, amellyel egyébként sikerül a gazdasági együttműködés, a térbeli szerveződés és a migráció fogalmi mezőit is egy keretben tartania.

E szemléleti tisztázás alapot ad annak megértéséhez is, hogy miként kapcsolódik a munka a társadalmi tőke úgynevezett „geográfiai fordulatához” – ahhoz az elméleti irányhoz, amely a társadalmi jelenségek vizsgálatába következetesen bevonja a térbeli dimenziót. E megközelítés a kapcsolati tőkét nem pusztán statikus, adott pillanatban rögzített erőforrásként kezeli, hanem olyan dinamikus hálózati struktúráként, amelynek formája és funkciói időben és térben egyaránt változnak.

Minden említett erőfeszítés ellenére az empirikus részekben a fogalomhasználat helyenként eklektikus marad: a társadalmi, hálózati és etnikai kapcsolati tőke kifejezések nem mindig különülnek el egyértelműen, ami olykor rontja az érvelés pontosságát.

A könyv elméleti fókusza helyenként aránytalannak tűnik: míg a társadalmi tőke irodalmának a bemutatása rendkívül részletes, addig más, a folyamatok megértését árnyaló elméleti szálak kidolgozatlanabbak maradnak.

Említettük például, hogy a szerző jó érzékkel ismeri fel a posztoszocialista tér-ségben meghatározó vertikális klientúrárendszerek jelentőségét, ám ezek működésének mélyebb, gazdaságszociológiai elemzésével adós marad. Bár a kárpátaljai interjúkban több helyen is felbukkannak a hatósági visszaélésekre, a korrupcióra, az aszimmetrikus hatalmi viszonyokra utaló részletek, ezek alaposabb feldolgozásához fontos lett volna az informális gazdaság vagy a függőségi viszonyok szakirodalmának nemcsak a megemlézése, hanem alaposabb feldolgozása is. Hasonló kiaknázatlan lehetőség rejlik az intézményi gazdaságtan eszköztárában is. A szerző helyesen ismeri fel a tranzakciós költségek jelentőségét az etnikai dimenziójú gazdasági együttműködések magyarázatában, ám ezt a szempontot nem építi be módszeresen a könyv elemző szerkezetébe – a téma részletes, strukturált kifejtése, akár külön alfejezet formájában, elmarad. Ugyanez érvényes a hatalmi aszimmetria fogalmára is, amely ugyan felbukkan a szövegben, de nem kerül alkalmazásra – pedig a nyelvi korlátok és a bizalomhiányos környezet elemzéséhez további értékes szempontokat kínált volna.

Hasonlóképpen, a csehországi ukrán vállalkozókra vonatkozó esetek értelmezését tovább gazdagíthaták volna olyan releváns modellek, mint a vegyes beágyazottság (Kloosterman–Rath), amely az etnikai vállalkozásokat egyszerre vizsgálja társadalmi hálózataik és a piaci-intézményi környezetük metszéspontjában; a lehetőségstruktúrák (Aldrich), amely a vállalkozói tevékenység számára adott piaci és intézményi feltételeket elemzi; az etnikai enklávé gazdaság elmélete (Portes), amely a bevándorló vállalkozások földrajzi koncentrációjára és a koetnikus munkaerőre épülő, a többségi gazdaságtól elkülönülő mobilitási pályákat ír le, valamint a duális munkaerőpiac és a közvetítő kisebbségek (Bonacich) elméletei. Az előbbi

arra mutat rá, hogy a bevándorlók gyakran a munkaerőpiac másodlagos, alacsony presztízsű szektorába szorulnak, míg az utóbbi egy sajátos kitörési stratégiát ír le: bizonyos csoportok köztes gazdasági pozíciókat foglalnak el – például a kereskedelemben vagy a pénzügyi közvetítésben – a többség és más kisebbségek között. Módszeresebb áttekintésük árnyaltabb képet adhatott volna a bevándorló ukrán vállalkozók beilleszkedési és alkalmazkodási stratégiáiról a fogadó ország intézményi feltételei között.

Különösen a kárpátaljai magyar vállalkozókról szóló fejezetnél volt az a benyomásom, hogy a nyelv és az etnicitás viszonyának módszeresebb végiggondolása tovább gazdagíthatta volna a gazdasági szereplők közötti interakciók értelmezését.

Bár pontos statisztikai adat erre nincs, az utalásokból az derül ki, hogy beregszászi ukránok jelentős része – a háború előtt, legalábbis –, ha nem is beszéli, de érti a magyar nyelvet. Ettől kezdve – kis túlzással – az etnikumközi kommunikációnak nincs egy egészségtelen aszimmetriája, mindenki „jelöletlenként” (Brubaker) használhatja a saját nyelvét, nincs „nyelvi főhajtság” (van Parijs), szimbolikus hierarchizálás a nyelvek között. Ez kevesebb interetnikus frusztrációhoz és feszültséghez vezet – kevesebb tétje van annak, hogy ki ukrán és ki magyar attól kezdve, hogy nagyjából értik egymás nyelvét. De ami ennél is fontosabb: a nyelvek nem ismerete nem akadályozza a zavartalan kommunikációt a gazdasági aktorok között – legyenek azok alkalmazók, alkalmazottak, beszállítók vagy megrendelők stb. Az etnikai másság tehát nem jelenik meg egy nyelvi koordinációs problémaként a vállalkozók számára, nem kell foglalkozniuk vele. Ebben a pragmatikus értelemben tehát kevesebb oka van a vállalkozónak arra, hogy különbséget tegyen a magát magyarnak vagy ukránnak valló alkalmazottak vagy üzleti partnerek között. Ez az egyik magyarázat arra, hogy a beregszászi vállalkozók egy része a választásaiban az etnicitást mint tényezőt irrelevánsnak tartja.

Ugyanebben a fejezetben hangzik el az is, hogy a kárpátaljai magyarokat a hatóságokkal szemben egyfajta „bezárkózási szindróma” jellemzi – az ezzel kapcsolatos magyarázat viszont kissé zavaros, érdemes tisztázni. Az állami intézményekben a magyarok alulreprezentáltak, viszont sok kárpátaljai magyar nem beszél elég jól ukránul – a hatalommal szembeni pozíciójuk tehát gyengébb, averziójuk viszont erősebb. Ennek gyakran az az eredménye, hogy kevésbé magabiztosak és hatékonyak az ügyintézésben – nehezebben jutnak információhoz, lassabban építenek intézményi kapcsolatokat, nagyobb az elakadások kockázata. Az ismétlődő kudarchelyzetek pedig könnyen elbátortalanítják őket, így sokan inkább feladják a kezdeményezést.

Végül néhány értékelő gondolat a kutatásban használt módszerekről, az adatgyűjtés- és feldolgozás eredményességéről.

A kutatás többféle módszertani irányt ötvöz, geográfusi szemlélete a statisztikai adatok szelekciójában, elemzésében és ábrázolásában a legnyilvánvalóbb: kifejező térképek és ábrák teszik látványosabbá és érthetőbbé a mondanivalót. A monográfia

jelentős mennyiségű szekunder adatforrásra épít, némelyik mögött évtizedes gyűjtőmunka áll. A kutatás alaposságát mutatja, hogy a szerző nehezen hozzáférhető statisztikai adatokat is használ, az adathiányokat pedig célzott, saját felmérésekkel pótolja. A népszámlálási adatok hiányát például a Summa 2017 vizsgálat adataival pótolja, amelynek irányításában és lebonyolításában kulcsszerepet vállalt.

A szerző emellett egy nagyon alapos primér adatgyűjtést végzett, melynek súlypontját egy 80 félig strukturált interjút felölelő, több évig tartó, két országra kiterjedő terepkutatás képezi. Nem mellékes körülmény, hogy a szerző helyenként egy nehezen megközelíthető, többnyire maszkulin kultúrájú közegben végzett kutatást, ahol bizalmat kellett építenie, szóra kellett bírnia a rejtőzködőbb vállalkozókat is – ehhez nagyon jó terepismeretre, komoly diplomáciai és kapcsolatépítő munkára, jó nyelvtudásra volt szükség. A kutatási hipotézisek mentén alaposan végiggondolt, jól tagolt, részletes és helyszínenként testre szabott interjúvezetők alapján minőségi interjúk készültek. Ezek feldolgozásában a szerző nem áll meg a nyers információk rögzítésénél: a vállalkozók önreflexióit, narratíváit is feldolgozza – ami a kvalitatív kutatás egyik legnehezebb műfaja.

Ezzel kapcsolatban felmerül egy apró módszertani feszültség: a szerző néhol a gazdag, szubjektív narratívákat a statisztikai mutatók ellenpontjaként mutatja be, ami esetenként elhomályosítja a határt az interpretáció és a „kemény” empirikus adat között. Ez az értelmezői pozíció azonban nem a kritikai távolságtartás hiányát jelzi, hanem inkább egyfajta kutatói alázatot takar: a szerző komolyan veszi az interjúalanyok élettapasztalatát, még ha az nem is mindig esik egybe a számszerűsíthető valósággal.

Végül kissé hiányérzetet kelt, hogy a kutató saját pozícionáltsága a kötetben többnyire implicit marad. Bár a szerző a módszertani bevezetőben röviden utal saját szerepére, az alanyokkal szembeni társadalmi távolság/közelség hatása a terepmunkára, az adatgyűjtésre, az interjúk dinamikájára és értelmezésére nem kap hangsúlyos figyelmet. Pedig a kutató és az interjúalany viszonya – például a közös vagy az eltérő etnikai hovatartozás – befolyásolhatja a bizalom mértékét, a beszélgetés mélységét, a nyelvhasználatot, a kimondott és kimondatlan tartalmakat. Éppen az olyan érzékeny terepeken, mint a határmenti Kárpátalja vagy az etnikai diaszpórák, a módszertani önreflexió részletesebb kifejtése tovább növelhette volna az elemzések árnyaltságát és hitelességét.

A felvetett kritikai észrevételek azonban nem kisebbítik a kötet egészének jelentőségét. Kovály Katalin monográfiája ugyanis egy igen fontos állomás a magyar nyelvű társadalomföldrajzban, mert egy olyan kutatási irányt nyit meg – az etnikai kapcsolati tőke térbeli elemzését –, amely eddig csak érintőlegesen, többnyire más szakterületeken jelent meg. A kötet egyik legnagyobb erénye a magabiztos interdiszciplinaritás: a szerző szakszerűen kapcsolja össze a humán-geográfia térbeli érzékenységét, a gazdaságszociológia hálózati szemléletét és az intézményi gazdaságtan szabályokra fókuszáló logikáját. A változatosság abban is megmutatkozik,

ahogy három, egymással csak felületesen érintkező nyelvi-szakmai diskurzust (angolszász, magyar és keleti szláv) hoz párbeszédbe egymással. Különösen értékes a szláv szakirodalom módszeres feldolgozása, amivel a szerző olyan, a hazai olvasók számára többnyire hozzáférhetetlen eredményeket és vitákat tesz láthatóvá, amelyek nagyon fontosak a posztoszocialista/posztoszovjet térség folyamatainak árnyaltabb megértéséhez.

A monográfia tudományos értékét nemcsak az eredmények, hanem a mögötte álló kutatói habitus is nyilvánvalóan meghatározza. A kárpátjai viszonyok otthonos ismerete, a helyiekkel létrejött, empatikus kapcsolat különleges hitelességet kölcsönöz az elemzésnek, amely a kötet egészének hangvételében is érezhető. A szerző valódi hídszerepet vállal: nyelvi közösségek, tudományos hagyományok és diszciplínák között teremt kapcsolatot, eközben érzékeny nyelvet kínál napjaink kelet-közép-európai társadalmainak megértéséhez. Emiatt a könyv minden bizonynyal megkerülhetetlen és tartós hivatkozási pont marad a kutatók számára – és inspiráló olvasmány mindazoknak, akiket a régió gazdasági és társadalmi folyamatai iránt érdeklődnek.

SÜTŐ ZSUZSANNA*

Metszéspontok a tanulmányi célú mobilitás és a migráció területén

Pallay Katalin: *Mobilitás, karrierépítés, integráció. A Balassi Intézet kárpátaljai hallgatói*. Debrecen: CHERD, 2024. 261 oldal**

A kötet szerzője, Pallay Katalin az ukrajnai II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Pedagógia, Pszichológia, Tanító, Óvodapedagógia, Oktatás- és Intézményvezetés Tanszékének docense, a beregszászi Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont és a Debreceni Egyetem Felsőoktatáskutató és Fejlesztő Központjának munkatársa. Pallay Katalin a kisebbségi oktatáskutatás területén elismert kutató, kimagasló szakmai felkészültségével és tudományos munkásságával jelentősen hozzájárul a tudományterület fejlődéséhez. Publikációi rendszeresen megjelennek vezető nemzetközi és rangos hazai folyóiratokban.

Monográfiája a kárpátaljai magyar fiatalok magyarországi tanulmányi célú migrációját vizsgálja, különös tekintettel a Balassi Intézetben tanulmányokat folytató diákokra. A nemzetközi tudományos vizsgálatok a tanulmányi mobilitás kapcsán leggyakrabban a globális felsőoktatási térben kialakult migrációs folyamatokat elemzik. A Kárpát-medencében azonban létezik a nemzetközi tanulmányi mobilitásnak egy sajátos formája. Ez az ún. magyar–magyar mobilitás, Magyarország környező országaiban (Románia, Szlovákia, Szerbia, Ukrajna, Horvátország) élő magyar kisebbségi fiatalok Magyarországra történő tanulmányi mobilitása. Ellentétben a globális tanulmányi célú migrációs folyamatokkal, ez a mobilitás zárt földrajzi térben valósul meg, egyirányú, de többcélú. Mindezekon túl talán a legmarkánsabb különbség, hogy a folyamat háttérben nem csupán az egyéni tanulmányi aspirációk, hanem Magyarország tudatos nemzetpolitikai stratégiája áll. A magyar állam kiemelt célja a kisebbségi magyar közösségek támogatása,

* A szerző szociológus, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa, a Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézetének tanársegédje. E-mail: suto.zsuzsanna@tk.elte.hu; ORCID: 0000-0002-0108-8716.

** Pallay Katalin monográfiája a Debreceni Egyetem Felsőoktatás Kutatási és Fejlesztő Központ (CHERD-Hungary) kiadásában az Oktatáskutatók könyvtára 17. köteteként jelent meg Pusztai Gabriella sorozatszerkesztő szakmai irányítása mellett. A kötet szakmai lektorai Pusztai Gabriella, Papp Z. Attila, Orosz Ildikó és Dusa Ágnes Réka voltak.

célzottan a közösségek magyar elitrétegének erősítése. Ennek egyik kulcsfontosságú eszköze a diákok magyarországi felsőoktatásba való bekapcsolása annak érdekében, hogy a jól képzett fiatalok hazatérve saját közösségükben kamatoztassák tudásukat, ezzel járulva hozzá a közösség kulturális és gazdasági fejlődéséhez. Pallay Katalin monográfiája a nemzetközi tanulmányi célú migrációs folyamatok e sajátos, regionális, magyar–magyar kontextusban értelmezhető esetét tárgyalja és elemzi. A kötet tudományos jelentőségét éppen ez adja: megbízható, a közép-európai régió sajátos társadalmi folyamatait feltáró új kutatási eredményekkel gazdagítja a tanulmányi célú migrációval foglalkozó nemzetközi tudományos diskurzust, kiegészítve és finomítva annak elméleti kereteit és empirikus alapjait.

A kisebbségi magyar fiatalok sikeres magyarországi tanulmányi pályafutását számos oktatáspolitikai eszköz támogatja. Az ösztöndíjprogramokon és egyéb, elsősorban anyagi jellegű támogatásokon túl Magyarország speciális képzésekkel, valamint komplex intézményi háttérrendszer (például kollégiumi hálózat) működtetésével segíti a diákok tanulmányi sikerét. Kiemelkedő szerepet tölt be ebben a Balassi Intézet, korábbi nevén Nemzetközi Előkészítő Intézet. Az intézmény két féléves előkészítő képzésének célja, hogy a nem Magyarországon érettségizett diákokat felkészítse a magyarországi felsőfokú képzésre, vagyis egyfajta felzárkóztató programot jelent az oktatási palettán. Mindezekon túl az Intézmény jelentősége a magyar kulturális diplomácia területén is jól érzékelhető. Pallay Katalin a Balassi Intézetben végzett kárpataljai magyar diákokat vizsgálja. Célja kettős: egyrészt a diákok tanulmányi mobilitásának és letelepedésének elemzése, másrészt a magyarországi támogatáspolitikai hatékonyságának vizsgálata.

A kötet világos szerkezetet követ, a fejezetek szervesen kapcsolódnak a központi témához. Az első fejezet a téma világos problémafelvetését adja, megfogalmazza a kutatás kérdéseit, majd a kötet alapjául szolgáló empirikus kutatás relevanciáját közli. A szerző célja az volt, hogy feltárja a diákok tanulmányi mobilitásának indokait, pályafutásukat, a diplomaszerezés utáni életútjukat, munkaerőpiaci elhelyezkedésük körülményeit, letelepedésük helyszínét, illetve a döntéseik mögött meghúzódó családi, vallási és politikai integrációs tényezőket. A fő kérdés az, hogy milyen integrációs és tanulmányokhoz fűződő tényezők játszottak szerepet a diákok végleges letelepedési döntéseiben.

A második fejezet Kárpátalja oktatási rendszerét és a Balassi Intézet működését tárgyalja, elsősorban oktatáspolitikai és oktatástörténeti szempontok szerint. Részletesen áttekinti Kárpátalja magyar tannyelvű oktatásának történetét 1919-től napjainkig, kiemelve a szovjet és az ukrán oktatáspolitikai kontextust, valamint a nemzetközi globalizáció hatásait. Kitér a sok vitát kiváltó nyelvpolitikai kihívásokra is. A fejezet második része a Balassi Intézet megalakulását és működését ismerteti. Fotódokumentációt és statisztikai adatokat felhasználva nyújt részletes elemzést az intézmény infrastrukturális jellemzőiről és diákösszetételéről is. Pallay Katalin nem csupán szakcikkeket és egyéb tudományos forrásokat használ, hanem

napilapokat, oktatási magazinokat, internetes anyagokat és interjúkat is bevont a feldolgozásba, mindezeket tudományos igénnyel és megfelelő módszertani eszközökkel értékelve. E sokrétű forrásfelhasználásra azért volt szükség, mert a téma korábban még nem került átfogó feldolgozásra. A szerző sikeres kísérletet tett ennek pótlására, ezzel további munkák és elemzések számára biztosít hivatkozási alapot.

A monográfia harmadik fejezete a téma vizsgálatának magyarországi és nemzetközi elméleti kereteit taglalja, Ernst George Ravenstein push-pull elméletét veszi alapul a diákok mobilitását befolyásoló tényezők értelmezésekor, John Ogbu kulturális-ökológiai teóriáját a kisebbségi fiatalok tanulmányi eredményességének elemzésekor, illetve James Coleman és Pierre Bourdieu társadalmitőke-konceptióját a fiatalok társas jellemzőinek és társadalmi integrációjának vizsgálatakor. A fejezetben olvashatunk a kisebbségi magyarok mobilitásához hasonló nemzetközi esetekről is, például a korábbi gyarmati területekről Portugáliába és Belgiumba érkező diákok jellemzőiről. Ez a fejezet tekinti át továbbá a kisebbségi magyar fiatalok magyarországi felsőfokú tanulmányainak jellemzőit, régiós összehasonlításban statisztikai adatokkal mutatja be a fiatalok intézmény- és képzési formaválasztát, anyagi támogatásuk diverzitását. Korábbi kutatási eredményekre hivatkozva kelően megalapozza a következő, az empirikus vizsgálatot bemutató fejezetet is.

A monográfia alapját jelentő empirikus kutatást a kötet negyedik fejezete mutatja be. Az adatfelvétel 2019-ben történt, a populációt a Nemzetközi Előkészítő Intézet 1991–2015 közötti hallgatói adták. A teljes populáció 588 kárpátaljai származású hallgató volt, a mintába a végzettek 59 százalékát sikerült bevonni hólabdamódszerrel. A szerző saját fejlesztésű kérdőívvel dolgozott, melynek kidolgozását megelőzte egy fókuszcsoporthoz tartozó interjúk pilot adatfelvétel. A kérdőív kérdései nyolc nagyobb területet érintettek: a diákok társadalmi háttérét, iskolai életútját, tanulmányi pályafutását a Balassi Intézetben, felsőoktatási pályafutásukat, munkavállalásuk jellemzőit, mobilitásukat, szülőföldjük iránti elköteleződésüket és magyarságtudatukat.

Pallay Katalin átfogó összehasonlító vizsgálatot végzett, amelyben a Magyarországon letelepedett korábbi hallgatók jellemzőit vetette össze a Kárpátaljára visszatérő fiatalokéval, valamint azokéval, akik külföldön folytatták tanulmányaikat. A vizsgálat célja annak feltárása volt, hogy milyen különbségek és hasonlóságok figyelhetők meg e diákcsoportok között, valamint hogy az egyéni életutakat, döntéseket milyen társadalmi, családi, vallási és tanulmányi tényezők befolyásolták. A monográfia központi kérdése, hogy mely tényezők játszottak lényegi szerepet az egykori hallgatók végleges letelepedési döntéseiben. A kutató kérdései megválaszolásához módszertanilag megalapozott, statisztikailag kifogástalan elemzést alkalmazott, amely biztosítja az eredmények tudományos megbízhatóságát, és lehetővé teszi a következtetések általánosíthatóságát a vizsgált populációra. Emellett az összehasonlító jellegű megközelítés hozzájárul ahhoz, hogy a kutatás ne csupán

leíró jellegű legyen, hanem feltárja a döntéseket meghatározó komplex társadalmi és tanulmányi mintázatokat is.

Az elemzés legfontosabb eredménye, hogy a végzett kárpátaljai hallgatók több mint háromnegyede nem tért vissza Kárpátaljára, hanem döntő többségük Magyarországon telepedett le, kisebb részük pedig más országban. Ez rámutat arra, hogy a kárpátaljai diákok esetében a tanulmányi célú mobilitás sajátos migrációs lépcsőfokként értelmezhető, amely a végleges letelepedést segíti. Már a szakválasztás pillanatában is érvényesül ez a szempont; az elemzés statisztikailag is bizonyította, hogy a választott szak jelentősen befolyásolta a későbbi letelepedési döntést. Ebből arra lehet következtetni, hogy a felsőoktatási továbbtanulás mögött a diákok esetében valós, tudatos letelepedési szándék állt.

A diákok e döntés meghozatalakor elsősorban a magyarországi kedvezőbb szocioökonomiai környezetet, a jobb munkaerőpiaci lehetőségek percepcióját, valamint az Ukrajnában tapasztalható alacsonyabb béreket, a korrupciót és a hiányos egészségügyi ellátást vették figyelembe. Azt is megtudjuk, hogy a Magyarországon munkát vállaló diákok társadalmi státusza magasabb, szüleik iskolázottabbak, tanulmányaikat eredményesebben végezték, és szélesebb magyarországi kapcsolati hálóval rendelkeznek, amely elősegíti társadalmi integrációjukat és karrierlehetőségeiket. Külön figyelemre méltó Pallay Katalin kutatásában a hazatérők, az úgynevezett „lebegő életmódot” folytató diákok viselkedése: bár visszamennek szülőföldjükre, de aktívan ápolják magyarországi kapcsolataikat is, ezzel biztosítva, hogy szükség esetén az áttelepülés lehetősége adott legyen. Ez a jelenség azt is mutatja, hogy a magyarországi letelepedés az erősebb kárpátaljai identitásuk és szülőföldi elköteleződésük miatt hazatérők számára is fontos perspektíva marad a továbbiakban is. Az orosz–ukrán háború következtében többen ezt minden bizonnyal fel is használták, hiszen számos esetben megfigyelhető, hogy azok a volt diákok, akik Kárpátalján telepedtek le, a háborús helyzet miatt újra Magyarországra költöztek.

Pallay Katalin eredményei egyértelműen rámutatnak a tanulmányi mobilitás és a végleges letelepedési döntések közötti összetett, de megalapozott kapcsolatra. A monográfia fő mondanivalója nem csupán az intézményre és annak egykori hallgatóira fókuszál, hanem a támogatáspolitikai hasznosulására, a kisebbségi társadalom jellemzőire és a tanulmányi célú mobilitás hatásaira is rávilágít. Az eredmények egyértelműen jelzik, hogy a magyarországi támogatáspolitikai eredeti célja – a képzett fiatalok hazatérésének ösztönzése Kárpátaljára – csupán részben valósult meg. Magyarország nemzetpolitikai törekvései ellenére a kiépített és működtetett támogatási rendszer számos tekintetben ellentétes hatást váltott ki. A támogatások és ösztöndíjprogramok gyakorlati működése inkább felerősítette Magyarország agyelszívó hatását, semmint mérsékelte volna azt. Az eredmények rámutatnak a támogatáspolitikai és a diákok egyéni döntései közötti komplex összefüggésre, hozzájárulva a magyar–magyar migrációs folyamatok átfogóbb megértéséhez.

A szerző empirikus eredményei nemcsak a migrációkutatás, hanem a kisebbségi oktatáspolitikai jövőbeli koncepciók miatt is lényeges tanulságokkal szolgálnak. A kötet végén Pallay Katalin kifejezetten oktatáspolitikai ajánlásokat is megfogalmaz, amelyek közvetlenül felhasználhatók a kisebbségi magyar közösségeket támogató stratégiák, kormányzati törekvések kidolgozásában. Az egyik legfontosabb javaslata a Balassi Intézet előkészítő képzésének mintájára egy Kárpátalján működtetett hasonló program létrehozása. Ez az előkészítő képzés a helyi igényekhez igazodva mindenekelőtt az ukrán nyelvtudás és az alapvető nyelvi kompetenciák fejlesztését célozná, elősegítve a kisebbségi magyar fiatalok sikeres beilleszkedését az ukrán felsőoktatási rendszerbe. A javaslat mögött az a felismerés húzódik meg, hogy a tanulmányi mobilitás és a letelepedési döntések szorosan összefüggenek a nyelvi és kulturális integráció kérdésével, ezért egy ilyen program nemcsak az egyéni életpályákat, hanem a diplomás fiatalok földrajzi immobilitását támogatva a közösség hosszú távú fejlődési lehetőségeit is befolyásolhatná.

A monográfia egyik legfontosabb tudományos értéke, hogy a tanulmányi célú mobilitás kérdéskörét új dimenzióban vizsgálja; a felsőoktatási továbbtanulás és a végleges letelepedési szándék szoros összefonódására hívja fel a figyelmet. Empirikus adatai meggyőzően bizonyítják, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok esetében a magyarországi felsőoktatásba való bekapcsolódás nem pusztán átmeneti tanulmányi célú migrációként értelmezhető, hanem sok esetben a letelepedés tudatos eszközeként jelenik meg. E felismerés elméleti szinten is új kérdéseket vet fel. Jogosan merül fel a dilemma: vajon továbbra is „tanulmányi célú migrációról” beszélhetünk, vagy inkább „migráció célú tanulmányokról”? Ez a nézőpontváltás nemcsak a magyarországi támogatáspolitikai újragondolásának szükségességét veti fel, hanem a tanulmányi mobilitásról szóló nemzetközi tudományos diskurzus számára is új elméleti perspektívát kínál.

CONTENTS

ETHNIC CENSUSES IN HUNGARY

PAPP Z. ATTILA	
The Development of Modern Censuses in Hungary and their Methodological Aspects on Gathering of Ethnic and Native Language Data	3
MORAUSZKI ANDRÁS	
Nationalities in Hungary According to Data from the 2022 Census	19
PAPP Z. ATTILA	
A magyarországi nemzetiségek társadalmi rétegzettsége a 2022. évi népszámlálási adatok alapján	
Discussion on the Future of Ethnic Censuses in Hungary	48

ON THE WAY

SZERBHORVÁTH GYÖRGY	
Student Protests, Blockades, Civil Resistance in Serbia from November 2024	85
KOCIS ÁRPÁD	
You have Blood on your Hands” - The Socio-political Background and Context of the Student-led Protest Movement	107

MULTIETHNIC NATION BUILDING

G. KOVÁCS LÁSZLÓ	
The Memory and Relevance of a Czech Philosopher	129
EMANUEL RADL	
The Czech-German War (excerpt)	133

WORKSHOP

KOVÁCS NÓRA	
Folk Dance and the Dance House Method in the Hungarian Diaspora in Argentina: Intangible Cultural Heritage as a Vehicle of Transnational Nation Building	161

REVIEW

- TAMÁS KOVÁCS
A Summary of the Ghettos, but with Question Marks 186
István Végső: *Gettóélet '44. A magyarországi vidéki gettósítás története.*
[Ghetto Life ,44. The History of Ghettoization in Provincial Hungary.]
Budapest: Jaffa Publishing, 2025.
- BARTA LEJLA
Ukraine's Journey from the Soviet Union to the Present Day:
Caught in a Web of Nationalism and Minority Issues. 193
Fedinec Csilla: *Ukrajna, nacionalizmus, kisebbségek. Etnopolitika és parlamenti képviselet Gorbacsov utolsó éveitől a második Trump-korszakig.*
[Ukraine, Nationalism, Minorities. Ethnopolitics and Parliamentary Representation from Gorbachev's Final Years to the Second Trump Era.]
Budapest: Gondolat, 2025.
- PRÉM MÓNICA
Converging Histories of Transylvanian Minorities
in the Separating History of the 20th Century 199
Tar Gabriella-Nóra: *Közelítő történetek. Írások Eginald Schlattner erdélyi százsz lelkészirő műveinek világáról.* [Converging Histories. Writings on the World of Transylvanian Saxon Pastor and Writer Eginald Schlattner's Works.] Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2024.
- CSATA ZSOMBOR
“Everything for my Friend, the Law for Everyone else” –
the Topography of Survival in Ethnic Borderlands 205
Kovály Katalin: *Az etnikai kapcsolati tőke földrajza. Ukrajnai vállalkozók a transznacionalitás útján.* [The Geography of Ethnic Social Capital. Ukrainian Entrepreneurs on the Path to Transnationalism.]
Budapest: Gondolat, 2024.
- ZSUZSANNA SÜTŐ
Intersections Between Student Mobility and Migration 214
Katalin Pallay: *Mobilitás, karrierépítés, integráció. A Balassi Intézet kárpátaljai hallgatói.* Mobility, Career Building, Integration. Students of the Balassi Institute from Transcarpathia. Debrecen: CHERD, 2024.